

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

36. AASTAKÄIK 2024 NUMBER 9 (426)

Sood ja rabad: Põhjaeestikeelsetest soonimetustest	
<i>Eerik Leibak</i>	1539
“Seda kohutavat igatsust kodumaa ja teie kõikide järgi ei suuda keegi kirjeldada”: Päevik 19. IX 1944 – 9. VII 1946	
<i>Eha Valge</i>	1562
Algus: Kirjad 30. oktoobrist kuni 28. novembrini 1956	
<i>Helga ja Enn Nõu</i>	1592
Kogemuse retoorika ja religiooni uurimine	
<i>Robert H. Sharf</i>	1621
<i>Tõlkinud Lauri Liiders</i>	
Vihma lõhn	
<i>Märt Sepper</i>	1654
Riigitapust Iisraeli-Palestiina konfliktis	
<i>Merav Amir</i>	1659
<i>Tõlkinud Kertu Niit ja Eiki Berg</i>	
<i>Experimentum crucis</i> kosmosefüüsikas ja ESTCube	
<i>Riho Nõmmik</i>	1696

Arvustus: Strandman suurte kannul. Kalev Kukk. *Otto Strandman: Elulugu ja elu lugu.* (Riigivanemad.) Toimetanud Kai Tafenau ja Helina Tamman. Tartu: Rahvusarhiiv, 2024. 856 lk.

Toomas Kiho..... 1716

Abstracts

..... 1722

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Graafika Eesti Kunstimuuseumi ja Tartu Kunstimuuseumi kogust lk 1561, 1620, 1658, 1715, 1721:

AGATHE VEEBER (1901–1988) õppis Tallinna I tütarlaste gümnaasiumis, kunstihariduse omandas Ants Laikmaa ateljeekoolis, Nürnbergi kunstikoolis ja aastast 1933 Tartu Pallases, mille lõpetas 1938 graafikuna, täiendas end Viini kunstiakadeemia graafikakursustel 1943–1944. Näitustel esines aastast 1926, oli 1939 valitud esinema Eesti kunsti välisnäitusel mitmel pool Euroopas. On tuntud graafiku ja raamatukunstnikuna. Pärast põgenemist kodumaalt siirdus Saksamaa kaudu 1949. a USAsse, kus jätkas kunstiloomingut, suri New Yorgis, on maetud Tallinna Rahumäe kalmistule.

SOOD JA RABAD

Põhjaeestikeelsetest soonimetustest

Eerik Leibak

Küllap mäletavad kõik kunagised bioloogiatudengid, kuidas professor Viktor Masing taunis väljendit “sood ja rabad”. Tõepoolest, geobotaaniku kõrvus on see ütlus sama tautoloogiline kui “inimesed ja üliõpilased”. Ometi on väljend rahvasuus käibel tänini ning see on leidnud korduvalt registreerimist ka Eesti Keele Instituudi (EKI) murdekartoteegis (nt Jämaja, Muhu, Risti, Ambala, Paide, Viljandi kihelkonnas). Seega käibis väljend juba enne sooterminoloogia kujundamist ja kinnistumist ning võib kahtlusetada, et ühel või mõlemal sõnal võis varem olla praegusest erinev tähendus.

Püüan järgnevalt neid ja teisi turbaalasid tähistanud sõnu siiduda taimkatte kasvukohatüübi või tüübirühmaga. Siin on abiks EKI murdekartoteeki talletatud andmestik, eriti kui koguja pole piirdunud seletusega “teatud soo” või “vesine koht”. Mõnigi kord võib vihje sootüübile või siis kohanime liigisõna tähendusele anda hoopis sõna käänamist kajastav näitelause.

Märksa rohkem vaeva nõuab EKI kohanimekartoteeki kantud objektide paigustamine, sidumaks neid inventeeritud taimkatteüksustega. Tartu ülikooli filoloogiaüliõpilaste ja -õppejõudude, keeleinstituudi töötajate ning Emakeele Seltsi korrespondentide poolt alates 1920. aastaist kuni eelmise sajandi lõpuni kogutud sedelid on kättesaadavad ka veebis.¹ Paraku hävis Teise maa-

¹Vt <https://arhiiv.eki.ee/kohanimed>.

ilmasõja ajal kartoteegi kaardimaterjal, mistap osa kohanimesid on *nomen nudum*²’i staatuses: me teame suurepäraselt nende liiki ja käänamist koos foneetiliste iseärasustega, mitte aga seda, millise paiga kohta täpselt need käivad. Siin on suur abi rahvusarhiivi kaartide infosüsteemis² leiduvatest eri aegade kaartidest. Paljud asukohakirjelduseta soonimed kohanimelokartoteegis võivad leiduda (teinekord küll raskesti äratuntaval kujul) mõnel 17.–19. sajandi mõisakaardil või -skitsil. Iseasi, kui täpne üks või teine kaart on ja kas nimi on ikka sattunud õige koha peale.

Olen 81 põhjaeestikeelsest kihelkonnast jõudnud läbi töötada 74 kihelkonna andmestiku. Väljajäänutest on sooderohkemad üksnes Põide ja Tõstamaa. Teisalt piirdun teadlikult põhjaeesti keealaga. Kui juba soome keeles tähistab *luhta* hoopis lodu ning madalsoo vasteks on *neva*, siis vähemalt sama olulisi erinevusi võib eeldada keeleajalooliselt kaugema lõunaeesti keele puhul. Küll näib põhjaeestikeelsete (eriti ida- ja Alutaguse murde) soonimetustega hästi haakuvat vadjakeelne ainestu. Paraku on tulnud see käsitlusest välja jätta geobotaanilise andmestiku puudumise tõttu.

Niisiis püüdsin tuvastada võimalikult paljude kohanimelokartoteegi järgi või mõisakaardil tuvastatud soo-objektide geobotaanilist tüüpi. Konkreetsete soolupaikade paiknemine põhineb Eesti-maa Looduse Fondi (ELF) andmebaasil, mis 2023. a seisuga hõlmas 11 299 lagesookirjet, lisaks veel paljude soometsade ja soostuvate niitude polügoone.³ Paraku on viimase sajandi jooksul üle poole meie kunagistest soodest kuivendatud või muul moel rikutud ega liigitu enam sookooslusteks. Siis on vaid vähestel juhtudel võimalik tuvastada, mis tüüpi soo selles paigas varem oli.

Kasutatav geobotaaniline sootüpoloogia järgib Eesti taimkatte kasvukohatüüpide klassifikatsiooni (Paal 1997). Vältimaks segadust sõna *raba* tõlgendamisel, kasutan taimkattelises tähenduses edaspidi üksnes väljendeid “rabakooslus” või “kõrgsoo”. Teised

²Vt www.ra.ee/kaardid.

³Selle andmekihi väljavõte on kättesaadav ka veebis: <https://register.keskkonnaportaal.ee/register>.

sootüübid on klassifikatsioonis tehislake nimetustega, mis ei tohiks rahvasuus käibivatega segi minna.

Eri sootüüpe tähistav sõnaloend on pikk ja mitmekesine (vt nt Saareste 1979). Keskendun alljärgnevalt vaid sellistele sõnadele, mida on kasutatud ka kohanimedel liigisõnana. Neidki on rohkem, kui tavaliselt välja tuuakse (nt Pajusalu jt 2009).

SOO

Läänemeresoome keeltes on *soo* ilmselt vanim märgala tähistav sõna; mõne arvamuse kohaselt võib see pärineda koguni proto-urali ja proto-indoeuroopa ühiskeelest (Joosten jt 2017). Igatahes on ta levinud üle kogu põhjaeesti keeleala eranditult kõigis kihelkonnas (murdeti ka *suo*, *soa*, *sua* ja *suu*). Samuti osutus tõseks üldlevinud arvamus, et *soo* võib kohanimeses tähistada mis tahes tüüpi turbaala alates õhukeseturbalistest soostunud niitudest kuni kümne meetrise turbakihi kõrgsoodeni — just sellise üldterminina on *soo* kasutusel ka taimkonna nimena (Paal 1997). Seega pole põhjust arvulist leviku- ega tüüüpäringut teha.⁴ Selle korvamiseks, samuti püüdmaks leida vastust küsimusele, kas artikli pealkirjaks olevat väljendit “sood ja rabad” sobib üldse sellisel kujul kasutada, vaatlen kõigepealt inventeeritud elupaigalaikude nimede teadaolevaid liigisõnu sootüüpide kaupa. Iga kasvukohatüübi või tüübirühma puhul võtan valimisse vaid need objektid, mille tüüp pole inimtegevuse mõjul teisenenud ning mille kohta on kohanimekartoteegi andmestiku põhjal teada autentne nimi.

Liigivaeste ja liigirikaste madalsoode valimis olevad 966 elupaigalaiku jaotuvad liigisõnati järgmiselt: soo (533 ala), heinamaa (128), niit (60), raba (53), järv (36), padu (29), mets (26), luht (18), loik (14), auk (8), rand (8), uigam (6) ning teised vähem kui viiel korral. Sookooslustele omaseid liigisõnu vaatlen üksikhaaval veidi hiljem. Muudest liigisõnadest valdavad põllumajanduslikku kasutust kajastavad nimetused, nagu heinamaa, niit (lääne-

⁴Teisalt olekski see väga vaevaline ka tehnilistel põhjustel, sest paljudes murrakutes on liigisõna lühenenud pelgalt kahtäheliseks nime- lõpuks *-so* või *-su*.

poolsel Saaremaal, üksikud ka Kodavere kihelkonnas), karjamaa, sõer(d), koppel ja väli. Need kajastavad ajajärku 18. sajandist 20. sajandi keskpaigani, mil maa defitsiidi tingimustes tuli aru- maade ja soovikute kõrval heina teha ja loomi karjatada ka ma- dalsoodes. Selliseid soid hakati nimetama vastava kõlvikutüübi järgi, kusjuures sageli liitus uus liigisõna varasema nimetuse lõp- pu (*Kilgisoo eenama* Vigalas, *Nuiasso einam* Äksis, *Tagu-Liissu karjama* Karjas jne.). Õieti tuleks siia arvata ka liigisõna *mets*, mida eelkõige saartel ja Kesk-Eestis kasutati (metsast raada- tud sooheinamaade kohta (*Kalku mets* Mustjalas, *Mällasso mets* Märjamaal jt). Teine “kõrvaliste” liigisõnade rühm hõlmab vee- kogusid (järv, loik, soon, laht, silm, loops jt). Tegemist on säi- liknimedega ajast, mil praeguseks soostunud koosluse asemel oli veel veekogu.

Õõtsiksoode valimisse hõlmasin nii õõtsik-madalsood kui ka õõtsik-siirdesood, sest nende liiginimede valik ja jaotus olid väga sarnased. 90 elupaigalaiku jaotuvad liigisõnati selliselt: soo (36 ala), järv (30), raba (15), soon(ik) (5), luht (2), laugas (1) ja heina- maa (1). Selles valimis on laiatarbesõna *soo* osakaal (40%) väik- sem kui teiste sootüüpide puhul. Kolmandiku õõtsiksoode kohta käibib aga endiselt selle veekogu nimi, mille kinnikasvamisel ta on tekkinud.

Allikasoid leidis vaid 60 sellise elupaigalaiguna, mille rahva- omane nimetus on teada. Nendegi liigisõnadest valdab soo (35 ala), ülejäänuid on aga võrdlemisi ühtlaselt: niit (7), heinamaa (6), allikas (4), padu (2), raba (2) ning ühel korral lõugas, järv, mätik ja karjamaa.

Rohu-siirdesood valim hõlmas 277 elupaigalaiku. Nagu ik- ka, on liigisõnadest ülekaalus soo (180 ala), järgnevad raba (51: kesk- ja läänemurdealal ning Hiiumaal), heinamaa (16), järv (6), padu (3) ja mets (3), muid 1–2 ala jagu. Ehkki siirdesood on jär- vefaasist väljunud juba ammu, on nendegi puhul mõnes kohas tegemist säiliknimedega. Heinamaana olid nad kõike muud kui eelistatud, aga nigela heinasaagiga aastail oli karja siiski mõt- tekam ületalve pidada pigem siirdesootarnade kui katuseõlgede varal. Seetõttu kajastub siirdesoodegi kunagine põllumajanduslik kasutus veel nende nimedes.

Kõrgsoodest sain valimisse võtta 639 elupaigalaiku, mis liigisõnati jagunevad järgmiselt: raba (331 ala), soo (249), raba või soo (44), nõmm (6), sam(b)lik (4) ning muud (kätik, kaev, väli, soon, laan) igaüks ühel korral. Geograafiliselt pole liigisõna kasutamine siiski jaotunud ühtlaselt. Ranniku-, Alutaguse ja idamurdealal, samuti Kesk-Virumaal (Rakvere, Viru-Jaagupi, Simuna) on peaaegu kõik kõrgsood tuntud kui *sood*. Seevastu kesk- ja läänemurdealal on selgelt eelistatud *raba*, vaid kohati on valitsevaks *soo* (Kadrina, Kuusalu; Karuse, Lihula; Häädemeeste, Saarde; Viljandi). Jääb mulje, et viimati mainitud kihelkonnis toimus kohanimede kogumise aegu üleminek uuele (ametlikule) liigisõnale nagu ka läänesaartel, kus peale kohalike liigisõnade kasutatakse nii *sood* kui ka *raba* (vt ka siinse artikli jaotist “Raba”). Seda näivad tõestavat sellised nimed nagu *Pihla(s)so raba* Reigis, *Jäinasso~Jäinassu raba* Kihelkonnal ja *Pikasuo raba* Kadrinas, samuti *Lagesso raba* Pilistveres (*Lagesso raba peale on raavid kaevetud ja mets kasvab peal*): (kooli)hariduse toel omandatud või kuivendajate või siis turbakaevandajate käest kuulnud “õige” nimetus lisatakse uueks liigisõnaks, varasem põhisõna aga sulandub nime täiendossa.

Niisiis võib liigisõna *soo* märkida mis tahes tüüpi sookooslust, kuid eriti keskmurdealal on ta sageli ainsaks madalsookooslust tähistavaks liigisõnaks. Seevastu ranniku-, Alutaguse ja idamurdes on *soo* (ka) kõrgsoo põhiliseks nimeks: Muraka soo, Rüütli soo jt. Nüüdseks on — sageli ka loodusturismi korraldajate ja looduskaitsete mõjutusel — nende üldkasutatavateks nimetusteks paraku kujunenud Muraka raba ja Rüütli raba.

RABA

Liigisõna *raba* (läänemurdes ning Harju- ja Järvemaal ka *rava*) on levinud üle kogu põhjajaeesti keeleala, kuid mitte ühtlaselt. Enamik kohanimetuskartoteegi ja mõisakaartide järgi paigustatud 1290 rabast asub keskmurdealal, ka läänemurdes kasutati seda liigisõna laialdaselt. Hõredamalt leidub *rabasid* saarte murdealal: Hiiu- maal on ta üldleevinud, Saaremaal aga haruldane nimetus. Väga harva tuleb *rabasid* ette Alutaguse murdealal. Sama hästi kui puu-

dub selline liigisõna aga idamurdes (ainsaks erandiks *Oskaja raba* Torma kihelkonna äärmises kirdeosas) ja rannikumurdes (kaks sood Viru-Nigula idaosas, kusjuures mõlema puhul on sagedamini kasutatavaks liigisõnaks *soo*).

Vist esimesena pakkus saksakeelse *Hochmoor*'i 'kõrgsoo' eestikeelseks vasteks sõna *raba* Alexander Hueck 1845. aastal (Hueck 1845). Siiski hõlmavad ta näitena toodud taimeliigid ka siirdesootaimi, sest 19. sajandi geobotaanikud siirdesoid veel ei eristanud. Seega oleks Huecki esitatud termini kohasem vaste 'samblasoo'. Eestikeelse teadusterminoloogia sätestamisel 20. sajandi alguskümnenditel kinnistati *raba* tähenduseks 'kõrgsoo, ombrotroofne soo'. Praeguseks on ta selles tähenduses saanud omaseks ka üldkeeles, eriti arvestades loodusturismi laialdast levikut. Lehitsedes aga murde- ja kohanimekartoteegi sedeleid, ei sobi mitmed sõna *raba* iseloomustavad näitelaused kõrgsoo kohta kuidagi. Nii meenutati Kihelkonnal, kuidas (kari)loomad keisid *ravas*, *keik see maa värises all*. Karuselt pärit teate järgi *päris tüma suo oo rabasuo*. Ristil mäletati Sääseraba kohta, et *möisa aeg oli [selle] lage osa põlluks*. Pärnu-Jaagupi Eense külas *üks tükk einamaad läks rabasse*, Martnas *rabast tehässe einä koa, kus kannab*. Wiedemanni (1893) järgi tähistas *rabahain* tedremaranat, Häädemeeste *rabahein* aga osjast heina, *seda ei süü keegi*. Mitmed muudki kirjeldatud rabataimed ei ole kõrgsoole üldse omased: *puik on üks niisugune varane taim, kasvab rabas*⁵ (Hageri); *nüüd ta 'Pasti raba' on porssa okstega tasaseks kasund* (Pühalepa); *mustad nuiad 'hundinuiad' kasvavad rabaaukude sihes* (Pöide) jne.

Tegin ELFi andmebaasist päringu selliste elupaigalaikude kohta, kus looduslik kooslus on praeguseni või mõne varasema inventeerimise aegu säilinud ning mille kohta kohanimekartoteegi ja/või mõisakaartide järgi kasutati liigisõna *raba*. Selliseid elupaigalaike on 915, millest 641 (70%) katavad kõrgsood, 168 (18%) siirdesood, 80 (9%) madalsood, 23 (2,5%) soostunud metsad ja rohumaad ning kolme allikasood. Seega suurem osa tuvastatud

⁵Raudsepa (1946) ja Vilbaste (1993) järgi tunti puikudena tarnu või ka metskõrkjat.

rabadest vastab ikkagi kõrgsoodele. Sellega on enamasti kooskõlas ka murdekartoteegis olevad kirjeldused keskmurdealalt, eriti selle keskosa läbivast Kõrvemaa-Kõnnumaa loodusmaastiku vööndist. Teistel murdealadel on mõni *raba* tähistanud kõrgsood, enamik aga midagi muud.

Vaatleme veel sõna *raba* kirjeldusi. Lüganusel olid olulisteks tunnusteks märgala suurus (*kus on veiksed kõhad, üöldässe rabast, suurt rabast ei üöldä, ikke suo*) ja läbitavus (*ravast ei saa läbi*). Püdelale kamardumata pinnasele viitavad *raba* sünonüümid Jämajas (*nõnda kut juhtud itlema: rabas ehk limas ehk mädas*), samuti sõna *raba* teine tähendus 'õlleteol virdest eraldatav puderjas jääk'. Toris võrreldi nii, et *soo on siuke madal vesine maa, [---] kui pial keib, õõtsub, aga ikki kõvem kui raba*. Sõnal *raba* võis seal olla ka kolmas tähendus 'turvas': *raba on samla-kogus ja see sammal on vee sees kasund*. Sama kajastub Kadri-na teates: *mõni suoauk 'älves' on raba täis kasvand*.⁶ Ristil kirjeldati üht õõtsik-madalsood selliselt: *Päliste järv oli, [see on] kinni kasvan, [nüüd on] Pälistejärve raba*. Need ja paljud muud kirjeldused viivad mõttele, et vähemalt perifeersetes murretes ei pruugi mõiste *raba* (ja selle eristamine soost) põhineda mitte (nii-võrd) taimkattel, vaid pinnase kamardumisel. *Raba* tähistaks sel juhul mis tahes sootüübirühma õõtsikulist soopaika, vastates põhjamaade klassifikatsioonis alltüübile *mjukmatte- och lösbottenvegetation* (Påhlsson 1998). Umbes sellisena käsitab sõna *raba-sõ* 'brüchiger Morast' ka Wiedemann (1893).

Vähe kamardunud pinnasega älverabad, älveid sisaldavad mättarabad, siirdesood, õõtsik-madalsood ja allikasood moodustavad mainitud 915 alast koosnevas valimis kokku 316 elupaigalaiku (35%). See on tähelepanuväärne osakaal isegi üle-eestiliselt, kuid nagu eespool märgitud, on *raba* suurel osal keskmurdealast juba varem tähistanud kamardunud kõrgsood. Mujal vastab *raba* enamasti siirde- või õõtsiksoole. Näiteks ühest Kodavere kirjeldusest — *raba* pole seal küll kasutusel kohanimeosisena — pole keeruline ära tunda siirdesood: *raba on üks rübässik: on sootuba-*

⁶*Raba* neljas tähendus 'kivine veealune seljandik meres' on tuntud Pärnumaal ega seostu sookooslustega.

ka 'sookailu' põõsad, jänesetaku 'villpea' põõsad, juavikevarre 'sinika' põõsad, mõni tilluke männikene ja kuusekene [---], sammel ja rohi ja kuremarjad 'jõhvikad'; ise alt mädä ja raba, siält ei piäsi keski läbi. Marjadest on rabaga seostatud nii jõhvikaid (lisaks nt Kärla, Tõstamaa, Kullamaa, Pärnu-Jaagupi, Kose, Anna, Laiuse) kui ka murakaid (nt Märjamaa, Risti, Hageri, Harju-Jaani, Kose, Järva-Madise, Ambla, Anna, Suure-Jaani). Selgi puhul tuleb arvestada, et mõlema saagikus on siirdesoodes suurem kui kõrgsoodes (Taimi Paal, suulised andmed).

Sõna *raba* tähenduse osalisele nihkele avaldas mõju eelmainitud kasutuselevõtt sooterminina. Suur osa kohanimekartoteegi andmestikust pärineb ajast, mil kohapeal tegutsesid juba Tartu ülikooli metsandusteaduskonna lõpetanud eestikeelsed metsaülemad, kes jagasid alluvatelegi linnast kaasatoodud teadmisi, mida üks või teine sõna "tegelikult" tähendab. Selliseid hiliseid, metsameeste mõjul tekkinud muutusi õnnestus tõestada Suure-Jaani materjali varal, aga eeldatavasti on neid mujalgi. Tundsid ju metsavahid ja metsnikud sageli palju rohkem loodusnimesid kui põllupidajad ning nad olid hinnatud keelejuhid.

SAM(B)LIK

Murdekartoteegi järgi tuntakse selle nime all üksnes vähelevinud omadussõna "samblane" (vt ka Pall 1989). Sadakond aastat tagasi hakati aga samblikeks nimetama lihheniseerunud seeni (*Lichenes*). Neid peeti tollal taimeriiki kuuluvaks, ning et osa neist meenutab samblaid, kinnistatigi terminiks *samblik* 'samblalik, samblalaadne'. Kaks nii sarnast nime kipuvad segi minema isegi loodushuvilistel, seetõttu on nüüd hakatud velmama lihheniseerunud seente põlist läänemeresoome nimetust *jägal* (Zobel 2021). Loodetavasti see õnnestub.

Ometi oli *sam(b)lik* nimisõnana tuntud varemgi: kohanimekartoteegi järgi oli see üks soonimesid. Suurim sellenimeline asus Kaarma ja Valjala kihelkonna piiril⁷ ning kandiski lihtsalt nime

⁷Praegu laiub selle asemel Piilasoo freesturbaväli, mille servades on säilinud ka rabakoosluse jäänuseid.

Samblik~*Samlik*. Varem olid selle soo eri osadel täpsemad nimed, nagu Kaissaare samlik⁸ ja Haeska samlik.⁹

Veel on kohanimekartoteegis talletatud suurest sam(b)likust 15 km loodes, Järise järve edelakaldal asuva soo nimetus *Järve-tagune samlik*. Mõisakaartide järgi on samblikunimelisi soid rohkemgi. Kohe eelmisest soost edelasse jääb Pärniku samlik,¹⁰ sellest omakorda lõunasse Pelissoo samlik,¹¹ 5,5 km itta Kaarma kihelkonna põhjaossa aga Põdrassoo samlik.¹² Kõik mainitud elupaigalaigud vastavad ELFi andmebaasi järgi mätтарaba kasvukohatüübile, üksnes Pelissoo samlik on älveraba ning Pärniku samlik siirdesoo resp. siirderaba arengufaasis.

Seni nimetatud elupaigalaigud asuvad üsna kitsal alal Kesk-Saaremaal, kus *sam(b)lik* on nimisõnalise soonimetusega tekkinud (või püsinud?). Püsimise oletust võib toetada teadaolevalt ainus mandril asuv *Sam(m)lik* Soomaa rahvuspargis Oksal (puisiirdesoo, Suure-Jaani kihelkonnas), samuti Wiedemanni (1893) määratlus, mille järgi Pärnumaal tähistas *samblik* “kohta, kus ei kasva rohi, vaid ainult sammal”. Vähese rohurindega kanarbikurabad vastavad sellisele kirjeldusele hästi. Muudes Sam(b)likunimelistes toponüümides võib seda nimeosa ju tõlgendada ka omadussõnalisena, olgu näiteks Kehra tselluloositehase tuhamäe alla jäänud *Sambliku karjamaa*~*raba* Harju-Jaanis¹³ või siis krahv Mellini Saaremaa kaardil esitatud Suur Samliksoo Valjala-

⁸Haeska mõisa 1790. a kaardil (EAA.2072.3.426f leht 81 foolio I) *Kaysere Samlick*; Haeska mõisa 1867. a kaardil (EAA.2469.1.243 leht 1 foolio II) *Kaisere Sammlik*.

⁹Haeska mõisa 1867. a kaardil (EAA.2469.1.243 leht 1 foolio II) *Haaska sammlik*.

¹⁰Tagamõisa 1848.–1849. a kaardil (EAA.3724.5.2225 leht 1) *Per-niko Samlik*.

¹¹Mustjala khk 19. sajandi esimese poole kaardil (EAA.2072.3.129 leht 1) *Põllis Soo Samlick*.

¹²Piila mõisa 1853. a kaardil (EAA.3724.5.2925 leht 1) *Pedrasso Samlik*.

¹³Kehra mõisa 1856. a kaardil (EAA.3724.4.85 leht 1) *Sambliko rabba*.

Pöide piiril.¹⁴ Vändra kihelkonna Samliku küla nime tähendus 'samblane' (Päll, Kallasmaa 2016) tundub siiski küsitav, seegi võib olla pigem 'rabaküla'. Kõrg- ja siirdesoolaike leidub kohe külavälja taga läänekaases, kuid talunimedest või talupoegade lisanimedest kujunenud külanime võisid talude asutajad tuua endaga kaasa ka kaugemalt.

PORSIK

Eelmisega samalaadne *ik*-lõpuline nimetus on samuti tuntud saarte ja läänemurdealal.¹⁵ See kattub porsa (*Myrica gale*) levikupildiga (Kukk jt 2020). Ka murdekartoteegi järgi nenditi Kihelkonna Atla külas, et *mette einama on küll pal'las porsik, porsad ning kanarohi* 'kanarbik' kasvavad. Kaarmal on *portsiku* tähenduseks 'porsapõõsaste, kanarbiku või põldmarjavartega läbi-põimunud rohupuhmastik', Jaanis 'pooleldi soine maa, mis kasvatab porsaoksi'. Tuleb siiski silmas pidada, et mõnel pool on (*soo*)porss märkinud ka sookailu (*Rhododendron tomentosum* = *Ledum palustre*; Vilbaste 1993), nii nagu soome keeleski on *suo-pursu* sookailu nimetuseks. Arvatavasti on siin tegemist taimenime kandumisega teisele liigile, igatahes väljaspool porsa areaali on soonimetus *porsik* tundmatu.

ELFi andmebaasis on vaid üks elupaigalaik Kihelkonna kihelkonnas Kõrusel, mille liigisõnaks (ja ühtlasi kogu nimeks) on Portsik. Seejuures on see kooslus 21. sajandiks muutunud mõõkrohuväljaks, kus porss puudub liigina täiesti! Ka murdekartoteegi järgi ei seostu *por(t)sik* enamasti porsastikuga — küll on see heinamaapadrik nõmmes (Mustjala, Muhu), võssa kasvanud rabane mets (Lääne-Nigula), mättaline maa (Martna) vm. Martnas üldistatigi: *veletsaid kohti, mes naa mättäraadikud, öötasse porsikud ja põtkud*.

¹⁴Saaremaa 1793. a kaardil (EAA.854.4.470 leht 8) *Suur Samlik Soo*.

¹⁵Peale murdesõnastikus (Pall 1989) loetletud kihelkondade (Kihelkonna, Mustjala, Karja, Muhu, Lääne-Nigula, Martna) veel (kohanimekartoteegi järgi) Pühas, Jaanis ja Ridalas.

Kokkuvõttes võib arvata, et *porsik* on algselt tähistanud por-
sa ohtrat kasvukohta (porsastikku), kuid on laienenud teistelegi
tiheda puhma- ja/või põõsarindega mätlitele kooslustele.

PADU

Soonimi *padu* (*paju*; omastavas käändes murdeti *paju*, *paiu*,
pau või *pao*) on murde- ja kohanimekartoteegi järgi tüüpiline
Lääne-Eestile. Kõige tavalisem on ta saarte murdes, läänemur-
de põhjapoolsetes murrakutes ning keskmurdeala Harju- ja Rap-
lamaa osas. Hajusalt leidub *padusid* läänemurdeala keskosas ja
keskmurdeala idaosas, väga üksikuid elupaigalaike ka Alutagu-
se ja idamurde kihelkondades. Enamikul Pärnumaast kasutati *pa-
du* teistsuguses tähenduses — ‘tihe lehtpuupadrik, võsa, alus-
mets’ —, samuti puudub see sealsete kohanime osisena.

Kirjeldatud levikumuster võib tekitada mõtte, et see soonime-
tus võiks tähistada liigirikkaid madalsoid, mille areaal on umbes
samasugune (Paal, Leibak 2013). Tegelikult see nii pole. ELFi
andmebaasis on 133 elupaigalaiku, mille nimel on kohanime-
kartoteegi ja/või mõisakaartide järgi liigisõnaks *-padu* või *-paju*.
Neist 60 (45%) vastab liigivaesele madalsoole, 20 (15%) liigi-
rikkale madalsoole, 16 (12%) liigivaesele soostunud niidule ja
8 (6%) liigirikkale soostunud niidule; 18 laiku (14%) on prae-
guseks madalsoo- või soovikumetsa all. Sedagi statistikat ei saa
pidada päris objektiivseks, sest ELFi andmebaas on keskendunud
sookooslustele ning soostunud rohumaid on inventeeritud tundu-
valt vähem. Vaadeldes 134 inventeerimata elupaigalaiku, mis on
tuvastatud kohanimekartoteegi ja/või mõisakaartide järgi, moo-
dustavad endised madalsood neist üksnes 12% ja (endised) soos-
tunud niidud 46% (koos määratlemata niitudega isegi 73%).

Seega võib tõdeda, et nimetus *padu* tähistas peamiselt liigi-
vaeseid soostunud niite ja liigivaeseid madalsoid ning märksa har-
vem liigirikkaid soostunud niite ja liigirikkaid madalsoid. Seda
kinnitavad ka mitmed kirjeldused murde- ja kohanimekartoteegis:
suured laged pajumoad käe, mis viga eina teha (Põide), *sõuke*
madal vesine moa (Muhu), *mätline ja mudane karjasma, naa et*
seal soa astuda ega kedagi (Nissi), *lage soomaa, kus kasvab paju-*

hein (Jaani). Mitmel pool rõhutatakse üleujutuste hooajalisust nagu karstiniitudegi puhul: *sügise paneb vee sisse ning kevade jälle, sui ta kuivab ära siis* (Jämaja), *õieti on see* [Suurepsi järv] *padu, sest suvel ta kuivab ära nagu paod* (Reigi), *paus seisab kevade vesi koua aega peel, sui soob seeld pautarna niita* (Emmaste).

Varasemates kirjalikes allikates on see sõna laialt levinud. Nii on mitmete saksakeelsete kaartide legendis niidud jagatud kahte klassi suisa eestikeelsete terminite *Arro* 'aruniit' ja *Pajo* 'soostunud niit' abil, kusjuures heinamaana kasutatavad sood (*Morast*) võivad kuuluda viimaste hulka või olla omaette klassina.¹⁶ Wiedemann (1893) annab paju vasteks lihtsalt 'nõgu, märgala', Hueck (1845) aga 'põõsastunud sooniit', kusjuures ta liigiloend sisaldab ka liigirikaste madalsoode taimi. Murrete sõnaraamatus antakse lisaks tähendusele 'madal vesine maa' eraldi vasteks veel 'rägastik, tihnik'¹⁷ (s.t Pärnumaa tähendus); mujal kajastab seda laadi "tähendusnihe" enamasti lihtsalt soostunud niitude kinnikasvamist, kui nende majandamine on lakanud. Siiski on ka Gustav Vilbaste Kuusalu kihelkonna andmestiku põhjal üldistanud, et paju on tiheda võsaga kattunud madal vesine ala (Vilbaste 1956). Muidugi kasvab sellistes kooslustes ka hõredamalt või tihedamalt põõsaid, aga näiteks Jämaja keelejuhid teadsid padudes pesitsevat põldlõokesi, kiivitajaid ja sinikael-parte, kellest kaks esimest on täielikult avamaaliigid. Seega ei määra sõna *padu* sisu mitte võsastumus, vaid ikka niiskusrežiim ning ta vasteks võiks nüüdiskeeles olla 'soostunud niit, madalsoo'.

Omastavas (kohati ka nimetavas) käändes seostub see liigi-sõna pajudega (*Salix*). Tõepoolest — *õhed* [*Salix*'id], *mis sedasi pajudes kasvavad, on seiksed allid, kasvavad kõrgeteks põõsasteks* (Kaarma). Neis paigus, kus *padu* soo(niidu)nimena kasutusest välja hakkas langema, seostataksegi sellenimelist paika üksnes *Salix*'i(te) kasvukohaga: Paalipaju 'Paa(v)li talu karjamaal olnud vana paju' (Karja). Et puukujuliste *Salix*'i-liikide alg-

¹⁶Nt Valjala khk Väkra küla 1790. a kaardil (EAA.2072.3.426f leht 7) või Jämaja khk kroonumetsade 1800. a kaardil (EAA.308.6.79 leht 1).

¹⁷<https://arhiiv.eki.ee/dict/ems/index.cgi?Q=padu1>.

ne põhjaeestikeelne nimetus on *remmelgas* või *lember*, põõsaku-julistel aga *hala* (Metsmägi jt 2012; Pajusalu 2015), siis võiks arvata, et taimenimetuseks on *paju* lühenenud vorm kirjeldavast nimetusest *pajupuu* 'pajus kasvav puu'. On ju põhjaeesti keeles mitme teisegi tavalise taimeliigi põlisnimi asendunud ajapikku eufemistliku nimetusega (nt pedakas -> männapuu -> mänd). Siiski on paju 'Salix' tuntud muudeski läänemeresoome keeltes, samuti permi keeltes (Metsmägi jt 2012). Seega võib arvata, et põhjaeesti keeles oli tegemist kahetähendusliku tüvega. Analooiliselt tähistas *luht* nii lamminiitu kui ka sellel domineeriva taimeperekonna tarn (*Carex*) liike. Muide, *ta(a)rn* oli ennekõike mõõkrohu (*Cladium mariscus*) nimetuseks (nagu on soomekeelne *taarna*), aga rahvaomane süsteem läks kiiva eestikeelsete ametlike taimenimetuste andmisel sadakond aastat tagasi (Vilbaste 1993). Ja tarna-sõnagi võis ühtlasi tähistada vastavat taimekooslust (endine märgala nimega *Segandi tarn* Risti kihelkonnas).

SANNIK

Seda nimetust tuntakse murdekartoteegi põhjal üksnes Alutaguse murdes, kus ta näib tähistavat soostunud niitu ja/või madalsood. *Sannik on tüma einama, üäldi: mis sest sannikust saab — einal ei old väärdust, obust pial ei kandand* (Jõhvi). Lüganuse kihelkonnas tunti siiski ka Sanniku metsa (*eks sääl õle paiguti vesist ja kõrget, kuda maakõht on; vaene mets pääl*). See on loogiline, sest soostunud niidud ongi raadatud soovikumetsadest (ja majandamise hääbumise järel metsastuvad taas).

ELFi andmebaasis ühtki *sanniku* nime sisaldavat lagesood ega sooniitu pole. Kohanimkartoteegi järgi on nii Lüganuse kui ka Jõhvi kihelkonnast teada *Sannikusuo*~*Sanniku einama*, kuid mõlemad on nüüdseks metsastunud. Neist viimase äärest voolab mööda Sanniku jõgi (alamjooksul ametlikult Kose jõgi). Mujal põhjaeesti keelealal on mitmeid Sanniku ja Sannika talusid Saaremaal Püha ja Valjala kihelkonnas; pole välistatud, et needki nimed kajastavad sood (Kallasmaa 1996). Kindlasti on selle soo nime järgi nimetatud sannikas (*Swertia perennis*), Ida- ja Lõuna-

Eesti soistel niitudel ja madalsoodes kasvav kaitsealune taim. Tegemist on 1918. a käibelev tulnud tehisinimega (Vilbaste 1993).

Sõna *sannikko* on olemas ka vadja keeles, aga selle eestikeelse vastena esitatud 'raba' (Grünberg 2013) on ilmne eksitus. Tõenäoliselt tuleneb see sõnaraamatus toodud näitelausest *sood i sannikod kõik tšüntäaz* 'küntakse (üles)', kus kaks mainitud sootüüpi on tõlgitud mõistelise, aga mitte sõnasõnalise väljendiga 'sood ja rabad' ning niiviisi tehtud *sannikkost* geobotaaniline rabakooslus. Tuleks silmas pidada, et kõrgsoid ei küntud põllunduse tarbeks üles isegi mitte looduse stalinliku ümberkujundamise võikamail aastail. Seega arvan, et vadja *sannikko* on sama tähendusega nagu Alutaguse murdes, seda enam, et mõlemad keele(murde)d on sama algupära (Viitso 2008).

Kokkuvõttes võib arvata, et *sannikul* on "vanavadja keelealal" (eesti keele ida- ja Alutaguse murre + vadja keel Ingerimaal; Viikberg 2022) samasugune tähendusväli nagu sõnal *padu~paju* saarte, lääne- ja keskmurdes.

UIGAM

Liigisõna *uigam* on tuntud üksnes Ida-Vaivara murrakus (s.t rannikumurde lahustükil), mis on kujunenud isuri (ingerikarjala) keele baasil (Toomse 1938). Kohanimkartoteegi järgi õnnestus tuvastada kuus uigamit, mis asuvad Narva-Jõesuu külje all Auga metsas. Tegemist on metsastunud luitevallide vaheliste pikkade ja kitsaste soostunud nõgudega, mis taimestikult vastavad liigivaese madal soo kasvukohatüübile. Endel Varepi kogutud andmeil kasutati neid varem heinamaadena.¹⁸ Kas murrakualal on seda liigisõna kasutatud ka teistsuguste soode või siis hoopis turvastumata nõgude kohta, pole teada. Mujal Eestis on see nimetus tundmatu.

¹⁸https://arhiiv.eki.ee/kohanimed/index.php?hk=vai&d_info=merikC3%BCla&om=varep2&st=2061393&a=21.

KATK

Sellenimeliste loodusobjektide kohta on murdekartoteegis andmeid vaid kuuest keskmurde-kihelkonnast (Juuru, Harju-Jaani, Kuusalu, Ambla, Järva-Madise, Kadrina) ning Viru-Nigulast ja Lüganuselt. Kohanimkartoteegi järgi on nimetus tuntud palju laiemalt, mõisakaartide toel õnnestus paigustada vähemalt 123 *katku*. Nende levikukese jääb tõepoolest keskmurdeala põhjapoolde (Harjumaale), vähem leidub neid selle lõunapool, läänepoolset Saaremaal ja läänemurdeala põhjapool. Nimi on tundmatu Hiiumaal ja praegusaja Pärnumaal ning väga haruldane Alutaguse ja idamurde alal.

Osa katku-osisega kohanimedest ei kajasta siiski soid ega muid märgalasid. Kõrvale tuleb jätta piirneva katku järgi nimetatud küngad, lahed ja arumetsad (*Aavakatku mägi*, *Katkuniidu lougas*, *Võllaskatku nõmm* jt), kuid ka mõnede soode nimetused osutuvad teiseseks. Näiteks Rapla kihelkonna Keava raba edelaosa kutsutakse ka Ohekatku rabaks, sest see jäi Ohekatku mõisa maale. Ohekatku ('karusoo') mõis ja küla võlgnevad oma nime kahtlemata märgalale, kuid selleks polnud ilmselt mitte Keava raba, vaid mõni lähemal paiknenud ja nüüdseks kuivendatud soolaik.

Vaadeldes 30 sellist paika, mille kohanimel on *-katk* ainsaks liigisõnaks, osutus neist 13 (43%) soodeks, 11 (37%) (endisteks) sooheinamaadeks ning üksikud soometsadeks, sookarjamaadeks ja põllulappideks. Gustav Vilbaste (1956) toob Kuusalu kihelkonna andmestiku põhjal välja ka objekti paiknemise: *-katku* osutab enamasti kitsale soo-osale, mis on kõvemate maade vahel, soine ja tüma, millest aga siiski pääseb üle.

Paraku on katkud saanud kuivendussüsteemide rajamise ja korrastamisega tõsiselt kannatada ning lõviosa neist on suuresti või täielikult rikutud. Veel kiiremini, kui maa "parandus" on suutnud neid hävitada looduses, on aga hääbunud *katk* kohanimena. Külanimesid, mis sisaldavad osist *-katk*, leidub nt Tormas (Lullikatku, Liikatku), kus aga sellenimelisi loodusobjekte kohanimede kogumise aegu enam ei tuntud. Rohkesti on sääraseid toponüüme 18.–19. sajandi mõisakaartidel, ka seal, kus 20. sajandil neid kee-

gi enam ei mäletanud.¹⁹ Isegi sõna levikukeskmes Kuusalus arvas üks keelejuht juba 80 aastat tagasi üsna ebamääraselt, et *katkud on vanasti tähendand mingid suodu*. Tähenduse hääbumisele aitasid omal kombel kaasa 14.–18. sajandi katkuepidemiad. Algselt (vt nt Göseken 1660) oli see haigus tuntud katkutõvena (analoogselt halltõve või soetõvega), mis tähenduslikult ('soohaigus') on märgalade suhtes muidugi ülekohtune. Ajapikku, eriti pärast epideemiate lakkamist hakati haigusest kõnelema lihtsalt kui katkust ning katku-sõna algne tähendus ununes. Seega kui Rootsi ajal olnuks Viinakatku tähenduseks 'veinisoo', siis dr Kreutzwaldi jaoks oli see juba 'alkoholism' (Kreutzwald 1840); 20. sajand tõi meie keelepruuki (ja paraku ka tegelikku ellu) teiste seas pruuni ja punase katku.

ELFi andmebaasis on andmeid vaid 33 elupaigalaigu kohta, kus algne või sellelähedane kasvukohatüüp on püsinud. Neistki kaks kolmandikku on *x-katku soo/raba*-tüüpi nimed, kus katk kitsamas mõttes võis olla vaid soos paiknev veesilm, älves vms. Samuti võis tegelik katk paikneda objekti servas, ent anda nime kogu piirnevale soolaamale. Sõelale jäänud 10 nime esindavad väga erinevaid kasvukoha-tüübirühmi (madalsoo, soostunud niit, siirdesoo, allikasoo), millest on raske üldistusi teha. Pigem on abi seletustest ja näidetest murde- ja kohanimekartoteegis:

- *suokatku — sügäv piklik auk suos, auguääril sammel, suokatku põhjas turbamuld, mõnes kõhas läigib vesi. Suokatkust ülä ei saa, piab ringi menema — vajod sisse, ku päälä lähäd, suopõhjast vesikievaliiv ajab üläss* (Lüganuse);
- *katk 'sookoht, allikaauk, mädanenud koht' madalik koht tie kohal, kus kevade vesi ujutab üle vakamad puar, ehk jälle kõvama vahel on suo või mudamua. [---] Sial võib olla kua põesaid, võib kua suopuid olla* (Ambla);
- *üks tiima soo ja pikad mudaaugud* (Harju-Jaani);
- *katku pealt jookseb vesi valuga kevadeti* (Järva-Madise);

¹⁹Nt Viru-Jaagupi khk Tudu mõisa 1809. a kaardil (EAA.3724.4.1764 leht 1).

- *mudalomm on vähem, katk on suurem* (Harju-Jaani);
- *suur igavene veeauk, kaanid elavad sees* (Kihelkonna).

Kui veel meenutada, et Eesti tuntuima Katkuküla, praeguse Simuna aleviku (Päll, Kallasmaa 2016) peamiseks vaatamisväärsuseks on Pedja jõe allikad, siis annab kõik eelöeldu aluse oletada, et *katk* tähistas 1) älveid ja kinnikasvavaid veesilmi, 2) allikalise toitega järvikuid ja allikasoid, 3) kõrge põhjaveetasemega, ajuti või alaliselt üleujutatavaid madalsookooslusi, sealhulgas lodusid. Samuti nähtub andmebaasis olevatest kirjeldustest, et katke majandati (niideti, karjatati) märksa vähem kui näiteks padusid. Kindlasti ei peaks piirduma vaid tähendustega 'soomülgas, porilomp' (Kallasmaa 2000), seda enam, et murdekartoteeki talletatud kirjelduste põhjal tähendas *mülgas* praeguse sooterminoloogia järgi ennekõike älvest. Älverabased on aga Saaremaal ülivähe ning ühelgi neist pole katku-osisega nime.

Katku tähenduse täpsem ja kindlam määratlemine jääb paratamatult selle taha, et ka praeguseni säilinud katkud on kuiven-duse otsese või naabrusmõju all, mistõttu nende kooslus võib olla muutunud. Arvestada tuleb ka loodusliku suktsessiooniga: nime-tamise ajal veesilmana eksisteerinud objekt võib praeguseks olla soostunud või muul moel kinni kasvanud. Siiski pole juba 18.–19. sajandi mõisakaartide katkud enamasti mitte veekogud, vaid sood ja (soo)puistud.

LODU

Õieti polekski põhjust seda nimetust siin eraldi käsitleda, sest *lodu~lodo* on kohanimeosisena õige haruldane. Kohanimekarto-teegist leidsin vaid 16 sedelit, mida õnnestus mõisakaartide abil paigustada. Enamik neist jääb idamurde alale, üksikud Saare-, Harju-, Järva- ja Ida-Virumaale (Alutaguse murdealale). Lisades siia murdekartoteegi andmestiku, saavad olulist täiendust ranniku- ja Alutaguse murde alad ning keskmurdeala ida- ja lõu-naosa. Niisiis hakkab silma, et liigisõna *lodu~lodo* kasutatakse peamiselt neis paigus, kus *katk* on tundmatu sõna, ja vastupidi.

Samas on *katk* üsna laialdaselt olnud kasutusel ka kohanimeosi-sena.

Murdekartoteegis on lodu iseloomustamiseks toodud võrdlemisi palju keelejuhtide selgitusi ja kirjeldusi. Mitmel pool toonitatakse, et lodu on mudane või mullapinnaline ja ilma [turba]samblata (Haljala, Viru-Jaagupi, Torma), vastandades teda nii-viisi (päris) soole ja/või rabale (Simuna, Iisaku, Laiuse). Paiguti peab lodu olema puude ja/või põõsastega, eriti (sang)lepaga (Iisaku, Tori, Simuna, Laiuse, Torma, Kodavere: *lodo loetasse mudamua, suur mets piäl*), teisel võib ta olla nii metsaga kui ka lage (Viru-Nigula, Palamuse, Kursi). Need loendid on heas kooskõlas lodumetsade levikuga: just Alutaguse ja idamurde alal ning Võrtsjärve nõos on lodumetsi suhteliselt rohkem kui mujal põhjaeesti keelealal (Lõhmus 1984). Mõiste *lodu* alla mahuvad ka lagedamad mädad ja vesised kooslused, mida vaid üksikutes kohtades kasutatakse heinamaana (Kadrina, Viru-Jaagupi, Simuna, Iisaku, Torma, Kodavere), või siis on tegemist heinamaa piiresse jääva nõoga (Lüganuse, Mustjala, Koeru, Laiuse, Kolga-Jaani, Kodavere: *paks pajossik ja mädä*). Virumaal ja Kesk-Eestis võrreldakse lodu sonni või soonega (Haljala, Põltsamaa: *lodo on nigu laiem*), kuhu loomad kipuvad sisse vajuma (Jõelähtme, Haljala, Järva-Madise, Kadrina) ja mis ei kannu inimestki (Jõhvi, Iisaku, Kadrina). Vähemalt kevadel on lodu pehme ja vee all (Tori, Laiuse, Pilistvere), mõned ka suvi läbi (Torma, Kodavere). Erinevalt *katk*ust pole aga lodu puhul ühtki viidet allikalisele toitele. Kõik see näitab, et liigisõna *lodu* hõlmab kasvukohatüüpidest nii lodumetsa (kohati muidki madalsoometsi) kui ka rohketoitelist laged või puis-madalsood, mida omaette taimkatteüksusena eristatakse põhjamaades (Påhlsson 1998: *sumpkärrvegetation*), harva ka Eestis (Marvet 1970; Valk 1988).

ELFi andmebaasis on vaid kaks kirjet, mille elupaigalaike on nimetatud liigisõnaga *lodu* (Punniku lodu Karja kihelkonnas ja Väike lodu Ambla kihelkonnas); need on vastavalt liigivaene madal-soo ja angervaksa-soovikumets. Tuleb aga arvestada, et ei lodumetsi ega muid soometsi pole ELF kunagi lausaliselt inventeerinud. Küll hakkab silma, et mitmes paigas on lodumetsa kasvu-

kohatüüpi metsi 19. sajandi mõisakaartidel näidatud ja nimetatud heinamaadena.²⁰

PARI JA PARG

Sõna *pari* on levinud idamurdealal ja sellega piirnevais kihelkonnis (Pall 1989) ning on murrete sõnaraamatus pälvinud tähenduseks 'padrik'.²¹ Murdekartoteegis on aga mitmeid seletusi ja kirjeldusi, mis viitavad soolupaigale. Nii antakse Iisakus tähenduseks *võsane soomets, raba ja suurt metsa ühendav lodune siirdesooala*. Laiusel märgitakse, et *sial on vesine soomaa ja mõnes kohas on arumuad kua, aga ikke öeldasse pari; poolkuivand pajoräiss, suuri puid ei ole; teisel: oli suuremaid puid ja võsa, rähmu sees ta oli*. Kodavere keelejuhtide järgi *pari on, kos sammel kasvab, one üks kasik ehk männik, mõni muarjakask piäl. Kii-geb, ei katkne, ei kannu. Lodo on sõre, pari on rābo, vett täis*. Need kirjeldused näitavad, et vähemalt kohati ei kutsutud pariks mitte suvalist padrikut, vaid tihedama põõsastuga puis-siirdesood või siirdesoo puistut. Nagu geobotaaniliselt täpses Iisaku kirjelduseski tõdetakse, leidub sellist elupaika sageli rabaserva märevööndis. Kuid ei kohanimekartoteegist ega mõisakaartidelt õnnestunud tuvastada ühtki juhtumit, kus *pari* oleks soonime liigisõnaks või kantud kaardile, seega pole võimalik ka kirjeldatud parisis paigustada ega seal leiduvaid kasvukohatüüpe täpsustada.

Küll aga on viimati mainitud allikate andmeil Sise-Hiiumaal kasutatud analoogilist sõna *parg* : *para* (murdesõnastikes puudub). Kohanimekartoteegi järgi jääb Käina ja Pühalepa kihelkonna piirile *Parg* (ka *Para~Parge heinamaa, Parametsa heinamaa* või *Paramets*), sellest kilomeeter põhja poole Pühalepa kihelkonnast aga *Jüriparg*. Käibelt kadunud nimedest lisanduvad Reigi ki-

²⁰Nt Reigi kirikumõisa 1885. a kaardil (EAA.3724.4.725 leht 1) *Pihlasoo-heinama* või Kolga mõisa 1880. a kaardil (EAA.3724.4.111 leht 9) *Halgemetsa Heinamaad*.

²¹Vt <https://arhiiv.eki.ee/dict/ems/index.cgi?Q=pari&F=M&C06=et>.

helkonna mõisakaartidelt veel Soodevahe parg,²² Kureparg²³ ja Suur parg.²⁴ Neist leidub ELFi andmebaasis vaid paar kirjet pii-ripealse Para keskosa kohta, mis osutus sinihelmika kasvukoha-tüüpi soovikumetsaks. Pole teada, kas teisedki parad on üldse sood (soometsad) või õhukese turbakihiiga soovikud (soostunud metsad). Viimasel juhul jääb see liigisõna väljapoole käesoleva ülevaate temaatikat.

KOKKUVÕTTEKS

Niisiis võib nentida, et ehkki liigisõna *soo* võib käia mis tahes tüüpi sookoosluse kohta, pole seda siiski peetud liigisõna *raba* täielikuks sünonüümiks. See on andnud ka aluse väljendi “sood ja rabad” tekkeks, tähendas see ütleja meelest siis kas ‘madal-sood ja kõrgsood’ või — algselt pigem — ‘kamardunud sood ja õõtsiksood’.

Siiski ei soovita ma seda väljendit kasutada geobotaanika ek-samit andes, sest nüüdiskeeles on termin *raba* juurdunud kind-las, traditsioonilisest mõnevõrra erinevas tähenduses. Kuid sel-le ja muude liigisõnade varasemaid tähendusi tuleb kindlasti sil-mas pidada rahvateadlastel ja geograafidel, samuti bioloogidel, kui näiteks tahetakse paigustada vanades üleskirjutustes mainitud loodusobjekte.

Kirjandus

G r ü n b e r g, Silja (toim.) 2013. *Vadja keele sõnaraamat*. Tallinn: Ees-ti Keele Sihtasutus

²²Kõrgessaare mõisa 1888. a kaardil (EAA.3724.4.614 leht 1) *Soo-dewahhe parg*.

²³Kõrgessaare mõisa 1888. a kaardil (EAA.3724.4.614 leht 1) *Kurre parg*.

²⁴Sama nimekuju ka Kõrgessaare mõisa 1878.–1886. a kaar-dil (EAA.3724. 4.600 leht 1).

- Gö s e k e n, Heinrich 1660. *Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur Öhstnischen Sprache, Bestehend nicht alleine in etlichen praeceptis und observationibus, Sondern auch In Verdolmetzung vieler Teutschen Wörter*. Reval: Adolph Simon
- H u e c k, Alexander Friedrich von 1845. *Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnisse in Esth-, Liv- und Curland*. Leipzig: Verlag von Otto Wigand
- J o o s t e n, Hans, Franziska T a n n e b e r g e r, Asbjørn M o e n (toim.) 2017. *Mires and Peatlands of Europe: Status, Distribution and Conservation*. Stuttgart: Schweizerbart Science Publishers
- K a l l a s m a a, Marja 1996. *Saaremaa kohanimed*. I. Tallinn: Eesti Keele Instituut
- K a l l a s m a a, Marja 2000. *Saaremaa kohanimed*. II. Tallinn: Eesti Keele Instituut
- K r e u t z w a l d, Friedrich Reinhold 1840. *Wina-katk: Üks tähhele pannemise wäärt jut, mis wanna ning noore rahvale juhhatuseks ja kassuks wälja on antud*. Tartu: Lindfors'i pärijad
- K u k k, Toomas, Thea K u l l, Ott L u u k, Meeli M e s i p u u, Peedu S a a r (koost., toim.) 2020. *Eesti taimede levikuatlas 2020. = Atlas of the Estonian flora 2020*. Tartu: Pärandkoosluste Kaitse Ühing
- L õ h m u s, Erich 1984. *Eesti metsakasvukohatüübid*. Tallinn: ENSV Agrotööstuskoondise Info- ja Juurutusvalitsus
- M a r v e t, Ann 1970. *Eesti taimekoosluste määraja*. (Abiks loodusevaatlajale, 61.) Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia
- M e t s m ä g i, Iris, Meeli S e d r i k, Sven-Erik S o o s a a r (toim.) 2012. *Eesti etimoloogiasõnaraamat*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- P a a l, Jaanus 1997. *Eesti taimkatte kasvukohatüüpide klassifikatsioon*. Tallinn: Keskkonnaministeeriumi Info- ja Tehnokeskus
- P a a l, Jaanus, Eerik L e i b a k 2013. *Eesti soode seisund ja kaitstus*. Tartu: Regio
- P å h l s s o n, Lars 1998. *Vegetationstyper i Norden*. København: Nordisk Ministerråd
- P a j u s a l u, Karl 2015. Puude nimetused liivi keeles. — *Eesti Loodus*, nr 6, lk 346–348
- P a j u s a l u, Karl, Tiit H e n n o s t e, Ellen N i i t, Peeter P ä l l, Jüri V i i k b e r g 2009. *Eesti murded ja kohanimed*. 2., täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- P ä l l, Valdek (toim.) 1989. *Väike murdesõnastik*. II. Tallinn: Valgus
- P ä l l, Peeter, Marja K a l l a s m a a (toim.) 2016. *Eesti kohanimerad*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus

- Raudsepp, August 1946. *Eesti NSV turbasood*. Tartu: Teaduslik Kirjandus
- Saareste, Andrus 1979. *Eesti keele mõistelise sõnaraamatu indeks*. Uppsala: Finsk-ugriska institutionen
- Zobell, Kristjan 2021. *Ökoloogia võhikutele*. Tallinn: Postimees Kirjastus
- Toomse, Mihkel 1938. *Ida-Vaivara murdest*. = *Du dialecte de Vaivara de l'est*. (Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised, XXXIV.) Tartu: Akadeemilise Emakeele Seltsi kirjastus
- Valk, Uno (koost.) 1988. *Eesti sood*. Tallinn: Valgus
- Viikberg, Jüri 2022. *Idamurdest ja Vaiamaast*. — Piret Lotman, Taisto-Kalevi Raudalainen, Ergo-Hart Västriku (koost.). *Ingerimaa mülupaigad: järjepidevus ja katkestus*. Tallinn: Eesti Akadeemiline Ingerimaa Selts — Eesti Rahvusraamatukogu, lk 11–23
- Viiets, Tiit-Rein 2008. *Liivi keel ja läänemeresoome keelemaastikud*. Tartu—Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- Vilbaste, Gustav 1956. Kohanimed Loksa rajooni lääneosas (endises Kuusalu kihelkonnas): Peatükk asustasajaloost. [Käskiri Eesti Keele Instituudi kohanimetikartoteegis]
- Vilbaste, Gustav 1993. *Eesti taimenimetused*. (Emakeele Seltsi toimetised, 20 (67).) Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1893. *Ehstnisch-deutsches Wörterbuch*. 2., vermehrte Auflage. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften

EERIK LEIBAK (1960) on Eesti looduskaitaja ja ornitoloog. Ta on õpinud Tartu Ülikoolis bioloogiat (1978–1981) ning tegelnud ka asustasajaloo ja soome-ugri loodusnimedega. Töötanud 1982–1990 Nigula looduskaitsealal ja Sõrve sääre linnujaamas, alates 1992. aastast Eestimaa Looduse Fondis. Koostanud mh väljaande *Eesti soode kaitstus ja seisund* (2013, koos Jaanus Paaliga) ja toimetanud trükise *Linnuatlask: Eesti haudelindude levik ja arvukus* (2018, koos Andrus Kuusiga). *Akadeemias* on temalt varem ilmunud arvustus “Linde meil veel jätkub, linnuraamatute tulevik on ebamäärane” (1992, nr 11, lk 2418–2419).

AGATHE VEEBER. Interjäär (litograafia, 1947; EKM kogu)

“SEDA KOHUTAVAT IGATSUST KODUMAA JA TEIE KÕIKIDE JÄRGI EI SUUDA KEEGI KIRJELDADA”

Päevik

19. IX 1944 – 9. VII 1946

Eha Valge

SAATEKS

Minu tädi Eha Altemendi (Valge; 12. XII 1926 Tartu – 22. IV 1994 Partille, Rootsi) pisikese taskumärgmiku formaadis, tindi ja pliiatsiga kirjutatud päevaraamat sattus mu kätte pärast tema surma 1994. aasta kevadel. Teadaolevalt polnud ta seda varem kellelegi näidanud. Tädi-poja Heiti Altemendi loal olen teksti ümber kirjutanud, originaali Eesti Kirjandusmuuseumi viinud ja Mart Orava veenmisel ilmub see nüüd *Akadeemias*.

Päevikupidamise alguses oli Eha 17, ülestähendused lõpevad pisut rohkem kui poolteist aastat hiljem, mil ta ootas oma esimest last Jaaku. Üsnagi väikese hulga konkreetsete sündmusekirjelduste kõrval vahendab päevik varjamata kujul alul teismelise koolitüdruku, hiljem noore naise masendust. Valu, hirm, igatsus kaotatud kodumaa ja lähedaste järele, lootusetus tuleviku suhtes ning mure sündiva lapse pärast on valdavad tunded, mis päeviku nappe lehekülgi täidavad. Sellest hoolimata, et ilmselt olid tema ja ta pere esimesed pagulaskogemused paljude omadest kergemad: alates Tallinna sadamas laatsaretlaev Moero kõr-

Eha Altemendi (Valge) päevik säilib Eesti Kirjandusmuuseumis (EKM EKLA, reg. 2022/11). Avaldame selle muutmata kujul.

val seisnud väiksemale laevale minekust ja ellujäämisest — Moero lahus sadamast 21. septembril ja uppus NSVLi torpeedo- ja pommituslenukite rünnaku tagajärjel 22. septembril 1944 Vindavi lähedal — kuni tõenäoliselt eelnevalt kokku lepitud esialgse majutuskoha olemasoluni Saksamaal.

Kui olin päeviku mõne öötunni jooksul läbi lugenud, olin vapustatud. Eestigi oli juba mitu aastat taas vaba, kuid päevikusse peidetud kibedad mälestused olid ikka veel varjul ja neid hoidsid asjaosalised enda sees. Nii ei tohiks see jääda. Loodan, et need kaheksakümne aasta tagused päevikuread aitavad mingilgi määral luua pilti punaterrori eest Eestist põgenenute iga päev kordunud tragöödiast, pakuvad tuge meie kaasaja raskuste hindamisel ning võimaldavad julgemalt vaadata tulevikku, milles kõigist kahtlustest ja ohtudest hoolimata leidub loode-tavasti ka elamisväärsed perioode.

Päevik on kirjutatud Eha primärale sõbrannale Saimale (tekstis ka Samu) adresseeritud kirjade vormis. Saaja ei näinud neid ridu kunagi, seega pole kirjadele ka vastuseid. Küll nägi mälestuste ümberkirjutust Saima tütar Anu, kellele see raskel hetkel toeks oli. Pärast päeviku alguses kirjeldatud lahkumist Kehra jaamas ei kohtunud Eha ja Saima kunagi, kuid suhtlesid mitukümmend aastat hiljem siiski kirja teel.

Teine isik, kelle poole päevikus sageli on pöördutud, on Harry (tekstis ka Täta ja Possu). Harry on minu isa, kes pärast Saksa sõjaväge, arreteerimist 1944. aasta detsembris ja eeluurimist Paldiski tööpataljoniks nimetatud filtratsioonilaagrist 1946. aasta juunis imekombel lahti lasti ning seega kuu aega enne päeviku lõppu vaba mees oli — nii vaba, kui okupeeritud maal olla sai. Isa kohta leidis tädi Eha säilinud paberi hulgas 15. detsembril 1944 Neuhammerist saadetud Narva pataljoni kompaniülema Elmar Silma (1913–1994) kiri: “Kuremäel kohtusin uuesti Harryga, kus jäime kokku kuni Narwa rinde maha jätmiseni ning alustasime tagasitõmbumist Rakke suunas. 20. sept. paiku olime Rakkes, kus meid määrati võitlustruppi. Sealt taandusime wenelase surwel Suure-Jaani suunas. 23. sept. olin veel Suure-Jaanis temaga koos, kust saime mõlemad erinevad ülesanded.” Edasise kohta Saksamaale jõudnud Silmal andmeid polnud. Igal juhul pääses isa üle noatera 21. septembril Porkuni järve ja Tamsalu vahel toimunud verisest Porkuni lahingust. Eha ja Harry kohtusid kolm korda Partilles Rootsis. Eestisse Eha ei tulnud.

Päevikus on juttu ka teistest pereliikmetest, kellega koos laevale mindi ja paguluses oldi. Need on Eha isa Jüri Valge (minu vanaisa), ema Johanna Valge (minu vanaema) ja õde Helgi (minu tädi, tekstis Etsy või Etsi). Eestist põgenenud pere (v.a mu 1956. aastal surnud vanaisa) sai

kokku 1967. aastal Partilles, kui Harry oma ema ja õde külastama lubati ning Helgigi USAst sinna saabus. Mina kohtusin tädi Eha ja vanaemaga Partilles 1973. aastal, Helgiga rääkisin korra telefoniga.

Peale mainitute on päevikus ainult eesnime või selle esitähedega tähistatud isikuid, kellest osa on tuvastatavad, teised mitte. Need olid tähtsad kirjutajale. Märkmed lõpevad Geislingenis, kust Helgi siirdus USAsse, abiellunud Eha ning hiljem ka Jüri ja Johanna Valge asusid aga ümber Rootsi, kus Eha töötas algul mitmes kohas ja mitmesugustes ametites, hiljem pikka aega Enskilda pangas Göteborgis.

Jüri Valge

Saimale

19. IX 1944. a. Hommiku poolel igasugused ettevalmistused sõiduks Saksam[aale]. Lõunapaiku tuli Saima¹ veel meile. Varsti

¹Saima Tamm (Kallang; a-ni 1935 Kranfeldt, Kraanvelt; 25. X 1926 Kehra – 1. VI 2004 Paunküla Kõue vallas) oli Anija vallavanema Johannes Kallangu (1882–1958) tütar. Tema ema Alide Leontine Kallang (Mänd; 1893–1929) suri Saima lapseas ja tüdruku võtsid enda juurde lähisugulastest kasuvanemad. Saima kasvas Anija valla Ülejõe küla Välja talus, õppis kuni 1941. aastani Kehra algkoolis, seejärel kaubanduslikku raamatupidamist Tallinna Tütarlaste Kommerts-koolis (1945. a-st Tallinna Arve- ja Plaanindustehnikum) 1941–1946, mille lõpetamise järel asus samal aastal õppima Tartu Riikliku Ülikooli arstiteaduskonda. ENSV Ministrite Nõukogu 14. märtsi 1949. a otsusega määrati väidetavalt võõrast tööjõudu kasutanud “kulakliku” talu omanik Johannes Kallang koos perega (s.t tütar Saimaga) “erisumisele”, kuid tal õnnestus veidi enne küüditamispäeva talust põgeneda ning teda ei saadud kätte, seejärel ta varjas end; III kursuse üliõpilane Saima aga küüditati kui “rahvavaenlase” tütar, üliõpilaste nimekirjast kustutati ta “õppetööle mitteilmumise tõttu” 20. aprillil. Esialgu jäeti ta 25. märtsil 1949 Tartus haiglasse, ešelon lahkus Tartust 27. märtsil. Aprilli alul võeti Saima küüdirongilt maha ja paigutati Arzamassi haiglasse, kust pärast paranemist saadeti teistele järele Omski oblastisse Tšerlaki rajooni. Töötas meditsiiniõena Tšerlaki rajoonihaiglas 1949–1951, õppis M. Kalinini nimelise Omski Meditsiiniinstituudi pediaatriateaduskonnas 1951. a septembrist kuni 25. jaanuarini 1954. Tänu kasuvanemate pingutustele vabastati ta ENSV MNI

hakkasimegi jaama minema. Teel tuli veel H. ka rattaga. Jaamas trügisime kohe ühele sõjaväerongile. See seisis üle 2 t Kehras. — Lõpuks hakkasime siis liikuma. Veel kord paar viibet Saimale ja võibolla enam ialgi Kehrasse tagasi. Jubedaim!

Juhuslikult oli ka Sepp samas vagunis ning järgmises peatuses seisis ta meie ukse ees ja kutsus meid emaga² oma vagunisse. Läksimegi. 9 tunni pärast olime viimaks kodus.

Kodus olid kõikidel närvid meie pärast viimsel veerandil. Pakid olid juba enamvähem kõik koos, sest öö jooksul pidime olema oma kodinatega juba laeval. Polnudki siis enam muud kui juma-

18. septembri 1953. a ja NSVLi siseministri 27. novembri 1953. a otustega ümberasumiselt kui alusetult väljasaadetu ning tal lubati Eestisse tagasi pöörduda. Saima naasis Eestisse ja asus 1954. aasta märtsis õppima TRÜ arstiteaduskonna V kursusele, lõpetas ülikooli 1955. aastal. 1954. aasta juunis oli ta abiellunud arst Oku Tammega (1927–2022). Töötas pediatrina ja seejärel arst-ordinaatorina Tartu Linna Kliinilises Lastehaiglas a-st 1955; TRÜ pediaatria kateedri vanemlaborant 1958–1960, assistent 1960–1961, sihtaspirant Leningradi I Meditsiiniinstituudi juures 1961–1965, TRÜ meditsiini teadusliku uurimise kesklaboratooriumi vanemlaborant 1965; Tallinna Linna I Lastehaigla peaarsti asetäitja ravi alal 1966, E. Vilde nimelise Tallinna Pedagoogilise Instituudi vanemõpetaja a-st 1966, meditsiinilise ettevalmistuse kursuste juhataja a-st 1968, meditsiinilise ettevalmistuse kateedri juhataja a-st 1970, dotsent 1971, haridusjuhtide ettevalmistus- ja täiendusteaduskonna andragoogika ja juhtimistöö kateedri professori kt a-st 1986, üliõpilaste tervisekabineti juhataja, emeritprofessor; pedagoogilise instituudi parteibüroo liige. Vt ka tema päevikut “1941. aasta sõjasuve sündmused Kehras koolitüdruku pilgu läbi”. — Sõnumitooja, 4. VIII 2021, sonumitooja.ee/1941-aasta-sojasuve-sundmused-kehras-koolitüdruku-pilgu-labi; tema Tšerlaki-ajast vt ka “Peeter Tarveli kirjad Siberist”. — *Looming* 1989, nr 10, lk 1378–1398, www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:113463/17582/page/84. *Siin ja edaspidi toimetuse märkused.*

²Johanna Valge (Tattar; 23. X 1888 Rannaküla, Valguta – 14. XII 1989 Partille), koduperenaine; Eha, Helgi ja Harry (Harri) ema; oli 1908. aastast abielus Jüri Valgega.

lagajätmine nendega, kes maha jäid ja isa,³ Virve⁴ ning mina hakkasime osa pakkidega minema sadamasse.

Enne minekut sain veel Tillilt kuldrinnanõela kiviga mälestuseks.

20. IX 44. a. öösel. Sadamas laadisime pakid maha, isa ja Virve läksid tagasi, mina jäin pakkide juurde. Sees oli 2 laeva. I oli marmu suur, teine tsipa pisem. Ah ja! Alguses ei tahtnud vahid meid sadamasse sisse lasta, aga lõpuks kobistasime ikka sisse. Sadamas aga ei teadnud ülepea kummale laevale peame minema. Oh küll see oli kole: sel ööl sadamas. Kui ma sääl istusin siis oli ikka 4–5 madrust mul ümber lohutamas. Igatahes väga lahked olid. Enne kella 4ja tulid siis teised ka. Ronisime väiksemale laevale. Oi Jerusalem need pakid!

Laev oli puupüsti inimesi täis. Jäime tekile püsti seisma. Seal tahtsid sõdurid mantligi trügimisega seljast ära rebida ja külm oli ka veel ning tuju kui seda saab üldse veel tujuks nimetada polnud üldse enam olla. Aga siis tekkisid korraga 2 veidike ülemat kui madrust meie juurde ning lubasid meile otsida mingi parema ko-

³Jüri Valge (4. III 1880 Võisiku vald – 13. XII 1956 Partile) õppis Kolga-Jaani kihelkonnakoolis ja Eesti Aleksandri Linnakoolis Kaarlimõisas Põltsamaa lähedal. Uue-Põltsamaa vallakirjutaja abi 1898 ja hiljem kirjatoimetaja Viljandi maakonnaülema ja Tartu maakonna talurahvaasjade komissari juures, Sangaste valla- ja kohtukirjutaja a-ni 1917, Siseministeeriumi omavalitsuse asjade peavalitsuses a-st 1919, algul maaosakonna juhataja ja sekretär ning siis peavalitsuse juhataja abi. Aastail 1920–1941 oli ta tööl Riigikohtus, alul veidi aega tsiviilosakonnas ja hiljem administratiivosakonna sekretär, 1941. aastal töötas Tallinna Ringkonnakohtus; Eesti Julgeolekupolitsei ülemassistent 1942–1944; tööl Geislingeni postkontoris ja USA töökompaniis 1945–1949; Valgetähe V klassi teenetemärgi kavaler 1938.

⁴Virve Ets (Tattar; 11. V 1917 Valguta vald – 8. IX 2007 Lakewood) lõpetas Tartu Naisühingu kutsekooli 1938, Tartumaa naiskäsitöö instriktor 1940; paguluses oli aktiivselt tegev Lakewoodi eestlaste hulgas.

EHA VALGE (1944)
(Erakogu)

ha. Selle vahepeal käis mulle veel 2 madrust endi voodeid pakkumas ning üks kõrgem ülemus Vallonie'st⁵ pakkus mulle pükse⁶.

Varsti tuligi üks neist kahest ja teatas, et ta 3 võib oma kajutisse kaasa võtta. Trügisime kajutisse ja mina keerasin kohe kere vinklisse. Umbes nii need päevad seal möödusidki — magades, süües, juues ja jalutades. Albert oli nii jube vahva poiss, et kalle asi kohe ja — üks V. hakkas mulle ka vaikselt meeldima. Tõi mulle šokolaadi ning muid maiustusi ja ka napsu. Laevasõit oli üldse üks kenamaid momente minu elus. Et see sõit ka nii õnnelikult läks on täitsa ime. Üldse kestis see 32 tundi ning 21. IX 44. a olime Neufahrwasseri⁷ sadamas.

21. IX 44. a. Selleks ööks jäime veel laeva kuna laadimine maha kestis koke kaua. Teised veel õhtul jõid, aga mina olin nii väsinud, et läksin magama.

22. IX 44. a. Hommiku pooliku ootasime sadamas hobust. Lõpuks Etsi⁸ oli ühe kätte saanud ning lõunaajal hakkasime siis liikuma jaama poole. Albert tuli ka kaasa. Jaamas saime suuremad pakid kõik äraanda ning algas sõit Danzigi. Danzigis kohtasime ühte eesti sõdurit, saime seal ulualust⁹ ning kell 11 sõitsime edasi Berliini.

23. IX 44. a. Berliinis olime hommikul. Sealt läks edasi Hallesse, sealt Merseburgi¹⁰ ning siis Schafstädti.¹¹ Õhtuks olime kohal.

⁵Valloonia (pr k Wallonie) on Belgia lõunaosas asuv prantsuskeelne regioon. Sinimägede lahingus osales Belgia vabatahtlike SS-pataljon "Wallonien".

⁶Päevikus raskesti loetav sõna.

⁷Nowy Port (sks k Neufahrwasser) on praegu Gdański linnaosa.

⁸Helgi Eliisabet Valge (4. X 1914 Sangaste – 15. VIII 1989 Boston), töötas meditsiiniõena naistekliinikus Bostonis, Eha ja Harry õde.

⁹Päevikus raskesti loetav lauseosa.

¹⁰Merseburg on linn Saksamaal Saksi-Anhalti liidumaal Saale jõe ääres.

¹¹Schafstädt Saksi-Anhalti liidumaal on praegu Bad Lauchstädti linnaosa.

Õudseim teekond ja õudseim kõnelus Am¹² ja tema emaga. Jube-daim!¹³

[...] kodu. Pika otsimise järele saime viimaks kätte. Mutt¹⁴ oli üksi kodus. Rääkisime oma jutu ära. See oli tõesti jubeda-maid momente minu elus. Alguses ei tahtnud nad kuuldagi võtta, et me siia tuleksime. Polevat ruumi ja ei tea veel mis neil viga oli. Aga lõpuks olid nad nõus Etsyt, Virvet ja mind enda juurde võtma ning emale ja isale otsis AM toa võõrastemajja. Ja prae-gu elamegi veel nii meie siin, ema, isa võõrastemajas. Võid ise arvata, mis tundega ma siin elan. Lihtsalt jube. Inimesed on siin küll kohutavalt lahked. Tõesti väga lahked. Toiduga pole ka veel senini raskusi olnud. Saime ka juba tšekid. Normi saab kõik kät-te. Inimesed on näha siin kaunis jõukad. Alalõpmata küpsetatakse igasuguseid kooke. Ja kui kohutavalt palju on siin ploome, pirne ja õunu. Minagi olen neist paarkorda kõhu täis söönud. Schafstädt ise on väike linnake. Mulle ta küll igatahes ei meeldi. Solgivesi voolab mööda tänavat ja selle vastik ais on kogu aeg ninas, kui tä-naval kõnnid. Puiesteedel kasvavad kõik õuna-, pirni- ja ploomi-puud.

Päevad on siin möödunud kõik ühteviisi. Kirjutan Sulle na-tuke oma päevast, et Sul oleks tsipake ettekujutust. Hommikul kella $\frac{1}{2}$ 10 ajal tõusen üles, söön aitan Mutil natuke kraamida. Kella 12 ajal lähme võõrastemajja lõunale. Õhtupoole siis teen kas käsitööd, käin Elkega¹⁵ väljas, loen või ei tee üldse midagi. Umbes 5 ajal joome kohvi (selle maa komme), siis lähme mõni-kord õhtust sööma ja umbes 10, 11 voodisse. 4 korda olen ka ki-

¹²Päevikus ilmselt ka AM; Annemari.

¹³Siinkohal lõpeb päeviku lahtiste lehtede osa (mille tekst on osali-selt tuhmunud ja seega raskesti loetav) ning pärast puuduvat osa algab märkmikku kirjutatud kuupäevata tekst.

¹⁴Võimalik, et proua Weise, Eha Valge korteriperenaine.

¹⁵Eesti Mälu Instituudi Eesti põgenike andmebaasis on kirjas näiteks Elke Reiner (snd 20. XII 1943).

nos käinud. Wien 1910,¹⁶ Schrammeln.¹⁷ Ah ma ei mäleta enam nende nimesid, kõik olid igatahes Wiener filmid. Niimoodi umbes on see elu siin läinud. Oh, armas Samu, ma ei taha siin olla, oh Jumal, Jumal, kuidas ma ei taha siin olla. Ma käiksin küll 6 aastat järgimööda kraavitööl, kui ma vaid saaksin Eestis olla. Kui teiste hulgas olla siis ei ole väga viga, aga kui üksi jääd ja mõtlema hakkad, siis võib hulluks minna. Kui ma mõtlen Kehrale, sellele ilusale suvele, millest me mõlemad olime kord nii tüdinud, siis ma lähen hulluks, täitsa hulluks. Kui imeilus oli seal, kui imeilusad olid need päevad! Oh, Püha Jumal kui saaks veel kord sinna tagasi!

Paar-kolmkorda on ka alarm olnud. Viimane kord oli küll jube. Pommitati ühte lähedast linna. Ma hoidsin koguaeg kõrvu kinni ja lõdisesin. Jube.

Sõit laeval jääb küll üheks ilusamaks mälestuseks. Seda sõitu ma kartsin ju kohutavalt, kuid laeval oli selline tardumuse tunne, et ei saanud nagu enam arugi. Ilm oli ka väga ilus ja üks inimene V. meeldis ka väga. Danzigis ostime saia ja kooke. Üldse saab siin päris palju saia ja igasuguseid ploomi ning õunakooke süüa. Berliinis olime ainult paar tundi, nii et lähemalt näha ei saanud. Danzigis oli palju eesti sõdureid. Üldiselt on ju Saksam[aal] palju eestlasi, ainult siin maakolkas pole ühtegi.

AM. sõitis Hansu¹⁸ juurde. Mul on kohutavalt hirne et ta tagasi tulles lööb mind majast välja. Ah täitsa kama kõik! Kogu elu on kama! Kui ainult teaks Eestist midagi, natukenegi, kas on seal veel kedagi või ei. Lehest ja raadiost ikka teame nii palju, et Hiiumaa, Kuressaare on ära ja Saaremaal on võitlused. Kes ütleks meile kus oled Sina, kus on Harry¹⁹ ja kus on kõik need, kes sin-

¹⁶Wien 1910 on 1943. aastal valminud Saksa film (režissöör Emerich Walter Emo), mis põhineb Viini linnapea Karl Luegeri (1844–1910) elul.

¹⁷Schrammeln on 1944. aastal valminud Saksa film (režissöör Géza von Bolváry).

¹⁸Päevikus ka Hanns; H.

¹⁹Harry Valge (Harri V.; 11. IV 1916 Sangaste vald – 12. VI 2006 Veriora vald) õppis Hugo Treffneri Gümnaasiumis Tartus 1924–1935,

na maha jäid. Mispärast küll Jumal karistab seda väikest Eestit ja tema rahvast nii rängalt?

Pai Samu, seekord ma Sulle enam rohkem ei kirjuta. Hakkame ka varsti sööma minema. Kõike head Sulle! Eha

10. X 44. a. Musikene! Eile õhtul käisime kolmekesi jälle kinos. Seda filmi olime küll juba kord näinud — aga puhtalt igavuse pärast. Ja kujutad Sa ette, mis siis juhtus!?! Tuleme kinost välja ja seal on selline pime kangialune nagu Glorialgi²⁰ ja korraga

lõpetades selle humanitaarharu, ning Tartu Ülikooli õigusteaduskonnas 1935 ja 1937–1938, katkestades õpingud majandusliku olukorra tõttu. Tallinna Linnapanga käskjalg 1935–1936; Eesti kaitseväe sundajateenistuses 1936–1937 soomusrongide rügemendis Tapal ja Sõjaväe Õppeasutiste sõjakooli aspirantide jalaväeklassis, mille lõpetas raskekuulipilduja erialal, reservlipnik 1938. Seejärel oli ta Tallinna Linnapanga raamatupidamise ja jooksvate arvete osakonna noorem arveametnik 1937–1939, ASi Tartu Pank teenistuja Tallinnas 1939–1941, Tallinna linnavalitsuse kaubandus-tööstusosakonna inspektor 1941–1944. Mobiliseeriti reservohvitserina 19. veebruaril 1944. a Saksa sõjaväkke, arvati 20. eesti diviisi koosseisu ja komandeeriti märtsis väljaõppele Bad Tölzi ohvitseridekooli Baierimaal, mille lõpetas leitnandi aukraadis. Naasis 31. augustil Tallinna, kuid ei läinud edasi diviisi staapi, vaid varjas end kodus Tallinnas 1.–10. septembrini, mil välisandarmeeria ta tänaval vangistas ja saatis diviisi staapi Kuremäe rajoonis, kus teenis staabivooris kuni 17. septembrini, mil staap taganema oli sunnitud; viibis Konguta vallas onu Jüri Tattari juures kuni oktoobri lõpuni, mil naasis Tallinna, asudes taas inspektoriaametisse. 7. detsembril 1944 võtsid Nõukogude julgeolekuorganid ta kinni (ametlikult vormistati arreteerimine 11./12. detsembril), süüdistades teda VNFSV kriminaalkodeksi par 58-1a alusel “kodumaa reetmises” ehk teenimises Saksa sõjaväes. Teda peeti umbes nädal aega kinni riikliku julgeoleku rahvakomissariaadi peakorteris Tallinnas Pagari tänaval ja siis vanglas nr 1 ehk Patareis; 1945. aasta juuni lõpul juurdlus lõpetati “süüteoendite vähesuse” tõttu ja ta saadeti 6. augustil NSVLi Siseasjade Rahvakomissariaadi kontroll-filterlaagrisse nr 3016 Paldiskis/Põllkülas, kust vabastati 1946. aasta juunis. Tallinna Telefonivõrgu liinikorrastaja 1946–1954, Tallinna Liini Tehnilise Sõlme kaugrikete liinikorrastaja 1955, Leevi Tuberkuloosihagla arveametnik 1956–1957, Leevi apteegi sanitar 1957–1976, seejärel pensionil; Eha ja Helgi vend.

²⁰S.t restoranil Gloria Tallinnas Müürivahe 2.

SAIMA KALLANG (1946)
(Foto Sõnumitoojast)

haarab meist keegi tagant kinni. Mina nägin ema kinoseina ääres seismas ja kohe käis peast läbi, et Harry, aga lõpuks nägime, et oli Virve mees Heino.²¹ Rõõm oli kohutavalt suur — näha eestlast, kes oli kauem meist kodumaal. Samu, kallis, kui ma vaid teaksin, kas Sa veel elad, Samukene armas! See oli kohutav, mis Heino meile kodumaast rääkis. Seda me juba teadsime, et Tallinnas on venelased ja et Tallinnat pommitati, aga et Pärnu ka põles ja inimesed rändasid mööda maanteid teadmata kuhu, ainult venelaste eest ära, seda kõike ei osanud küll ette kujutada. Samukene, kallis, kui vaid Sina suudaksid end päästa! Oh, kui tuleks ometi midagi, mis päästaks vaesed, vaesed eestlased nende mõrtsukate käest. Harryt, usun, ei näe vist küll enam ialgi. Enam mitte kunagi näha oma kõige armsamat Possukest, enam ialgi teda näha, kas Sa tead, mis see tähendab. Kui imearmas ta mulle oli — juba iseendast kirjutan oli, sest ma tõesti enam ei usu, et ta elab, aga lootma ju peab. Ka mina püüan midagi taolist, kuigi igasugune lootus veelkord kunagi koos olla nendega, kes olid nii armsad ja lähedased on peaaegu kadunud. Usun et enam ialgi ei saa olla nii õnnelik ja rõõmus kui seda olin kodus. Ei olnud ju sealgi neid rõõmuhetki nii palju, vähemalt seal ei saanud sest aru, kuid nüüd tundub iga sekund mis kodumaal möödus õnnehetkena. Kui saaks natukenegi teateid Harryst ja üldse inimestest kodumaal, kes olid nii armsad. Ainult mõni täpsem teadegi, sest senini saadud teated on olnud kõik nii napid ja üldised.

²¹Heino Ets (29. IX 1918 Luunja – 11. VIII 2013 Lakewood) lõpetas Tartu Tööstuskooli 1937 elektri- ja mehaanikuna, 1939. aastast Eesti sõjaväes, kus õppis raadiotelegrafistik, kapral. 1941. a varjas ta end paar kuud metsas NSVLi mobilisatsiooni eest, abiellus Virve Tatari-ga 1943. Teise maailmasõja ajal Saksa sõjaväes allohvitser, põgenes 1944. a Pärnust laatsaretilaeval Saksamaale, kus viibis rindel ja vangilaagris, mille järel jõudis Lüübeki, kus kohtus abikaasa Virvega, kelle-ga koliti Geislingeni. Sealt viidi ta 1946. aasta septembris vangilaag-risse Marburgis, 1948. a sai tööle Ameerika sõjaväe töökompaniisse, 1949. aastal asusid Etsid ümber USAsse, kus elati alul Seabrookis ja asuti sealt 1955. a Lakewoodi, kus Heino Ets töötas 24 aastat Lakewood Super Blocki tsementplokitehases kuni pensionile jäämiseni 1983. aastal. Ta oli ühtlasi aktiivselt tegev eesti pagulaselus, sh skautluses.

Eile nägin ühel poeaknal luuletust, mis hakkas väga meeldima. “Erst wenn du in der Fremde bist, weißt du, wie schön die Heimat ist.”²² Jubedaim mõte, mis mind piinab on, et võibolla ei vabane meie väike Eesti enam iialgi. Ei, ei, Samu, see ei jää ju nii. Tuleval aastal Sinu sünnipäeva pühitseme kindlasti koos. Samu, kõike head! Eha

15. X 44. a. Samuke armas! Ei ole Sulle enam mitu päeva kirjutanud, kuna pole midagi, millest kirjutada. Päevad lähevad kõik ühte viisi, täis kurbust ja ühekülgsust. Täna olen tsipake haige — külmetanud vist kuskil. Igapäev olen käinud Elkega jalutamas kindlasti tuul läbi tõmmanud, kuigi üldiselt siin on soojad ilmad. AM. tuli ka juba koju. Küll mul oli kole hirm, et lööb majast välja, aga polnud midagi. H. ikka nii loll ei ole ka kui ta välja näeb.

Etsi sõitis 11. X 44. a. Berliini. Pole veel senini tagasi tulnud. Mul on jube hirm tema pärast, pommitamised ja kõik.

Samukene, mida siis Sina ka praegu teed? Loodetavasti on Sul kõik hästi. Vaatasin just natuke aega tagasi pilte ja Sinu imeilusat kingitust. Oh, kallid Saimakene, kui veel kord saaks näha kõiki neid inimesi — Sind, Harryt, Vilmat, Irmat, kõiki, kõiki inimesi kodumaal. 1.000000 oh, veel enam, enam kordi olen küsinud, mispärast on küll saatus meile nii karm olnud? Nüüd olen juba üle 3 nädala siin olnud. See aeg oleks nagu igavik olnud. Ainuke nõrk lootus on — ehk saab veel kunagi Eestisse tagasi. Praeguse ni pole ju siin küll väga viga olnud. Kõht on alati täis ja peavari on ka olemas, aga kui süda on kaugel, kaugel kodumaal ja iga pisemgi mõte Eestile teeb kohutavat valu, siis ei oska olla tänulik. Elu on nii tühi. Kui ilus oli kõik Eestis — kui lõpmata ilus! Küll on kahju, et siis ei osanud sellest aru saada. Jah, Samu ei jää muud üle, kui kannatada, kannatada ja loota. Samu, kui ainult Sinul läheks hästi! Sinu Eha.

21. X 44. a. Armas Saimakene! Täna on siis juba 4 nädalat siin olla. Kui lõpmata pikalt ja üksluiselt on need nädalad siin läinud. Jube. Ei ole isegi millestki kirjutada. Kõik ainult ja alati üksseesama. Ka oma mõtteist ei ole mul enam midagi kirjutada, sest

²²Sks k Alles võõral maal olles mõistad, kui ilus on kodumaa.

ka need on samad ja ikka viibivad nad selle armsa maa ja tema rahva juures, mis on nüüd nii kaugel ja teadmatuses. Samukene, mida võiksid Sa küll praegu teha? Saimakene, miks Sa ei vasta mulle? Mis pärast Sa ometi ei vasta? Ah, kuidas ma läheksin praegu teile, et aidata Sul midagi teha, et siis õhtul kiiresti kiiresti jaama minna. Sellest laupäevast, sellest viimasest ja ilusamaist laupäevast Kehras on nüüd viis nädalat möödas. —

3 korda olen ka sellel nädalal kinos käinud. Kaks × La Janat²³ vaatamas. Ainukene vaheldus. Kõike head Samu. E[ha]

23. X 44. a. Armas Saima! Praegu tulime ema sünnipäevalt. Kõht on küll täis, kuid meeolelu lihtsalt õudne. Kui saaks ometi nii elada, et poleks vaja mõelda! Need mõtted Eestile ja Sinule need tapavad kord. Samu, Sa ei oska aimata, kui kohutavalt raskelt need mõtted piinavad. Samukene, kole raske on! Kõike head! Armas kallis Samu. Sinu Eha

25. X 44. a. Minu imearmas Samu! Soovin Sulle kõike, kõike head ja väga palju õnne sünnipäevaks. Samu, loodetavasti on Sul kõik hästi! Sa ei oska aimata, Samukene, kuidas igatsen Sinu järele. Kui tore oleks olnud praegu Sinu juures — Sinu sünnipäeval Eestis! Saima, kallis, armas Saima, ma ei saa sellest mõelda ja veel vähem kirjutada. See kisub südame seest. Armas Saima, soovin Sulle kõike, kõike head, mida üldse siit kaugelt soovida võin! Tuleval aastal pühitseme Sinu sünnipäeva koos. Sinu Eha!

31. X 44. a. Minu armas, armas Samu! On jälle hulk päevi möödunud — päevad, nagu kõik eelmisedki, mis siin olen mööda saatnud. Täna oli siiski tsipake erinev. Elan juba teist päeva “hotellis” isa ja ema juures. Täna poodi minnes läksin Etsy ja Virve juurde, ning tead Samukene, kes kodus oli — Hanns! Ma ei saanud ka midagi rääkida, sest tal polnud aega mind õieti teretadagi. Oleksin nii väga tahtnud temaga Sinust ja Kehrast rääkida, kuid nüüd on ju kõik muutunud. Pole Sind Saima, ah pole enam kedagi, Saima, kallis mitte kedagi. Ma ei saa sest tõesti aru mispärast veel mina

²³La Jana (Henriette Margareta Niederauer, perekonnanimi ka Hiebel; 1905–1940) oli Austria ja Saksa tantsija ja filminäitleja.

pean olema. Armas Samu, ma ei saa ühekski minutiks unustada Eestit ja kõiki neid, kes temaga seotud on! Kole rasked on need mõtted, väga raske on, Samukene, mida võiksid küll Sina teha. Kardan, et Sul on veel palju, palju raskem. Ah Saima, kui ometi see kõik kord lõppeks! Kõike head. Sinu Eha

8. XI 44. a. Imearmas Samu! On jälle õhualarm. Lennukid vuravad koguaeg pealael. Jube palju on neid alati. Flakid²⁴ on ka kole tugevad. Vaikselt on ikka hirm ka. Oh, see kõik on kole jube. Ei ole veel midagi huvitavamat juhtunud, millest Sulle kirjutada — ikka kõik endiselt valus ja raske. Kallis Samu, ehk Sul on kergem. Kui ma teaksin, et kord veel kodumaale tagasi saan ja kõiki neid inimesi seal näeksin, siis ma kannataksin tuhat korda nii palju kui praegu. Oh veel enam, aga nii ilma milletagi on kole raske. Samukene kõike head. Sinu Eha

19.11.44. a. Kallis Samukene! Olen praegu üksi “kodus”. Ainult mõtted, need kurvad ja rasked mõtted on seltsilisteks. Ei ole midagi kohutavamat, kui meie, eestlaste, praegune elu, mis jälle nii sageli karm saatus meile on toonud. Samukene, mida võiksite küll praegu seal kaugel teha? See küsimus piinab ööd kui päevad. Samu, Sa ei tea, kui väga sooviksin midagi Sinust ja Harryst teada! Oh Jumal, Jumal kui te ainult elaksite ja teil natukenegi hästi läheks! Saame siin praegu ka ajalehte “Eesti Sõna”,²⁵ mis ilmub siin edasi, kuid ka selles ei ole muud, kui Eesti ja tema rahva kurb saatus. Meelsamini ei loekski seda, sest see on liig jube mida²⁶ 3. XII 44. a. peab see vaene, vaene rahvas jälle läbi elama. Kord käisime ka eestlaste õhtul Halles. Umbes 20 eestlast oli, kuid mina ei tundnud neist ühtegi. Pole Sulle enam hulk aega kirjutanud, kuna pole õieti midagi kirjutada ja pole ka just eriti aega.

²⁴Sks k õhutõrjekahurid. Schafstädtist 25 km kaugusel asuvale Halle linnale heitis 1024 USA pommitajat ajavahemikus 7. juulist 1944 kuni 6. aprillini 1945 kokku 2600 tonni lennukipomme.

²⁵Ajaleht *Eesti Sõna* ilmus 3. detsembrist 1941 kuni 20. septembrini 1944 Tallinnas ja 4. novembrist 1944 kuni 14. aprillini 1945 Berliinis.

²⁶Siinkohal lõpeb tündiga kirjutatud tekst ja koos teksti sees oleva kuupäevaga algab pliiatsikiri.

Käin Elket hoidmas ja seal kraamimas. Samu, kallis, kas oskad seda kujutada?!

Karl-Heinz on ka langenud eile tuli surmateade. Oh küll on kahju temast. Viimane kord, kui Hanns siin käis, ütles ta, et ka Albert pidi siin olema! Senini igatahes mingit teadet pole saanud. Ma olen küll kõigest nii tüdinud, et ei või mõteldagi. Täna on jälle pühapäev, pühapäev nagu nad siin kõik on olnud. Pean alati mõtlema sellele viimsele ja ilusamale pühapäevale Kehras. Kuidas küll Kehra nii südamesse kasvas — ei saa lihtsalt aru. Samukene, vist küll ainult seepärast, et oli seal inimesi, kes olid ja on nii südames, et ei lahku sealt vist iialgi.

Oh Samu, kui Sina siin oleksid oleks kindlasti kõik palju kergem. Ma pole ju iial saanud üksi läbi ja nüüd. . . Kui õudset valu see kõik teeb kui mõelda nendele ilusatele päevadele Eestis. Viimane kui üks päev tundub muinasjutuna, mis on möödunud seal kaugel väikesel kodumaal. Sinu Eha

10. XII 44. a. Minu armas Samu! 10-nes detsember, Samu, ülehomm on minu sünnipäev. Samukene, kas mõtled veel ka minule? Saima, Sa ei tea kui raske see on. Ei ühtegi inimest, kellele veel tähendaksin midagi. Samu see on nii raske, kui mõelda, et olen täitsa üksi siin kaugel Ah, ma ei saa sest kõigest kirjutada, mul pole sõnu, ei ole sõnu millega kirjutada seda valu.

6. XII 44. a. saatsin “Eesti Sõnale” kuulutuse, kus soovin Harryst teateid. Peaks ometi keegi temast midagi teadma. Harry — ta oli ju mulle kõik. Samu, minu paikene, kas me veel näeme kunagi!? Eha

14. XII 44. Minu Samukene, nüüd olen ka mina 18 aastat. Minu Saima ma ei või sellest mõelda. . . Sünnipäevaks sain Am[-ilt] 2 taskurätti, küpsiseid, ühe tassi ja 10 marka raha. Ühe käekoti lubas ta mulle veel ka kuid see ei ole veel valmis. Kas Sa oskad kujutada, kellelt ma sünnipäeva kingid saan. Oh küll on see kõik jube! Täna läksin sinna ja uksele pidin peaaegu Hansuga kokku pörkama. Meie ei rääkinud ühtegi sõna, mõlemad panime kohe üksteisest mööda. Ta oli jälle koju tulnud. Õudne, Samu, see kõik on nii õudne, nii jube, et ma ei oska seda kirjutada, mul ei ole sõnu. Eha

20. XII 44. a. Minu Samu! 13. XII ilmus “Eesti Sõnas” kuulutus, kus ma Harryt otsin.²⁷ Täna saingi siis 2 kirja. Üks oli ta sõbralt, kes temaga veel 23. septembril 1944. a. koos Suure-Jaanis oli, kuid edaspidisest ei tea ka tema midagi. Samuke, jäi ka tema Eestisse nagu sinagi?

Muidu läheb ikka kõik samuti nagu siiani. Hannsul on kuni 4. I 45 puhkus. Oh Samu, kui Sa nüüd teda näeksid, võibolla ei tunnekski Sa enam teda, samuti nagu tema enam mind ei tunne. Samukene, pole enam ühtegi inimest, kes tunneks veel minust huvi. Olen täiesti üks, minu Samu. On tunne nagu kistakse südant tükkideks. Eha

26. XII 44. a. Kallis, armas Saimakene! Soovin Sulle, Samu, kõike, kõike hääd jõulupühiks. Saimakene, minu kallis, kõik need päevad, kui ka pühad on ikka möödunud endiselt. Olen saanud nüüd küll juba 10 kirja selle lehe kuulutuse peale, ainult kolmes on neist olnud natuke Harryst. Mu vaene, vaene Harry, ta jäi nagu Sinagi sinna. Minu Samu, seda ei tea küll praegu veel keegi, kes paremini oma saatust määrasid. Samukene, jõulu laupäeval olime kõik viiekesi meie juures. Põletasime ka natuke “jõulupuud”. Polnud küll mingit tunnet, et oleks jõulud. Esimesel pühal olin lõunaks H. juures. Seal läksime V.-ga kirikusse. Seal oli küll päris ilus. Kohviks olime jälle kõik AM juures. Oh Saima, küll on kõik palju muutunud. Kõik-kõik. Esimesel pühal pestakse pesu ja kootakse nii, et ei ole aega ninagi nuusata! Oo jaa need inimesed siin on palju teist moodi kui meil.

Samukene, mu kallis tüdruk, lõpetan nüüd jälle. Oma mõtte ja südamega olen ma alati Sinuga, mu tüdruk. Eha. Kui Sina oleksid siin oleks kõik teisiti, minu armas, armas Samu

31. XII 44. a. Minu armas, armas Samu. Jumalale tänu, et lõpeb see nii palju kurbust ja valu toonud aasta 1944. H. ja Am. käisid täna meil ja lubasid õhtul tagasi tulla. Eks näis? Samukene, olen

²⁷“SS-Ustuf. Harry Valgest teatada Eha Valgele aadressil: (10) Schafstädt, Kr. Merseburg, Adolf-Hitler-Str. 203, bei Frau Weise.” — *Eesti Sõna*, nr 231, 13. XII 1944, lk 3, dea.digar.ee/article/eestisona/1944/12/13/24.

nüüd nii paljudega kirjavahetuses. Ka H. Toimilt²⁸ sain kirja. Oh Samu, miks küll Sina siin ei ole? Oh minu armas Saimakene! Kas usud, et aasta 1945 juhatab meid jälle kokku? Samu, mina küll usun, ma tõesti usun, et a. 1945 on parem, kui seda oli möödunu.

10. I 45. [?] Saima, palju õnne Sulle 1. I 1945, kell 24. Soovisin seda Sulle, kui jõime uueaasta terviseks. Olime meie viiekesi ja ka H., Am ja Herbert. Mängisime kaarte kuni kella 2-ni ja siis läksime magama. Samu, mu tüdruk, mida võiksid küll praegu teha?

Minul läheb ikka kõik endiselt. Eile sain oma saapad kätte, on päris ilusad. — Olen praegu ühe tundmatu eesti sõduriga kirjavahetuses. Ta on siin täiesti üksi. Minu kallis Saimakene, kõike head. Sinu Eha

17. I 45. a. Minu Saima! Saimakene, olen praegu juba voodis. Kudusin särki ja kuulan raadiot. Minu Saima mida võiksid küll Sina teha??? Vahepeal on juhtunud asju mille üle võiks juba rõõmustada, kuid süda on nii raske, et ei tunne enam mingit rõõmu. Mu tüdruk, mul on nüüd raadio. Sain selle kingiks tundmatult sõdurilt, kellega kirjutan.

Etsy sõitis täna jälle Berliini. Kole mure tema pärast. Ühtelugu on nüüd pommitamised, nii päeval kui ööl. 14. I 45. a., see oli pühapäeval, tulid meile külla 2 eestlast päris kenad inimesed olid. Saima, mu kallis, nii väga raske on! Ei tea, kas saame enam iialgi tagasi. Harry pärast on nii kole, kole mure. Iga päev hommikust õhtuni pean mõtlema temale. Oh Jumal, kui see ometi kord kõik lõpeks! Eha

26. I 45. a. Minu kallis Samu! Ma ei tea, palju annaksin, kui saaksin kuidagi teid sääl kaugel aidata. Mu ainukene Saima, Sa ei oska aimata, mis mu süda sees teie kõikide pärast ütleb. Saima, mul pole enam nii palju pisaraid, kui mul vaja oleks. Ma ei jõua enam Harry pärast nutta. Mu jumaldatud Täta, kus võib ta küll

²⁸Ilmselt Heljo-Luen (Heljo Lu(u)lu) Morel (Toim; 17. I 1928 Tallinn – 11. VI 1998 Newcastle, Austraalia), abiellus Endel Moreliga Geislingenis 23. novembril 1946. a; 1948. aastast elasid Austraalias.

pean mõtlema temale.
Oh Jumal, kui see on et
kord kõik lõpeks, 'cha
Minu kallid sammu! 26. I 45.a.
Ma ei tea, palju annaksin,
kui saaksin kuidagi teid
saal kangel aidata. Minu
aimbene Saima, Sa ei
oska aimata, mis mu
süda sees teie kõikide
pärast ütleb. Saima, mul
pole enam nii palju
pisaraid, kui mul vaja
oleks. Ma ei jät enam
kärky pärast mitte. Minu
jumaldatud Lata, kus
võib ta küll praegu olla.
Minu kogu rask tal võib
praegu olla ja ma ei saa

LEHEKÜLG PÄEVIKUST

praegu olla. Kui kole raske tal võib praegu olla ja ma ei saa teda, oma ainukest Tātat, aidata. Üleeile õhtul, kui olnud veel magama jäänud, nägin korraga oma Tāta näokest oma juures! Saima küll see on kõik raske! Mul on kõik lootus kadunud, et me kord veel tagasi saame ja kuigi, siis pole seal enam kedagi ees, kes meid ootaks. Saima, mu Saima, miks Sa ometi ei kuule mind! Aita Si-na Harryt minu eest! Aita teda, Samu! Ma ei saa enam, mu süda kistakse lõhki! Samu, kui teil ometi seal natukenegi hästi läheks. 23. I 45. a. sain Mareliese Joppenilt kirja! Eha

3. II 45. a. Minu Samu! Minu ainukene Samu, kas näen veel iialgi Sind? Venelased on peaaegu Berliinis. Vaevalt, et ta veel tagasi lüüakse. Oleme siis kõik kadunud, kes siia põgenesid. Samukene, ei jää vist ühtegi eestlast enam järele. Küll võib teil praegu kodumaal raske olla. Samu kui teil ometi natukenegi hästi läheks. Ka meil on siin raskusi, kuid ma kannataks kõik tuhat korda enam, kui ma teaksin, et see teid sääls aitaks. Samukene, küll on praegu raske.

Täna on siin nii ilus nagu kevadel — nii soe ja päike paistab. Algab jälle kevad — kevad, mis on raskem ja valusam minu ja ka kindlasti teiste elus. — Jumal aidaku Sind, mu armas Samu. Eha

17. II 45. Minu armas Samu! Tulime praegu kinost. Oli väga kena. Aga seda raskem on jälle kinost tulles — oled ikka ja jälle siin samas vihatud kohas. Samu, mu tüdruk, millal tuleb neile kannatusile kord lõpp? Vahepeal on väga palju muutunud. Amande²⁹ ja Bruno sõitsid lõunasse. Oleksin nii väga tahtnud kaasa sõita, sest võib-olla jõuavad venelased ka siiani. Praegu voorivad põgenike voorid siist päevast päeva läbi. Põgenikena tulid siia ka veel 6 eestlast. Eile sõitis ka Pessa siia. Ah Samukene, millal me küll kord jälle näeme?!??? Eha

24. II 45. Armas Tüdruk. Nagu kuupäevast näed on siis meil täna suurim püha! Samukene, Eesti Vabariigi aastapäev, 27. aasta-päev. Teie, seal kaugel, ei saa seda päeva kindlasti pühitseda, nagu meiegi siin. Ainult südameis on valus mälestus veel päevast, möödunud aegadest, mis oli meile nii püha meie väikesele kodumaale

²⁹Päevikus loetav ka kui Amanda.

ja tema rahvale. Oh Samu. Nüüd ei ole meil enam kodumaad, kodu ega ka enam elu. Igapäev hommikust õhtuni on pommitamine. Kesknädalal tulid ka Olly ja Tiiu siia. Nüüd elame juba kuuekesi ühes toas. Oh Jumal Samu kui saaks veel kord koju tagasi! 19. sain jälle Edgarist teateid. Kuid nüüd pole enam kaua jälle midagi. Kõike head, mu Samu. Eha

8. III 45. a. Minu Saima! Ma ei jõua enam ära kahetseda, et olen tulnud siia. Minu kallis mul on nii kole igatsus kodumaa järele, et ma ei tea enam, mis ma tegema pean. Juba teist ööd olen Vilma und näinud, ei tea kas temaga on midagi juhtunud? Samukene, miks ma küll siia tulin. Elu ilma kodumaata ja inimesteta, kes olid kord nii väga armsad, pole üldse elu. Ole nagu elusalt maetud. Ei usu enam, et veel kunagi sinna tagasi saame ja veel kunagi näen teist kedagi. Homme on täpselt aasta, kui veetsime Sinuga selle öudse öö Glorias.³⁰ Kui palju, kui väga palju on selle aastaga juhtunud. Ma tõesti lähen hulluks või ma ei tea isegi milleks, kui mõtlen sellele aastale tagasi — nüüd pole enam midagi, ainult elu, mille pärast peab ka iga päev ja öösi pommitamise pärast värisema. Kõike head! Eha

20. III 45. Minu Saima! Eile möödus $\frac{1}{2}$ aastat kui nägin Sind viimati. Minu Saima, kui palju on muutunud selle poole aastaga, pole enam Sind, pole kedagi. Samukene, kui Sul ainult hästi läheks. — Vahepeal olen Edgarilt ja Saaristelt³¹ kirju saanud on mõlemad haavatud. — Ööd ja päevad on pommitamine — lihtsalt öudne, mis sest küll saab. — Käisin nüüd ka hambaarsti juures

³⁰Mõeldud on 1944. aasta 9. ja 10. märtsil korraldatud NSVLi õhuterorirünnakut Tallinnale.

³¹Arvatavasti Elmar Saariste (Tanilov; 4. VIII 1913 Rakvere vald – 10. IX 1993 USA), kes oli õppinud Rakvere Õpetajate Seminaris 1928–1934 ja Tartu Ülikooli majandusteaduskonnas 1939–1940 ning töötanud Vaivara lastekodu juhatajana. Teise maailmasõja ajal Kunda linna-pea 1941–1942, seejärel õppis Bad Tölzi SS-ohvitseride koolis ja teenis 20. eesti diviisis, leitnant 1944. Pärast sõda Saksamaal, 1948. aastast Hollandis Eindhovenis (töötas raamatupidajana Philipsi peakontoris) ja seejärel USAs.

16. III 45. Eile olin viimast korda. Samukene millal see kõik küll kord lõpeb? Eha

24.3.45. Minu ainuke Samu! Miks peab alati mõtlema sellele, millele ei taha mõelda? Mispärast pean alati mõtlema Harryle, Sinule, Vilmale ja kõigile neile, kes maha jäid. Samu kallis ma ei taha ju teile mõelda. Seda ränka valu, mis nende mõte[te]ga kaasa tuleb — seda ei suuda talu[da]. Samu, mu kallis Samu — 21.3. käisin pildistamas. Tahaksin ka ühte Sinu jaoks Eestisse kaasa võtta!?!? Nägemiseni Samu, Sinu Eha

2.3.45. a. Minu Saima! On praegu teine lihavõttepüha. Tibukene, mida võiksid küll Sina praegu teha? — Meil siin on jälle 8 inimest toas — nagu harilikult. Kuulan raadiot ja kirjutan Sinule. Olen ise kogu oma mõtetega Sinu juures, kõigi juures, kes maha jäid — Minu Harrikene, mu jumaldatud Täta. Oh Jumal, Jumal kui ma teda veel kord näeksin! Ma suren igatsusest tema järele. Igapäev, igatund on ta minuga. Mu ainus Tätakene, minu armas, armas Possu! —

Millal see küll kord lõpeb? Siin räägivad nad, et veel 2–3 nädalat võib kesta! Hans tuli ka eile siia. Täna olid nad meie juures. Ah kuidas ma enam ei taha siin olla. Tahaksin olla oma Possuga, olla igavesti tema juures. Minu Täta! Jumal kaitsku teda. Eha

15. IV 45. a. Minu armastatud Samu! Kui Sa võiksid aimata, mis vahepeal on juhtunud! Ah kui ma saaksin seda Sulle isiklikult rääkida, minu Samu. Kuula nüüd ilusti. Olen jälle Kehras Sinuga nagu aasta tagasi ja räägin Sulle — ameeriklased saabusid 12. IV õhtupoolikul! Samu see päästab meid sest igavesest pommitamisest. Annaks taevas, et sakslased enam tagasi ei tule! Senini on möödunud kõik ilusti. Rinnegi läks nii rahulikult mööda, et ei saanud arugi, kui esimesed jalaväelased ja tankid tulid. — Küll olid aga enne seda jubedad päevad — hommikust õhtuni ja õhtust hommikuni olid häired. Kõige kohutavam oli Täta sünnipäev. Siis kukkusid siia ka kolm pommi — ainult kolm väiksemat pommi ja poolel linnal olid aknad katki ja katusekive oli kõik tänavad täis. Annaks Jumal, et see asi nüüd hullemaks ei läheks! On ka natu-

kene lootust kodumaale saamiseks! Minu Samu, kõike head. Sinu Eha

26. IV 45. a. Kallis, armas Samu! Õppisin praegu sõnu ja mõtlen Sinule. Teen seda küll alati, kuid mõnikord tuleb kõik möödunu nii selgelt silmi ette ja valu südames läheb talumatuks, siis hakkab ikka harilikult Sinule kirjutama, kuigi sest pole palju kasu — kirjutada Sinule teadmata, kas Sina neid ridu ka kunagi loed või ei. Oh kallis Saima, kas Sa tead, kas oskad üldse aimata, mis on elu ilma kodumaata ja kõigita, kes olid kord nii väga, väga armsad? Samu, mu kallis, ei seda ei oska keegi aimata, kui väga raske ja vilets on selline elu. Samukene, kui teil ainult hästi läheks!

Täna oli jälle üks soemaid päevi üle hulgas aja. Üldse on siin praegu päris ilus — õunapuud ja teised viljapuud õitsevad jumalikult ilusti. Kirsid on juba õitsenud. Ka maasikad õitsevad juba.

Täna olin Astfalki pool puid saagimas. Muidu läheb kõik endiselt — hommiku poole Elkega jalutamas, õhtupoole nii sama õiendades. Annemariilt sain 2 kleiti kingiks. Nüüd on ka need valmis. Aga imelik, et üldse ei tunne millestki vähematki rõõmu. Ei vähematki rõõmu! Usun, kui praegu saaksin mõne kuningriigi kingiks, siis oleksin kindlasti sama ükskõikne nagu kõik need 7 kuud siin! Samu, mu armas tüdruk, Sa ei oska aimata kui kohutav igatsus on mul teie kõigi järgi! Samukene, miks Sa ometi ei kuule mind! Ah, Saima, ega Sa pole mind ju unustanud?

Wenn der weisse Flieder wieder blüht!³²... kas olen siis juba kodumaal??? Nägemiseni Samu! Eha. Kui saaks veel kunagi nii südamest naerda kui seal, kus olime alati koos.

1.5.45. a. Armas tüdruk! Esimene mai... Teil seal on vist suured pidustused Stalini vanamehele! Oh ja, küll see võib ka jube olla! Meil ka siin peale seda, kui ameeriklased tulid, palju teisi enam ei näegi kui vankasid — need laaberdavad ja praalivad, et hul-

³²Sks k Kui valge sirel õide lööb. — Saksa dirigendi ja helilooja Franz Doelle (1883–1965) 1920. aastatest peale populaarse šlaagri pealkiri; eesti k on seda esitanud näiteks Kalmer Tennosaar, Väino Puura, Kaunimate Aastate Vennaskond jt.

lumaja.³³ — Ilm on täna küll haruldaselt külm, pole sugugi mai tunnet.

Ei mäleta, mida möödunud aasta 1. mail tegime! Küllap kirusime vist jälle Kehrat maapõhja! Samukene, kuidas ma küll aasta tagasi Kehrat vihkasin ja nüüd... Ah Samu, kas tuleb veel kunagi kevad kus ka rõõmu võiks tunda? Vaevalt küll! Ma olen nii tüdinud sellest elust, et ma ei oska seda kohe enam mõtelda ka. Samukene kui ometi saaksin olla Sinuga — Vilmaga... kas või üks minutki! Ah Samu küll on õudne! Sinu Eha.

4.05.45. Minu Saima! On jälle paar päeva möödunud surma poole, ikka nii nagu teisedki. Ainukeseks oli, et 2. mail viidi siit hulk prantslasi, poolakaid ja venelasi kodumaale. Samu, nad viidi kodumaale!!!

Ah Samu, ma ei taha kohe enam millegile mõelda. Muud kui kannata, kannata ja kannata! Iga päev ikka see sama. Kannataks ju, kannataks kõik hea meelega, aga kui ei ole mingit lootust, mingit troosti — siis ei jõua, siis tõesti ei jõua. Iga pisemgi asi võib närvid ära süüa. Päevad on ka nii pikad ja tüütavad, et jube lihtsalt. Hommiku poole olen ikka harilikult Elkega — õhtupoolikuti, siis karju appi, ainukeseks vahelduseks on läbi akna vahimine — itaallasi ja teisi kabajantsikuid. — Tuba on ka alalõpmata inimesi täis — närvid söövad ära. Saaks mõni minutki ükski olla.

Üks eestlane Ülo Karu,³⁴ kerkis ka veel hiljuti esile. Nüüd käib ka see mõnikord siin.

Samukene, kas mäletad päevi mais 2 aastat tagasi? 2 aastat juba möödunud... Praegu ma tõesti ei saa aru, kas ma olen 18 või 88 aastat. Ise tunnen küll, et 80 või umbes nii on juba seljataga.

Mida võiksite küll praegu teha? Käite koolis? Valmistate eksamiteks? Kui teil ainult seal väga hull ei oleks! Meil praegu üldiselt pole ju viga. Ennustatakse küll jubedusi, kuid kes teab. Toidu-

³³Halle ja selle lähem ümbrus langesid 1945. aasta aprillis ameeriklaste kätte (Halle linn 17. aprillil), kuid juulist alates määrati see ala liitlaste kokkuleppega lõplikult Nõukogude Liidu tsooni.

³⁴Võimalik, et Ülo Karu (22. VIII 1924 Jõgeva – 19. IX 2003 Port Kembla, Austraalia).

ga läheb vist küll kõige ennem viletsaks. Kõht on juba kaunis sageli tühi, aga, noh, praegu pole veel viga. Minul ei saa küll enam midagi hullemaks minna, kui ainult venelastele välja annavad, no siis on muidugi läbi. Võib olla olekski parem, oleks kord kõigil lõpp. Elu, nagu ta praegu on, pole väärt elamiseks. Kõike hääd, mu Samu! Eha

6.05.45. a. Minu Samu! Täna on siis täpselt 2 aastat möödas sellest praegu nii ilusana tunduvast päevast. Esimene...

Eile aeti siin sellist juttu, et meid antakse venelastele välja. — Oh Issand, see veel puudub! Eha

10.5.45. a. Armas Samu! On nüüd siis nõndanimetatud rahu... Kui palju rääkisime ka meie sellest, kuid nii nagu ta nüüd tuli, ei oleks küll oodanud ega ka iialgi tahtnud. Siin kaugel kodumaast — ei tunne küll mingit rahu.

Eile õhtul vaatasime aknal Etsiga. Tulid itaalased ja hakkasid laulma, Samukene küll laulis üks hästi. Tulid siis minu akna alla ja hakkas mulle laulma. Ajas hirmsasti naerma, läksin aknalt ära ja siis küsisid Etsy käest “Wo ist die Schwarze?”³⁵ (Olen juba päris pruun näost). Mõni tund hiljem röökis jälle üks naine ja ka mõned mehed Hilfe ja Hilfe.³⁶ Küll oli jõe! — Samukene praegu on siin kohutavalt ilusad ilmad. Olen päevad otsa väljas. Mida võiksid küll Sina teha? Eha

II suvistepüha. Minu Saima! On vahe peal tulnud jälle 3 eestlast juurde — see oli 18. mail kui saabusid Aku, A[...],³⁷ ja veel üks preili. Nüüd on siis meid juba 17. —

Eile käisime, nagu alati, jalutamas. Istusime tee ääres ja säälsid tulid 2 saksa sõdurit — läksid koju. Küsisid meilt teed, polnud päev otsa midagi sünnud. Jooksime Etsyga koju ja tõime neile natuke hamba alla. Üks oli väga kena poiss — Halo!

Saima, küll on igatsus inimese järgi, kes saab sinust aru ja kellest ka ise aru saaks. Oh, Samukene, miks ei ole me küll enam

³⁵Sks k Kus on must.

³⁶Sks k appi ja appi.

³⁷Päevikus loetamatu nimeosa.

koos! Saimakene, mu süda läheb tõesti sellest valust lõhki. Kui palju oli ilusat möödunud kevadel — ja nüüd. Ah ei Saima sellele kõigele ei või mõelda. Saima, mu Saimakene, kuule ometi mind. Sinu Eha

1. VI 45. a. Minu Saima. On jälle palju päevi möödunud ja vähe juhtunud. Võtan nüüd inglise keele tunde: 4 korda nädalas. I tund oli 28. mail — Peale suvisteid see päev sain ka oma pildid kätte, pole suuremad asjad, kuid Sinu jaoks hoian siiski ühe, Samukene. — See oli kesknädalal, 30. mail. Olid itaallased ja eestlased ja oli tants. Samukene! tants!! 3 olid minusse armunud!! Nad käivad iga õhtu siin laulmas. Päriskena. Homme on vist jälle tants. Mina igatahes ei kavatse enam minna. Kõike head minu musile. Eha

8. VI 45. a. Minu armas Saima! Oh Jumal Samu, kuidas ma küll olen kõigest tüdinud! Kallis Saimakene kas Sa kuuled veel mind? Samu, elu on kohe nii vastik, et jube lihtsalt. Peale seda, kui itaallased ära läksid on siin kui surnuhaud. Õudne. Muidu oli alati laulu ja lärmi kõik tänavad täis ja nüüd. . . Oleme siin nüüd veel ainukesed Auslānderid,³⁸ keda kohalikud elanikud nimetavad Niezen-giks³⁹! Itaallased läksid 6. VI 45 ja sama päeva õhtul olin Elkega jalutamas ning ameeriklased tegid meist pilti. Samukene see kõik on perse. Eha. Pessa tuli ka eile siia.

16.07.45. Armas Saimakene. Kui Sa nüüd meid siin näeksid, siis vist küll imestuksid — oleme laagris. Tulime me siia 13.07.45. Ja nüüd oleme siin Wörmlitzis⁴⁰ 13 inimest toas. Samukene kallis. On tõesti, imelik see elu, musikene. Käime õhtuti tantsimas. Õieti tantsu vaatamas. Oh Samu, Samu, kus Sa küll oled! Eha

25.07.45. a. Armas Samu! Küll on vahepeal jälle kõik muutunud! 21.7.45 alustasime sõitu Hallest siia, kus nüüd juba 23.7 elame. Esialgu veel vagunites — meil on 39 inimest sees. — Olen ühe⁴¹

³⁸Sks k välismaalased.

³⁹Päevikus raskesti loetav sõna.

⁴⁰Wörmlitz on asum Möckerni linnas Jerichowi maakonnas Saksi-Anhalti liidumaal.

⁴¹Sissekanne on jäänud lõpetamata.

16.8.45. a. Minu Saima. On palju päevi möödunud sellest kui kirjutasin Sulle viimati.

2.9.45. a. Jäi jälle lõpetamata, mis alustasin too päev, on jälle möödunud hulk päevi. Räägin Sulle nüüd meie elust laagrites, mis oleme läbi käinud. — See oli 13. juunil, kui tuli käsk eestlastele lahkumiseks Schafstädtist. Oli hirm tuleviku ees, kuid oli ka rahuldustunne südames, sest Schafstädtis ei olnud ka enam välismaalasena võimalik elada. Sõitsime Wörmlitzasse, kus elasime 13 inimest toas. Elul seal ei olnud ju viga. Päeval polnud teha midagi, õhtuti tants. Kuid sellegi pärast jättis see laager mälestusse midagi halba.

19.9.45. Tantsul tutvusin ühe eesti poisiga kellega oleme jäänud senini kokku. 21. juunil sõitsime Wörmlitzist Wirtzburgi.⁴² Kuni 23.da juunini möödusid⁴³

5.9.45.⁴⁴ [...] Sulle muud kinkida kui oma parimad soovid ja kolm roosi Sinu nimele.

Juba möödub Sinu teine sünnipäev, kus viibime lahus. Kas tõesti ei kohtu me enam iialgi?

Minu Saimakene...⁴⁵ Olen täna natukene haige. Loodetavasti läheb see varsti mööda. — On jälle palju päevi möödunud päevast, kui kirjutasin Sulle viimati. Vahepeal olen 2 × koolis käinud. Esimene kord tulin kohe tagasi, sest ruumid olid nii võrd õudsed.

⁴²Tegelikult Würzburgi, linna Baieri liidumaal, mis on Alam-Frangimaa ringkonna halduskeskus. Asub Maini jõe ääres. — Vt Kesk-Saksamaa eestlaste evakueerimise kohta venelastele antavatelt aladelt ka Ferdinand Kool, *DP Kroonika: Eesti pagulased Saksamaal 1944–1951*. Lakewood, New Jersey: Eesti Arhiiv Ühendriikides, 1999, lk 83–84, www.etera.ee/s/AmrTxCQ5qi.

⁴³Päevikutekst katkeb, järgneb osa rebitud märkmikulehest, mille pöördel on kuupäevaga 5.09.45 uue sissekande “Armas Samu!” paar lausekatket.

⁴⁴Arvatavasti sel kuupäeval tehtud sissekande jätk, mille eest osa teksti puudu.

⁴⁵Kas eelmise sissekande jätk või uus sissekanne, mille kuupäeva pole teksti lisatud.

30. sept. oli leeripäev, kus Eespalves oli ka Harry nimi. Järgmine päev sõitsime uuesti kooli kuigi olud olid jubedad. Peab ju õppima sest meie väike Eesti vajab ju haritud noori. Kuid ei saanud seegi kord kauaks jääda, sest see laager likvideeriti. Ka meil on jälle kolimine ees. 31. sõidame Geislingeni,⁴⁶ kuhu koondatakse umbes 4000 eestlast. Näis, mis see mustlaselu meile jälle toob.

Täna öösi nägin jälle Harryt unes. Oli Eesti sõjaväe mundris ja tuli meie Tallinna kodusse suudlesin ja kallistasin teda. — 20. okt olid meil siin esimesed pulmad. Oli päris tore! — Vahepeal oleme saanud ka varustust. Mantli, kleidi, sukad j.n.e. olen mina saanud, kuid imelik ei ole mingit huvi ei mingit rõõmu nende üle. Meil on tõesti praegu süüa, riideid, eluruumid, kuid südamerahu ei leia kuskilt. Samukene, Sa ei tea, missugune igatsus on Eesti järgi! — seda igatsust ei sumbuta mingi asi. Ainult lootus, ainult väike lootus on hinges, mis vahel lohutab. Veel kord kõike head mu tüdruk! Sinu Eha

11. XI 45. Minu kallis Samukene! On jälle palju muutunud ajast, kui kirjutasin Sulle viimati. Oleme juba uues elukohas — Geislingenis, kus tehti eestlaste jaoks maju tühjaks. Elame Etsyga kahekesi toas. Tulime siia 1. nov. Algul oli küll õudne tunne, kui asu elama teise korterisse, kuid on juba harjunud. Sakslased on küllalt sigadusi meile teinud, asi see siis nüüd siin elada ei ole. Ümbrus on siin ilus. Ümber linna on kõrged mäed, mis eilsest alates on kaetud esimese lumega. — Eile käisime ka tantsul, kus kohtasin ühte Harry koolivenda — Haagelt. Ela hästi, minu Samukene! Eha

2. XII 45. Minu armas, armas Saimakene. On jälle pühapäev, mu tüdrukukene. Mida võiksid küll teha?? Seda kohutavat igatsust kodumaa ja teie kõikide järgi ei suuda keegi kirjeldada. Mu kallis Samu, millal saaks kord jälle sinna tagasi. Mida vähem teile mõtlen seda kergem on, kuid mõtted nad ei küsi sellest. Ikka ja jälle

⁴⁶Geislinegn an der Steige on väikelinn Baden-Württembergi liidumaa lõunaosas, kus 1945. aasta oktoobrist kuni 24. juunini 1950 asus eestlase põgenikelaager. Vt lähemalt Ferdinand Kool, *DP Kroonika*, lk 232–282.

tulevad nad. Samukene Sa ei tea kui raske on nii elada. — Olen praegu üksi M.⁴⁷ sõitis juba 30. nov. Augsburgi, teised läksid kül-
la. — On praegu kohutavalt raske olla. 26. nov. käisin arsti juures.
On suur mure! — Lähme täna kirevale õhtule Etsyga.⁴⁸ Ela hästi,
mu tibukene! Eha

3. I 46. a. Minu unustamatult armas Saimakene. Soovin Sulle kõi-
ge kõige paremat eelolevaks aastaks.

Ei ole Sulle enam ammu kirjutanud. Mu tüdruk, olen vahepeal
teinud läbi raskeid päevi, võibolla koledaimad minu elus. Samu-
kene see oli laupäev 15. XII. Küllap kord räägin pikemalt kui
kohtume. Saima, mu kallis imestuksid väga, kui teaksid, et kan-
nan paremas käes kuldset ringi ja nime Eha Altement!⁴⁹ Samu,
kui hea, kui Sina nüüd siin oleksid. Abiellusin 30. det. 45. Ma
pole just õnnelik, sest muresid on väga, väga palju.

Saimakene, uuel aastal nõidusime ka: 8 kuu pärast saame Ees-
tisse, sõda algab märtsis ja kestab 1 kuu. Nägin ka Harrykest ja
veel palju teisi nägusid. Kõike head, mu Samu. Sinu Eha

7. V 46. a. Mu kallis Samu! Mu kallis, kui palju on vahepeal
möödunud, kui Sulle viimati kirjutasin. Suuremalt osalt on olnud
need kõik rasked päevad rõõmu on olnud väga, väga vähe. Ainult
üks mure ajab teist taga ja süda alalõpmata valutab. Praegu on
meil täis kevad — võibolla juba varasuvi, sest viljapuud on am-
mu õitsenud. Otsin praegu sirelikimbust enda ees õnne, kuid ei
leia ka sealt ühtegi. Saimakene, miks on see elu küll nii troostitu
ja kurb. Kohutav mure ka teie pärast seal kaugel, ei anna rahu. —
Kannan juba seitsmendat kuud endas teist elu.⁵⁰ Annaks Jumal
talle tervist ja jõudu! Läheks see aeg nii minul kui ka temal õnne-
likult! — Täna sõitis Selma siit koju tagasi. Oli meil ligi 3 nädal-
lat. — Saaks kord juba, koju tagasi, Saimakene! Ei ole viletsamat

⁴⁷Ilmselt Mihkel Altement.

⁴⁸1. detsembril 1945. aastal Geislingenis korraldatud kireva kavaga
“Eesti õhtu” kohta vt Ferdinand Kool, *DP Kroonika*, lk 818, 823.

⁴⁹Abikaasa Mihkel Altement (11. IX 1925 Tartu — 9. XII 1977 Par-
tille).

⁵⁰Jaak Altement (31. VII 1946 – 23. VI 1994 Partille).

elu kui see mida elame. Ei jõua oodata, millal võiks jälle Sind näha ja olla koos Sinuga! Raske on väga, väga raske, Samu! Sinu Eha

9.08.46. a.⁵¹ Armas Samu! On Sulle üks suur uudis. 1. juulil tulid meile 2 eesti sõdurit ja üks neist oli Albert. Saimakene, ma tõesti rõõmustusin teda nähes. Tuli nii palju vana ja ilusat jälle meelde. Mu tüdrukukene, kas tulevad veel kord need ajad kus oleme Sinuga õnnelikud ja rõõmsad?

Ja veel mu Samukene. Juuni lõpul oli mul jälle üllatus, kus oli Estrilt Rootsist kiri. Meil kahel on senini ikka elu olnud, kus võiksite küll teie seal kaugel praegu olla.

Saimakene, see elu on lõpmatult kurb ja tühine. Kuigi kannan viimast kuud teist elu oma südame all on sellegi pärast kõik nii troostitu. Mis ootabki seda väikest siin kaugel kodumaast? Oo, Samu, ainult mure, mure ja mure on hinges. Sinu Eha⁵²

⁵¹Ilmselt peaks kuupäevaks olema 9. juuli, sest 9. august ei sobi Jaak Altemendi sünniajaga.

⁵²Päeviku tekstiosa viimasel leheküljel on mingi riideeseme kudumisõpetus, millele põiki üle kirjutatud "Kallile vennakesele". Ühel päevikulehel on rida ees- ja/või perenimesid: Endla — v. Veli — Väino / Heldur, — Laht — k. Veli / Mart // Eha — Mihkel, t. [?], Elmar / Engel, Madisoo, Noormets / S. Veli // Tiit Karu, Jaakson // Vahtrik, Ojala, Niitoja / Valter [?] Ilmtingimata, / Oit, Toivo, Endel. — Päeviku vahel on Eha Valge Tallinna Linna Tütarlaste Kommertsikooli Ia klassi "Õpilase isikutunnistus 1943/44", nr 1169, v.a 5. novembril 1943, mis kehtis 1. novembrini 1944; samuti üks juuksesalk.

ALGUS

Kirjad 30. oktoobrist kuni
28. novembrini 1956

Helga ja Enn Nõu

SISSEJUHATUSEST KÄSIKIRJALE

Need 317 romantilist, avameelset armastuskirja kahe aasta vältel 1956–1958 peegeldavad kahe tulevase kirjaniku tulist armulugu peaaegu seitskümmend aastat tagasi Rootsis Stockholmi eeslinnas Stuvstas ja ülikoolilinnas Uppsalas. Eesti pagulusel on hiilgeaeg, ühiskondlikud tavad olid üsna teistmoodi kui praegu: kirjavahetus peamiseks kontakti pidamise viisiks, sest telefonis kaugekõned kallid, kinodes filmitsensuur alla 15-aastastele lastele, erootikas ja seksuaalsuses suurem vabadus alles sündimas ja kirjade autorid 22 ja 23 aastat vanad. Kirjavahetus moodustab omaette terviku nagu iseseisva loo ja kirjades on ka hulk joonistusi, millel kujutatut on siin tekstis sõnaliselt kirjeldatud.

Laupäeval 27. oktoobril 1956. aastal tegi Helga Stockholmi Eesti Gümnaasiumi peoõhtul Kungsholmeni tütarlastekooli ruumides Västerbropiani ääres reportaaži eesti noortelehele. Seal oli ka Enn, kes kummardas ühe neiu ees, aga pead tõstes nägi, et neiu oli juba teise noormehga tantsupõrandale läinud. Tolle neiu taga aga seisis Helga, kellega Enn nüüd siis tantsule läks. Nii kohtutigi esimest korda. Kolm päeva hiljem saatis Enn Uppsalast Helgale ilma saatja aadressita postkaardi fotoga Uppsala lossi väravast, mille tagaküljel on kirjas:

Katkend Enn Nõu koostatud pikema käsikirja “Need meie väga vanad armastuskirjad 1956–1958” algusest.

Vt ka Aita Kivi intervjuud Helga ja Enn Nõuga “Üksteist tundma õppinud”. — anne&stiil, 4.10.2009, annestiil.delfi.ee/artikkel/82304854/uksteist-tundma-oppinud. *Toim.*

Armas Helga! Suur tänu huvitava vestluse ja üldse lõbusa õhtu eest! Uppsalalike tervitustega. Enn.

Sellele postkaardile järgnevad 290 armastuskirja kuni meie laulatuseni 29. detsembril 1957 Jakobi kirikus Stockholmis ja pulmapeoni Helga vanematekodus Stuvstas. Pärast 27 armastuskirja pulmareisini Itaalias suvel 1958 ja mõni veel sügisel, kuna Helga, töötades õpetajana Örby koolis Stockholmis, ööbib vanematekodus ja viibib meie kahe üüritoa, kuid köögi ja vannitoata Uppsala kodus Luthagesplanadil 36 A teisel korrusel vaid nädalalõppudel.

Kirjades leiduvad lühendid “Käisin AK-I”, UEÜ ja S.E.Ü. tähendavad vastavalt skautide aastakoosolekut, Uppsala Eesti Üliõpilaskonda ja Stockholmi Eesti Üliõpilaskonda. Saksakeelne laulurida “Es muss was Wunderbares sein...” on tõlkes “See peab midagi imelist olema...”, millele järgneb kirjas tsiteerimata rida “von dir geliebt zu werden” ehk “olla sinu poolt armastatud”.

E. N.

Stockholmis 5.11.-56. Koolis, pedagoogika tunnil.

Armas Enn!

Aitäh ilusa kaardi eest! See oli mulle nii suureks üllatuseks. Sa tead ju ise — inimesi kohtab palju, nad tulevad ja lähevad. Aga väga vähe on neid, kes mööda rutates ka korraks peatuvad ja tagasi vaatavad. Sellepärast on, nagu sa ise ütlesid, et ei julge kunagi kelleltki midagi loota. Mida suuremad lootused, seda kibedamad pettumused. Igal juhul — ma tahaksin nii väga sind tagasi üllatada, kas see nüüd õnnestub või ei.

Nüüd ma tean, miks ma sind tundsin — me käisime koos rahvatantsu õppimas umbes kuus aastat tagasi. Ma olin selle ammugi unustanud, aga kusagil alateadvuses oli siiski mingisugune ähmane mälestus alles. Seleta seda teaduslikult, kui oskad.

Käisin AK-I. Su venna juuksed on nüüd mõistlikuks kasvanud. Jõudsin alles täna hommikul tagasi ja tulin otse kooli. Sellepärast on praegu hirmus väsimus. Ei jõua mitte mõtteid koos hoida ja õpetaja juttu kuulata. Ei huvita ka. Ma olen ikka siin ühiskonnas valesse kohta sattunud. Olen alati tahtnud kunstnikuks või

ajakirjanikuks saada, aga tegelikult tuleb must väike labane alg-kooliõpetaja, kelle närvid rootsi kasvav põlv varsti läbi närib.

Aga ma teen siiski praegu alati, mis ma ise tahan ja praegu tahan ma pingi all kirja kirjutada. — Sellepärast niisugune käe-kiri. Ma loodan, et sa ei oska käekirju tõlkida. Varem proovisin ma ikka teiste hingeelu niimoodi paljastada. Jätsin aga selle mõtte maha, kui märkasin, kui kerge oli rutakaid ja halastamatuid otsu-seid teha asjade kohta, millest tegelikult midagi ei tea.

Just praegu juhtus midagi imelikku: päike tuli korraga välja peale mitme nädala. Loodan, et ta sulle ka paistab.

Ela hästi!

Helga

*

*Uppsalas, Akadeemilises haiglas, Sisehaiguste
kliinikus, valvekorraööl 7.11.1956. a.*

Armas Helga!

Sinu kiri üllatas mind tõesti, sest ma ei uskunud, et mu kaart saab vastuse osaliseks. Seda rõõmsam oli Sinult kirja saada. Südamlik tänu ridade eest, eriti Sinu ajakirjanikuliku vaimukuse.

Sinu üllatust katsun teaduslikult seletada: Ma olen oma teada ainult üks kord rahvatantsu õppinud ja see oli 1948. a. Magne-by suvekodus, tookord jooksupolkat. Rohkem ma ei tea, et oleks. Küll peaks Stockholmis keegi teine Nõu elama, kes umbes minu-vanune on. Mina olen muidu väga kangekaelselt Uppsalas viibi-nud. Aga see on ju üsna kõrvaline küsimus, omab ainult teoreet-ilise huvi. Sa tead, et oled mind kohanud, nii et siis nähtavasti oled. Sageli ütleb alateadvus rohkem, eriti naiste juures.

Mul on halb komme saadud kirja järjest läbi võtta ja süste-maatilisel esiletoodut käsitleda. Nii et edasi: Sa kirjutad, et oled pettunud ja arvad, et oled ühiskonnas valele kohale sattunud. Ar-van et selline tüdruk kui Sina niivõrd valesti ei vali, et olukor-rast ei saaks üsna palju siiski teha. Tuleb otsida teatud keskteed, nii et kuidagi teatud rahulduse ja tasakaalu saavutab. Mis puutub kunstniku- ja ajakirjaniku elukutsesse, siis võib-olla on need lii-ga ebakindlad praegusel ebakindlal ajal, et neile täiesti toetuda.

HELGA JA ENN NÕU (1957)
(Autorite erakogust)

Usun aga, et midagi ei takista Sul nendega vabal ajal tegelemast ja nendest seda otsimast, mida töö ei suutnud anda. Ühe sõnaga pead katsuma teatud tasakaalu ja harmoonia luua oma elukutse ja huvide vahel. Pean tunnistama, et ka minu elukutse ei anna mulle kõike seda, mida võib-olla otsin elust, aga ma teen olukorrast parima ja püüan tasakaalustada oma vähese vaba ajaga. Sageli hakkab pikapeale oma tegevus elukutseliselt rohkem ja rohkem meeldima, leiab nii mõndagi, mida alguses ei näinud või ei tahtnud näha. Ma tahtsin ka kunstnikuks või arhitektiks või arheoloogiks saada, aga praegune aeg ei näinud sugugi sellistele soovidele vastu tulla tahtvat ja nälgida ma ei tahtnud siiski. Sellised valelekohale-sattumise arvamised tulevad sageli, aga nad lähevad tihti üle. Pealegi kirjutad, et oled enam-vähem alati teinud mida tahad, usun et teed ka edaspidi. Sinu fantaasia ja huvidega igal juhul igav ei peaks hakkama. — Minu käekirja ei maksa analüüsima hakata, siis ma kirjutan järgmine kord teistmoodi.

Öövaikus on üle terve haigla. Siiaamaani pole veel täna öösel ühtegi patsienti tulnud, aga kes teab. Kirurgia kliiniku valvekorradel ainult voolas sisse. Sageli sai keskööl operatsioonidel asisteerida. Siiaamaani ei ole sisehaigused mind veel suutnud võluda, kuigi ta on väga huvitav. Juba arstiteaduse õppimist alustades oli väike tahtmine kirurgia poole püüda, ja siiaamaani olen ainult enam ja enam veendunud selles arvamises. Kirurgia kuidagi võlub.

Uniseks jääb, pean katsuma natuke magada. Ei tea, millal järsku telefon heliseb ja polikliiniku öde kutsub alla.

8/11-56. Hommikul: Haiglas, osakond 25.

Üle hulga aja vaikne valvekorraöö, mitte ühtegi uut patsienti. Päris hea vahel natukene välja puhata. Täna ei ole minu osakonnas patsientide vastuvõtupäev, aga homme on: ja räägitakse, et mul on kaks uut patsienti "läbi" küsida ja läbi uurida. Iga valvekord võtab 3–4 tundi aega sisehaiguste kliinikus.

Aga võib ju hoopis millestki muust kirjutada. Kui me kokku saime, olin üsna äge Ungari pärast. NÜÜD ma vihkan vene-lasi, punaseid, rohkem kui kunagi varem: Tahaks mõnda tappa ainult, kui kätte saaks. Ma olen alati neid vihanud, aga Ungari

nagu kallas õli tulle. Esmaspäeva õhtul olin ülikooli aulas. Seal oli üle kahetuhande üliõpilase ja akadeemiku. Ma pole kunagi aulat nii täis näinud. Sain trepil istuda. Paljud olid hallis ja kuulasid valjuhääldajaist. Ülikooli rektor prof. Segerstedt kõneles esiteks ja mõistis venelaste teguviisi rängalt hukka, siis rääkis keegi Ungari dr. vabadusvõitluse põhjustest ja lõpuks Ture Nerman, kes muuseas mainis, et järgmine kord on võib-olla rootslaste endi käes kord ja mainis, et nüüd peaks selge olema, et vene “suured” enam ei ole siia teretunud. See kõik oli siiski ainult sõnad ja rahalisel annetusel. Need nii kerged anda, aga ungarlased, kõik rahvad raudeesriide taga, vajavad: sõda, maailmasõda. Ainult Lääne-maailm püüab edasi lükata, vastutust endalt eemaldada, oma südametunnistust mitte tunnistada: Laipadehunnik pole ikka veel küllalt suur, on vaja nii palju, et Broadwayl kümnekordne laipadevirm terves tänava laiuses ja pikkuses, siis võib-olla ameeriklased hakkavad ehk mõtlema. Lõppude lõpuks olid siiski nemad need, kes ida-euroopa maad tibladele maha müüsid. Ja mis tagajärjed sellel kõigel on Eestis? Kõik see üleliigne kirjavahetus: võib-olla läheb see üsna palju elusid maksma? Aga üks on selge, venelased ei saa ükskõik kui palju inimesi tappa, iga laibaga tuleb kaks uut nende vihkajat juurde ja varem või hiljem esitatakse punastele lõpuarve, mida hiljem seda kallim kõigile. Peab ainult vastu pidama ja veendunud olema, et kunagi ei tohi alla anda vägivallale. Veel pole eestlased maailmast kadunud ja ei kao ka!

Talv on lähenemas. Ilmad on väga külmaks läinud, vähemalt siin Uppsalas. Kindlasti ka Sinu pool kandis. Muuseas, mul tuli meelde: peale huvide intensiivse arendamise töö ja õpingute harmoonia loomises võib ju otsida endale kedagi kellega elu helesinisemast küljest vahel vaadata. Või kuidas? Võimalusi on palju, nagu Sa näed ja kindlasti eriti Sinul. Kui vahel enam “labast” tulevikku välja ei kannata: Sõida mõneks nädalalõpuks Uppsalasse: Võid meil alati ööbida, sest tüdrukute (minu õdede) toas on ruumi küllalt, meil on üks voodi rohkem tavaliselt, kuna Eeva õpib Stockholmis hambaarstiks. Ma vist rääkisin. Igal juhul oled alati teretunud. On üsna lõbus, kui vahel keegi külla tuleb ja Sulle kulub kindlasti ära natukene teisi inimesi näha, kohata ja veidi Uppsalasse süveneda. Ma kunagi ei maini sellist ainult viisakuse

pärast, sest see on ju täiesti mõttetu. Ainult hüppa sisse. Aga võid ju ette kirjutada, sest ma ei ole just liiga sageli kodus. Mul on mõned joonistused, mis ka ehk võiksid huvitada. No ma ei viitsi Sulle peale käia. Need olid ainult paar teraapilist katset.

8/11-56. Pärastlõunal. Visiidi ootel. Haiglas: Olin polikliiniku loengul ja patoloogia institutsioonis mikroskoopilisi preparaate vaatamas. Enne jõudsin korra kodust läbi sõita. Rattaga on Uppsala nagu peo peal. Enne kui tупpa jõudsin kuulsin, et olin mingisuguse 100-kroonilise raamatustipendiumi saanud. Oli tõesti üllatus ja rõõmustav. Ma kirjutasin kuus tundi ühel pühapäeval avaldusi, aga mitte ei julgenud loota, et tulemusi annaks. Olin ilusasti jõudnud ära unustada.

Raadios olla öeldud, et vene lennukid on teel Egiptusse nähtud. Kas ikka läheb sõjaks lahti? Mul on omal selline imelik tunne, et sündmuste areng läheneb plahvatusele, aga kunagi ei või ju kindlasti teada. Kolmas maailmasõda? Tahaks et ükskord asjad jõuaksid kriisini ja korraliku lahenduse ni ükskõik kuidas, aga niimoodi edasi ka ei saa hästi.

Ma ei oska lõbusalt kirjutada. Olen vist naermise ära unustanud. Eks näeb, kas kunagi tuleb meelde jälle?

Nii lobisen niisamuti, aga vahel läheb aeg niimoodi rutemini.

Nüüd tuleb minna ja ühe patsiendi vererõhku kontrollida.

Need on mõned read Uppsalast. Juhuslikult ja siit ja sealt.

Palju tervisi ja head tuju ju kõiges mida ette võtad!

Enn

*

*Stuvstas, 11.11.-56
Kodus, diivani nurgas.*

Armas Enn!

Täna sind huvitava kirja eest! Sa oled täitsa fantastiline kirjakirjutaja. Esiteks sellepärast, et nii kiirelt vastasid — see on haruldane omadus, eriti poiste juures. Teiseks paistab, nagu mõtleksid

sa seda mida kirjutad — ja see on veel haruldasem. Mu senised kirjavahetused on kõik välja surnud, kuna ma ei viitsi vastata täielikult mõttetutele ridadele: “Kuidas sina elad? Mina elan hästi, täna on ilus ilm, aga homme võib-olla sajab jne. . .” Vanad sõprused saavad üles soendatud ainult igal jõulupühäl, kui üks punase torumütsiga rootsi päkapikk sööb kaardi peal putru.

Nagu näed, kirjutan ma sõna “sina” väikese tähega. Loodan, et sa ei haavu. See ei tule ebaviisakusest ega mingisugusest ülevast hoiakust kaasinimeste vastu, aga mul ei ole lihtsalt meeles suurt tähte kasutada ja parem on juba olla konsekvantne. Ma kirjutan alati spontaanselt, nii nagu ma räägin — ja ma räägin väikeste tähtedega. Vahel kirjutan oma nimegi nii. Lehte panen alati helga või ainult hel. — (Kui ma praegu ausalt järgi mõtlen, siis pean tunnistama, et see nimeküsimus on vist küll ainult üks püüe, et kuidagi originaalne olla.) Huvitav — iseennast ei saa kunagi õieti tundma õppida. Ma üllatan ennast tihti.

Sulev Nurmiste helistas mulle eile — rääkis niisama natuke aega maha. Ta küsis, et kas ma olen sinult kaardi saanud. Kui ma imestusest toibusin, siis tahtsin teada, mis, kus, kes ja kuidas. Aga ta ei ütelnud midagi, ainult naeris. Ta naerab alati minu üle. Pärast teatas siiski üleolevalt, et see olevat tema teene!?

Täna lahke küllakutse eest! Aga äkki ma tulengi! Ma ei tea, kas sa oled selle võimalusega arvestanud. Sest kutsutakse alati niisama mokaotsast — ja lubatakse samuti. Asi on aga see, et kuna ma ei tunne kedagi teist seal linnas, siis jään ma ristiks sinu kaela sellest silmapilgust, kui ma rongilt astun, senini kuni ma jälle tagasi sõidan. Sellega pole sa ehk ka arvestanud. Aga muidu — jah, heameelega. Järgmisel pühapäeval ei saa, aga detsembri algusest peale on teoreetiliselt võimalik. Siis jääb aga enne jõule ja tavaliselt on siis inimestel millegipärast hirmus kiire. Ma ei tea, kuidas teil haiglas on, kas inimesed on pühade puhul haigemad kui tavaliselt. Võimalus on ju muidugi, pühade aeg ka. Igal juhul — kui sul mõnikord tõesti aega üle voolab, siis kirjuta täpsemalt!

Minu oma ajaga on seletamatu lugu. Mul on alati kümme korda rohkem teha, kui ma jõuan, aga ometi võtan ma oma aega

kõigeks, mis mulle meeldib. See annab mulle omakorda niipalju uut jõudu ja tuju, et jõuan hiljem ka tööga enam-vähem järgi. Iseenesest leian, et see on õige süsteem, aga vale on see, et mu töökoorem on kõik n.n. vabaajategevus, kuigi see on kujunenud sunnitööks. Näide valgustab ehk keerulist olukorda.

Praegu on mul ümber kirjutada aastakoosoleku peakoosoleku protokoll, koostada aruanne eelmise aasta hundipoegade koon-duste kohta, aidata välja mõelda kava meie lipkonna peoõhtule 25 nov., joonistada “Tulehoidjale” pilt-ristisõnamõistatus ja mõelda, kirjutada ja joonistada 3 lk. “Meie nurka”, teha midagi “Noortelehele” järgmiseks laupäevaks (seda ei jõua), teha Kanada Gaidtöö keskuse poolt koostatud käsiraamatule kaanekavand, maalida jõuluks üks tellitud akvarell (selle eest saan raha ka) peale selle olen kirjastus EMProdukti uue raamatu “Eesti Kroonika” kaastööline — selle eest saan ka raha.

Edasi on muidugi koolitöö, millele peaksin ehk pühendama rohkem aega, kui ma praegu teen. Õpin praegu üht vabatahtlikku ülikooli-kursust inglise keeles. Sellega saan kõrgemasse klassi õpetama ja sellega rohkem raha. Tahan õppida 300 lk. kirjandus-ajalugu ja lugeda ca. 10 romaani. Siis on mul võimalus rootsi keeles A saada.

Aga ometi käin ma kus tahan — kinos ja igasugustel kamba-olemistel. Avalikel pidudel ma tavaliselt ei käi. Et sinna gümnaasiumi peole läksin, oli puhas juhus, kuna sain vaba sissepääsu. Rohkem kui ringi kolamine meeldib mulle aga kodus istuda, lugeda, raadiot kuulda ja niisama mõelda ja unistada. Kodus kut-sutakse mind laisaks. Mul on kerge vaimustusse sattuda ühe uue mõtte üle — siis jätan teised asjad tahaplaanile. Mõned kutsuvad mind tuisupeaks.

Praegu tunnen ennast näiteks täitsa vabana, jah isegi õnnelikuna. Praegu ei lähe mulle korda maailmakord — alati ei jõua teiste pärast ega teiste eest nutta. Ma pole terve päev midagi kasulikku teinud, ainult hea tuju nautinud. Üks natuke pealetükkiv indiviid on juba kaks korda helistanud, aga olen lasknud ütelda, et pole kodus. Aknal on valged alpikannikesed. Need on nagu tantsivad liblikad. Ma tahaks ise olla nagu nemad. Ma tahaksin neid maali-

da, aga tean, et ei oska neid nii edasi anda nagu tahan. Sellepärast ainult vaatan.

Homme olen jälle kaine. Siis õpin, kirjutan AK protokolle ja lähen õhtul juhtkogu koosolekule. Seisan jaamas kivistunult ajalehtede teadeannete ees ja loen massmõrva. Suus on praegu vere-maik.

Käisin Picasso näitusel “Guernicat” vaatamas. Masendav. Iga detail kisendab otse tooruse ja vägivalla üle — hobused, inimesed, käed. . . Ka mina ootan sõda. Aga ma kardan oma sisemises, et ma siiski ei oota. Ma kardan surma. Kui ma veel noor olin, palusin Jumalat, et ma ära ei sureks. Nüüd ei tee ma seda enam, aga see tunne on veel ikka järel. Muidugi vihkan ma tiblasid, aga ma ei tahaks vist siiski surra ka siis, kui ma neid kümme tükki enne tapan. Tahad sina? Poisid on üldiselt suuremad idealistid kui tüdrukud — ja julgemad ka. Ma ei ole julge. Ja kumb vapustaks sind rohkem: kas ühe su lähima omakese surm või 10.000 mehe surm Ungaris? See on muidugi rumal küsimus, sul pole vaja vastata. Ma kardan ainult, et olen nõrk, egoistlik.

Raske on tõesti ütelda, kas ilm plahvatab või ei. Aga ma arvan siiski, et ei, mitte veel. Läänemaailm on just nagu mina, moraal-selt nõrk, egoistlik. Egiptuses on praegu muidugi hea juhus — teise maa on tallermaaks. See on just nagu 1936 a. Hispaanias, kus mõllas miniatüür-maailmasõda kõigi vahel peale hispaanlaste endi. Meie ei saa praegu igal juhul midagi teha, ainult pealt vaadata ja suuri sõnu teha või vaikida, olenevalt iseloomust. Oled sa demonstreerimas ka käinud? Käisin kord koos üliõpilastega. Mis see aitab? Mu vend on ka hirmsat püha viha täis. Ta käib iga päev koos oma kooli poistega vene saatkonna juures ja ähvardab maja maha põletada. Politsei on aga alati vastas ja tõrjub nad tagasi. Eile ütles üks politseinik põletamise kohta et “mis te arvate, kes ei tahaks!”

Ahsoo jah — soovin õnne stipendiumi puhul! Ma saan ikka ka vahel ühte ja teist, aga harva ja vähe. Paljud stipendiumid käivad Stockholmi linna kaudu ja meie maja on paigutatud 200 meetrit väljaspool linnapiiri. Linnapiir on üks solgikraav, mis haiseb suveti. Muidu on siin ilus elada, peaaegu nagu maal. Meil on oma

Kirjad 30. oktoobrist kuni 28. novembrini 1956

villa ja üle tee on mets. Nüüd hakatakse küll metsa ära lõhkuma. Tekivad väikesed majad ja suured kärarikkad perekonnad. Loodame, et sul on kunagi võimalus seda idüllil imetlema tulla.

Palju palju tervisi

Helga

*

*Uppsalas 13. novembril 1956. a. minu toas
kirjutuslaua ääres.*

Armas Helga!

Et Sinult kirja saada oli rohkem, kui julgesin loota! Seda enam üllatasid mind, kui haiglast täna koju jõudsin.

Nüüd Sinu kiri: et jutt edasi veereks ja kuna olen natuke laisk, ehitan esialgu sellele. — Jaa, ma mõtlen, mida ma kirjutan ja ütlen: olen seda üsna palju kordi kibedasti saanud tagasi! Aga ma siiski veel ei kahetse. — Mina kirjutan Sina suure tähega. Pealegi leian, et selles on veidi traditsiooni ja viimased võluvad kuidagi. — Jaa, iseennast ei tunne kunagi ja ei õpi kunagi tundma, sellepärast ei tohi liiga palju sissepoole süveneda. Kardan, et olen seda liiga palju teinud — ja ka see on tulnud tagasi tehes mõned tiirud ehk enne. — Sulev naeris ehk, aga ei maksa tema “teenet” üle hinnata. Ma küsisin Sinult andes Sulle oma aadressi! — Küllakutse oli mõeldud, et Sa tuleks! Olen küllalt ebaviisakas, et mitte kutsuda, kui ma ei taha kedagi külla! Mida enam ristiks mulle kaela jääd, seda enam meeldiks mulle: Ja ma tahaks väga hea meelega Sind kaks päeva siin vangis hoida. Mida rutem Sa tuled seda rõõmsam. Kuna ma kutsun, siis on ka alati laupäev-pühapäev Sinu jaoks vaba. Alati ei ole aega, aga aega saab võtta, kui tõesti tahab — ja ma tahan! Nii et aega on iga nädalalõpp alates käesoleva nädalaga ja ka eelmistega, aga viimased on mu kurvastuseks juba möödas. Meil ei ole teab mis Sulle pakkuda: 2 päeva Uppsalas, siinsete eestlaste hulgas, 2 päeva meil — minu kodus, 2 päeva minuga ja mu maailmas. Ei maksa illusioone teha: võib-olla kahetsed, et tuled, võib-olla mitte. Aga Sa võib-olla siiski võiksid need 2 päeva anda mulle oma elust. Ma ei kutsu kedagi külla, kui ta ei meeldi mulle — aga Sa meeldisid mulle

juba tol laupäeval. Mispärast?, ma ei tea. — Ja töö, tegevus, õppimine. See kõik siiski läheb nagu iseenesest. Eks ole? — Et mina gümnaasiumi peole läksin ei olnud puhas juhus, sest olin kavatse-
nud kunagi Stockholmi sõita, et natukene teisi inimesi kohata. — Ja hea on vahel unistada. Mulle meeldib ka — ainult elu ei anna enam selleks palju aega. — Sõda tuleb! Ja kindlasti võrdlemisi varsti! Ka mina kardan, kardan surma, sõda. Aga see on midagi, mida peab, midagi mille pärast tuleb ka surra! Ma ei tea, kui julge ma olin: seda näitab tulevik: aga mul on ainult üks tee edasi: edasi! — Jaa, mul ei ole enam sõnu läänemaailma petliku häbi-
väärse käitumise jaoks. — Ei ma ei ole demonstreerimas käinud. Olen ainult olnud korra siinsete tudengite kokkutulekul ülikooli aulas: aga seal olid ainult sõnad ja raha korjandusele. Mõlemaid võib ohtrasti jagada, sest nad ei maksa midagi. Ühel heal päeval tuleb surra. Need kes seda suudavad, see maksab! Aga ma ei tea, kas ma suudan, aga mul tuleb minna siiski, seda ma tean. — Mul on alati võimalus Su idüllis vaatama tulla. Sinu soov on minu käsk! Sul on vaja ainult mainida. — Ja nüüd vist jõudsin Su kirja lõpuni.

Palju võiks kirjutada, aga aega ei ole liiga palju: siiski tuleb tööd ka teha, kuigi just praegu tahaks kogu õhtu ainult Sulle kirjutada. Muuseas laupäeval 24. nov. sõidan Stockholmi Raimla õhtule, nii et siis ma vist ei ole kodus: aga kui Sa peaksid tulema, olen alati, ükskõik mida ka ees ei ole.

Täna lahati mu kolmandat patsienti, kes on surnud! Ma pean olema natukene jääks muutunud: mul puudub kaastundmus. Ainult konstateerin fakti. Kui patsient elab, siis tahan teha kõik, mis võimalik, kui surnud, siis ei saa enam... Nii on Ungariga ka... aga läänemaailm laseb surra... ainult “tunneb kaasa”, hali-
seb nagu nutunaine.

Kiri on natukene lühem kui eelmine, aga sel ööl ei olnud haiglas muud teha. Täna on mul vaja eepikriisi (haigeloos kokkuvõtte) veel kirjutada...

Ei maksa liialdada: mu kirjad ei ole eriti huvitavad, aga nad on nagu on. Võivad üsna igapäevased olla. Ma meelsamini räägin, jõuab rohkem ja on ligemal. . .

Palju tervisi, jõudu tööle

Enn

Kirja lõpus joonistus: siiruviiruline süda, mille ees keskel mõõk, käepidemest vasakul E ja paremal N, ümber südame keerutavad mõlemal pool maod südame kõveraid kontuure jälgivate varraste ümber. Ennu "vapp" n.-ö.

*

Laup., 17.nov.-56.

Oma toas, luku taga.

Armas Enn!

Kas sa oled märganud, et vahel tuleb pühapäev ootamatult keset argipäeva? Põhjus võib olla üsna väike — üks sõbralik sõna, üks naeratus kelleltki tundmatult, midagi mis soendab keset kõike seda külmust. Tundsin, et oli pühapäev eile, kui sain sinult kirja. Sa kirjutad ilusasti. Ma usun, et kirjutad nagu mõtled, aga siiski. . . Paistab nagu oleksid sa inimeste peale nii pettunud ja kibestunud, et hindad ehk üle väikesed inimlikud teened. Umbes sama kehtib minu enda kohta. Katsun seda vähemalt kogu aeg enesele seletada — senini küll ilma tagajärjeta.

Usun, et olen üksikuks loodud. Väliselt ei paista ehk nii. Mul on palju sõpru — igast sordist — ja ei tarvitseks kunagi üksinda olla. Olen päris seltskondlik, räägin, naeran ja näen lõbus välja. Aga see on tihti ainult mask, sees on nii tühi tunne. Vahel harva olen õnnelik — üksinda. Vahel kui kõnnin väljas looduses, vaatlen taevast, päikseloojangut, — või siis võib olla mõni inimlik pisiasi, üks siiras mõte või südamlilik soov. Aga selle oskavad inimesed ise alati ära rikkuda. Mind on sõimatud külmaks, jäätükiks. Võib-olla. Ma pole igal juhul kunagi leidnud seda, mida olen. Ja hullem on, et, ma ei tea mida otsin. Vahel harva näen ja tunnen seda ähmaselt kusagil kaugel, aga ei saa iialgi kätte. Sa ütlesid, et sa ei usu seda suurt armastust. Ma võib-olla ka ei usu, aga ei lepi mingisuguse surrogaadiga ka.

On see maniakaal-depressiivne vaimuhaigus? Niisugune nagu Lutheril oli? On selle vastu rohtu? ei usu. Ainuke oleks siis see, mida praegu kasutan: et seda endast välja kirjutada ja hoopis teise linna saata. Pealegi arvan millegipärast, et sa saad minust aru.

Täna veel kord küllakutse eest! Tulen kindlasti. Kui sulle sobib, siis tulen laupäeval 1. dets. See sobib vähemalt mulle — leian ainult, et kaks nädalat on nii pikk aeg oodata. Aga palun, ütle tõesti, kui sul sel päeval midagi muud ees on! Kardan, et oled nii viisakas, et teed liiga suured ohverdused — siis on mul paha. Kui ma kohe koolist tuleksin ja koonduse teiste kaela veeretaksin (seda saab), siis jõuaksin kell 15.45 Sthlmi jaama. Mis kell rongid lähevad ja kuna oled sa ise vaba? Palun, vasta üks kindel kellaaeg ja tule mulle jaama vastu, sest üksi ei oska ega julge ma tulla. Ma võin magamiskoti kaasa võtta, siis pole minu jaoks tarvis linu kulutada. Kui su õde kodus on, siis võtan välivoodi ka. See on kerge kanda. Vean selle alati igale poole kaasa, skauditaredesse, laagritesse ja mujale.

Just praegu olen ma hirmus ebaseltskondlik. Mu vennal on sünnipäev ja külalised on teises toas. Ma rääkisin küll tühja juttu ligi kolm tundi, aga siis enam ei jõudnud. Vabandasin, et on palju õppida.

Kas tead, kui rumal ma olen — ma kardan tonte! Üleeile istusin koolis mitu tundi ja ei julgenud koju minna. Harjutasin nimelt peale tunde kooli orelil koraale. Orel on aula kõige tagumises nurgas. Kui läksin, siis oli veel valge ja süütasin ainult orelilambi. Varsti läks aga kottpimedaks ja ma istusin oma valgussõõriga keset pimedust. Kui tahtsin koju minna, kustutasin lambi, aga ei näinud sammugi oma ette. Lambi kitsas valgussõõr oli suunatud otse alla ja ei valgustanud sugugi ülejäänud ruumi — ainult pimestas. Korraga kuulsin, et keegi tuli uksest sisse aula teises otsas. Kuuldus krabinat, nagu sammud, aga ikka sama pimedus. Mängisin meeleheitlikult edasi, tund, kaks... Sammud kostusid ikka vahetevahel, aga ei jõudnud minuni. Viimaks tegin siiski draamaatilise otsuse — minna, saagu, mis saab. Läksin. Pime oli. Kole oli. Kord pörkasin kokku ühe tooliga, kord astusin millegi pehme peale. Arvasin, et oli mõni laip. Hiljem selgus, et oli üks maha

unustatud kampsun. Kui lõpuks ometi välja jõudsin, pidin trepil koristajaeide pikali jooksuma.

Mul on õieti hea meel, et ma veel nii lapsik olen. Ma kardan täitsa täiskasvanuks saada.

Leiad sa, et ma olen rumal? Sellepärast et sulle nii palju “jama” kirjutan. Mu mõistlik mina ütleb, et olen. Kui ma sulle esimese kirja kirjutasin, siis kahetsesin ma seda samal silmapilgul, kui kiri postkasti kukkus. Mõtlesin, et sa leiad kindlasti, et olen pealetrügiv, et kirjutan kuidagi tagamõttega, naiseliku sõjakavalusega. Selle peale polnud ma varem tulnud, sest kirjutasin täitsa spontaanselt, niisama. Aga inimesed saavad minust peaaegu alati valesti aru.

Nüüd on külalised ära läinud. Nad avaldasid oma sügavamat kaastunnet, et mul nii palju õppimist on. Minust olevat kahju.

Kell saab 1 ööl. Lähen magama

Head ööd!

Helga

*

Uppsalas 19.11.1956. a.

Õhtul kella kümne paiku.

Hunt Suurel Turul ulgus:
uhuu, uhuu!

See oli keskööl kiviturul;
valgustust sai linna kulul.

EN 1955

*Kõver nool poolviltu üles ja
sirge nool vasakule tekstilt:*

N.n. värvilised lapselikud
komistused

Üksik kaeblik
ulguv hunt

metsas

padrikus

kuupaistel

keskööl

seda

kirjutas EN55

Nende tekstide kõrval sümboljoonistus: käsi hoiab leegiga tõrvikut, mille taga kirjutaja hanesulg.

Poolviltu üle kirja vasaku nurga viltune tekst:

Aeg on nii hiline, et enam ei jõua läbi lugeda ega kirja parandada, unine olen — magama! Homme on uus päev.

Armas Helga!

Kas Sa oled tähele pannud, et Sul on väga ilus nimi? Väga kõlav, õrn ja pehme. Ilus kirjutada ka!

Mul õde on haige. Eile jäi: 39,3° palavikku ja kurku vaadates avastas in korralikult suured “mandlid”. Ema andis õhtul aspiriini, aga täna hommikul oli palavik 38,5°. Olin üsna mures, sest meie pere mured on kõik minu mured alati: ma aga ei olnud midagi veel angiini kohta õppinud, nii et küsisin haiglas ühe vanema kolleegi käest, mida teha. Kahjuks ei ole mul veel õigus rohte välja kirjutada, nii et kutsusin valvekorra-arsti koju. See pani penitsilliinipritsi ja kirjutas välja tablette. Õel oli enne veel olnud tunniaegne nina-verejooks, aga mis siis oli seisma jäänud. Kui olin arstile helistanud, läksin ise kinno, sest ma ei saanud enam midagi teha, aga olin kogu film ütle mata rahutu ja oli halb südametunnistus: et oleks in pidanud kodus olema — ehk juhtub midagi. Noo, ei juhtunud, kuigi õde Enel just enne mu kinnominekut oksendas kõik allaneelatud vere üles. Ma tavatsen ikka esmaspäeva õhtuti kaks korda kinos käia: aga täna ei saanud, pidin koju... Enel it vaatama. Muuseas oli minu esimene diagnoos sellele haigusele! Nii tavaline kui see ka ei ole, aga noore, ehk tulevase arsti elus tähendavad sellised asjad väga palju! Need jäävad alati meelde. Aitavad arsti üksildast elu rikastada. Ma olen juba praegu üksi, mida siis veel tulevikus? Olen üsna kaua end väga üksi tundnud, kuigi mul on viis õde-venda ja isa-ema, aga siiski... ja üksindus on õudne! Kuigi kõige ga harjub ju, sest elama peab!

Mu kirjad ei ole kindlasti mitte pühapäevased. Nad on ikka veel üsna tavalised ja nad ei tahagi midagi rohkem olla, aga Sulle on tore kirjutada, sest Su vastused on alati isesugused, seega võluvad kirjutama. — Kes on üksikuks loodud? Mina olen arvamisel, et ükski inimene pole üksikuks loodud: aga teine asi on, et millal ja kus, üksi vahel olla ja mitte olla ja paljude — isegi sageli suurema osa inimeste hulgas jääb üksinda. Väline mask on meil kõigil: mõnel rohkem, mõnel vähem. Leida teisi ja leida isennast ei ole alati kõige lihtsam: tuleb otsida ja tahta otsida. Ja otsida võib kaua, isegi väga kaua. Öeldakse, et isegi pime kana leiab tera, alati leiab midagi või kui tahab ka kedagi. Inimesed

rikuvad palju, aga me rikume ise ka, ei tohi unustada et inimene on ikkagi inimlik ja eksimine kõige inimlikum ehk. Sõimata võib palju: see on ainult sõimaja nõrkuse tundemärk. Külma ja jäätükk ei ole keegi: mõni arvab ainult, et kui ust lahti murda ei saa ja ammugi mitte ei oska võtit leida. Kindlasti ei saa olla alati tuline, aga soojad on kõik ja Sina oled üsna kindlasti! Küllap kunagi avastad ka, mida otsid. Võib-olla on teadmatu otsimine inimese põnevusromaanis põnevamaid külgi. Palju ei saa kätte, aga osa saab. Kui saaks kõik, siis poleks enam midagi tahta. Tühjaks jääks. Nagu mõte kaoks ära. Kindlasti on ka suur armastus olemas, pealegi võib ka väike suur olla; et ma just praegu ei usu, on et olin natuke pettunud. Aga see läheb üle ja siis rumal nagu inimene on, otsin suurt ehk jällegi. Nõudmisi on meil palju, aga neid peab piirama ja siiski inimeste ainukene praktiliselt läbiviidav lahendus on kompromiss. Sul ei ole mingisugune maniakaalne-depressiivsus, muidugi kui kangesti usud võid kunagi saada. Natukene vaimuhaiged oleme kõik, see kuulub normaalse inimese elu järjekindlalt korduvaletõusu-mõõnu või siinuskurvi juurde! Rohtu on alati noorele tüdrukule, võib-olla kõige parem ja kõige radikaalsem rohi on armastus, selles olen täiesti veendunud. Ja, ma saan Sinust nii hästi aru, sest Sa oled samasugune inimene nagu mina, nagu kõik inimesed: ei midagi uut, ei midagi originaalset. Sa ainult julgelt rääkida, tühjendada ennast — ja see teeb kergemaks, see on tervise, hea tervise tundemärk. Haiged on enim need, kes korjavad ja korjavad kuni ühel päeval on nii raske, et enam ei jaksa püsti seista.

On tore, et tuled meile. Ma ei jõua kahte nädalat oodatagi! 1. dets. sobib mulle hästi. Ja ma ei ole üldsegi viisakas, ma ei ohverda midagi, sest ma tahan, et Sa mulle külla tuled. Mul tuleb ainult natukene haiglas korraldada end vabaks, aga see oleks olnud ükskõik millisel laupäeval ja seda ma teen ütle mata hea meelega. Rongid:

Stockholmist	15 ⁴⁵	—	Uppsalas	17 ¹⁰	
—“—	16 ³³	—	—“—	17 ²⁶	(Kõige kiirem ja sobivam sulle ehk)
(—“—	17 ⁰⁰	—	—“—	17 ⁵¹)	
Kiirrong					
—“—	17 ¹⁵		—“—	18 ²⁶	
—“—	18 ¹³		—“—	19 ²⁵	

Oleks hea, kui Sa kirjutaksid millisega tuled? Tulen Sulle vastu 95% kindlusega; kui aga ma haigla tõttu absoluutselt ei saa, mida enam-vähem kindlasti ei juhtu, tuleb keegi mu vendadest või õdedest vastu ja sel juhul seisab ühe kindla jaamaposti najal, millest kirjutana, ja toob Sind meile. (Tähendab võib juhtuda, et mõni patsient (uus) ei lase mul õigeks ajaks ära tulla; aga nii on alati arsti elukutses, ükskõik millal see ka ei oleks.) Magamiskotti ei tohi absoluutselt kaasa võtta, samuti mitte välivoodit: see oleks meie külalislaskuse haavamine. Meil on nii suur pere, et üks lina ees või taga ei tähenda midagi: pealegi me ei kavatse Sind siin niikuinii hellitada, nii et ainult värise!...? Pühapäeva õhtul pühitseb UEÜ Tartu ülikooli 37. aastapäeva Linnéanumis. Pärast on eesti tudengitel omavaheline teeõhtu; kui jaksad ja tahad, võime sinna minna, aga eks siis näeb. Toredam on, kui ei tee kindlaid plaane, või kuidas.

Ma kardan ka “tonte”. Nüüd ehk natukene vähem kui mõned aastad tagasi, aga siiski. Lapsepõlvest saadik. Eriti pimedat kardan. — Tore on olla lapsik, sest siis oskab veel elust tõesti rõõmu tunda. “Rumal” Sa ei ole sugugi, ainult loomulik, ja see on suur voorus. Ja kes ei kahetse kirjade kirjutamist vahel: Tead Sa, mina mõtlesin, et mina olin Sulle liiga pealetükkiv. Elav fantaasia on väga hea, aga sageli kujutab ka ette asju, mida pole olemas, eks ole. Ma ei saa Sinust valesti aru, pole mitte vähematki tahtmist. Sa oled tore ikka küll — see on kena — ja naiselik.

“Kõik” Uppsalas arvavad ka et ma ainult õpin!

Palju tervisi
Enn

Kirjad 30. oktoobrist kuni 28. novembrini 1956

P.s. Ma loodan, et jõuame veel mõned read vahetada enne suusõnaliste “nootide” vahetust. Näed Sa lugeda!

*

Neljap. 22.11.-56.

Koolis

kl. 16.¹⁰.

Joonistus; viis väikest pilve reas, nende all pikk väikeste lainete rida, mille peal reas kolm suurt lainet ja viimase tipul seisab väike tüdruk, käed laiali, ühel jalal.

Armas Enn!

Enne algust nool joonistatud tüdruku suunas poolviltu üles.

See seal on minu tuju, mis käib üles ja alla üles ja alla. Praegu on üleval. See on öeldud ette vabanduseks, kui ma täna midagi mõistlikku ei kirjuta. Kui tuju põhjas on, siis ei saa muidugi ka, aga kõige mõistlikum jutt tuleb siis, kui tuju umbes merepinnal on. Aga miks peaks ikka alati nii mõistlik olema?

Ära alahinda oma kirju! Ma ei taha sulle mingisuguseid komplimente öelda ja ei ütle neid muuseas kunagi poistele, sest nad on endast tavaliselt isegi nii kõrgel arvamisel. (Ma sinu kohta ei tea ka öelda.) — Aga ma pole tõesti ilusamaid kirju kunagi lugenud. Usu või ära usu — valik on vaba. Poisid on tavaliselt nii suurest laastust raiutud. Nad võivad ehk küll ameerika šlaagrest sõnu laenata, aga seda suurem tuleb kontrast.

Tänap pildi eest! Küllap sa oled oma nägu — ma arvan seda vähemalt nüüd, kui ma sind tegelikult ei näe. Aga oleks igal juhul imelikum, kui sa kellegi teise nägu oleksid. Sulev on aga vist küll terve elu aeg sama moodi välja näinud. Ma ei tea, pole teda nii kaua tundnud. Ma avastasin ta eksistentsi 1 $\frac{1}{2}$ a. tagasi, kui minu juures külas oli. See oli nimelt see hull päev, kui ma valge mütsi sain ja mind suure lärmiga veoautol koju veeti. Siis tuli üks tege-lane kaasa, keda ma üldse ei tundnud. Ta saatis oma nime koos lilledega järgmisel päeval. Ma olen talle igal juhul tänulik. Arva miks? (Arva kolm korda!)

Mis mu nimesse puutub, siis mõtlesin ma sellele sõbralikult alles eile. Kui elasime maal üksinda rootslaste keskel, siis olin päris õnnetu: Kõigi teiste nimed olid Ulla, Birgitta ja Kerstin. Mina üksinda olin Helga. See esines küll rootsi kalendris, aga seegi oli väike trööst. Pärast aktsepteerisin selle lihtsalt paratamatu faktina.

Tervita oma haiget õde minu poolt! (See teda nüüd palju ei aita, aga sina hoolitsed kindlasti selle praktilise külje eest.) Ta ei tunne mind — aga mis sellest. Ma tunnen teda küll. Sain “Tulehoidjasse” “Noorte elu” alla teate, et keegi Nõu Uppsalast sai tütarlaste C-kl. meistriks vetelhüppeis. Puudus aga esimene nimi ja rumal oli nii puudulikku teadet sisse panna. Helistasin küll vähemalt 10 kõnet — Sthlms-Tidningenile, spordiseltsidele ja mujale. Viimaks sain ühe tähe — E. Mõtlesin korra isegi sinule kirjutada (— see oli kaks päeva peale gümn. pidu). Jätsin selle mõtte sellepärast, et põhjus paistis “läbipaistvana”, kuigi see täitsa tegelik oli. Ma olen liiga arg.

Mul ei ole ühtegi sobivat luuletust tagasi saata. Ma luuletan ainult siis, kui olen kas väga õnnetu või ka suures rahahädas. Üks mis praegu meelde tuleb, on siin. — Kirjutasin selle ühel ööl umbes aasta tagasi. Hiljem oli aga raha vaja, unustasin isikliku tagapõhja ja müüsin “oopuse” “Stockholms-Tidningenile” maha. — Faust müüs oma hinge Kuradile maha.

Linnuteel

Joonistus paremal luuletuse kõrval: naine pika kleidiga ja pea viltu, käed sirgelt alla, seisab puu kõrval risttee paremapoolse alt viltu ristmiku poole viival rajal.

Üksi olin, üksi käisin
mööda Linnuteed.
Üht tähte püüdsin,
tal järel' jõudsin
ja leidsin
— tühjuse

Kaugelt tulid, üksik rändur.
Su tee viis üle minu tee.
Ma ristteel seisin
ja ulatasin
sulle oma käe.
Su käsi oli aga külm
ja sõrmed elutud.
Sa maanteetolmu
pillasid mu südame.

Üksi olen, üksi käin ma
Linnuteed veel edasi.
Sügavusest kostvad hääled
Pöördu tagasi!
Kuid tühi rind
ei tunne valu,
vaid tuikab tummaks
vastuseks;
— Ei, aeg on hiline.

Imelik? Jah, aga mis imelik ei ole?

Sinust saab kindlasti hea arst, sest oled hea psühholoog. Ma olen nii ebakindel ja ei tea kunagi, mis ma tegelikult olen, mõtlen või tunnen. Enamus on kõik enesepettus. Aga kui keegi teine midagi ütleb, mis ma ise võib-olla aiman, siis selgib palju. Sa võiks hakata lehes niisugust südamevalunurka vastama, kus õnnetud hinged lohutust ja nõuannet paluvad. Kirjuta siis oma probleemid ka paberile ja loe valjult ette — siis tead kohe, mis teha. Muuseas ei usu ma seda, et arsti elukutse üksildasem oleks kui kõik teised. Ma olen ennem vastupidisel arvamisel — saab ju kontakti inimestega, kes on hädas, maskide tagant välja pugunud. Varem lugesin ikka romantilisi ajakirjanovelle. Need olid tihti haiglamiljööst ja seal kaklesid alati ilusad patsiendid ja noored õed arstide pärast! Õed võitsid peaaegu alati. Vaata ette!

Täna andsin proovitunde ühes vähearenenud laste klassis. Oli päris õudne. Nende silmad on nii imelikud. Täiesti tühjad.

kell 23.³⁰

Vahepeal on nii palju juhtunud: Ma olen külas käinud ja seal lõunat söönud (ühe endise kooliõe pool), siis teatris käinud — nägin de Lorca "Galantne kingseproua" Margit Carlquistiga. Missugune temperament! Niisugune hakkab kuidagi külge. Nüüd olen ma kui võimalik veel hullem kui enne. Sain vaevalt korralikult kõnniteel käia. Võib-olla olen ma haige. Igal juhul on kurk haige.

III = 9 päeva järel. Ma tulen siis rongiga, mis läheb 16.³³ Stockholmist ja jõuab 17.²⁶ Uppsalasse. Ei, ma ei taha muidugi teie külalislahkust haavata. Ma olen külas alati viisakas... Sest olen häbelik.

Praegu on raadios üks saksa jaam ja keegi laulab: "Es muss was Wunderbares sein..." Tead sa, kuidas see edasi käib? Ma küll tean. Nüüd hakkab arvatavasti see laul kollitama — siis ei saa enam lahti, käi ja ümise kogu aeg.

Ma luban järgmine kord mõistlik olla.

Tervitab
Helga.

P.s. Ma ei usu, et sa ainult õpid!

*

*Uppsalas 25. novembril 1956. a., pühapäeval
kodus, kuulates grammofoniplaati.
Kirja kirjutamise alguses just: "Carmen Jones".*

Armas Helga!

Su kiri oli rõõmus ja rõõmus kiri teeb ka kirjasaaja rõõmsaks. Ah, miks sa Sulevile tänulik oled: 1) Ta saatis Sulle lilli ja see tüdruk, kellele ei meeldi lilli saada, on kindlasti kuskil valesti konstrueeritud. 2) Said omale uue sõbra ja hea sõbra. 3) Siis ehk?...?...? Mul on natukene elav fantaasia ja meeldib vahel unistada.

Enel on nüüd terve. Penitsilliin tegi oma töö kahtlemata.

On üsna lõbus kuulda, et olen psühholoog. Sa oled nende esimeste hulgas, kes seda mulle on öelnud. Suurem osa on leidnud

vastupidi. Aga seda enam ma hindan Su komplimenti, sest ka mina olen kindlasti endast parajasti kõrgel arvamisel, vähemalt vahetevahel ja ei ole põhjust oma nõrkusi ja halbu külgi salata.

Romantilised ajakirjanovellid ja arsti elukutse tõelikkuses on üksteisest päris kaugel. Kahtlemata on noored õed kenad, aga neil on üks suur ja ületamatu viga, nad on rootslased! Kui nad seda poleks, oleksin võib-olla juba omale elukaaslase leidnud ka, kes teab. — Nüüd kuulan Louis Armstrongi “L. A. Sings the Blues”. — Laupäeval kell 17²⁶ olen Sulle jaamas vastus. Kannan eesti läki-läkit või midagi väga selle sarnast. Peaks lihtsustama kokkusaamist — “Es muss was Wunderbares sein. . .”. Ma arvan, et olen vist kuulnud, aga ei mäleta, kuidas edasi läheb. Sa võiksid mulle ehk sosistada poolsalaja. . . ? — Ah, ma ei õpi ainult? Aga, kus ma saan, kui Sa kirjutad nii võluvaid kirju ja nagu nõiud mind kirjutama! Ei, muidugi ma ei õpi alati, aga kes teeb seda! Kõigil on aega, kui nad tahavad!

Eile olin Stockholmis Ü.S. Raimla aastapäeval: lobisesin natukene ka Suleviga. Ma ei tea, aga mul on imelik tunne, et ta on viimaseil aastail tsipa tõsisemaks muutunud, aga me ei kohtu ju nii väga sageli.

Mul on ikka natukene segane tühi tunne, et sõda võib-olla on tulemas. Kardan, nagu kõik! Aga me peame selle läbi tegema ja ka surema, kui vaja. Need on võib-olla suured sõnad, aga nad on kuidagi reaalseks muutunud mulle. Ma ei ole eriti julge, aga enesedistsipliin ja fanaatiline isamaaarmastus viivad edasi: peavadki, sest see on minu meelest ainukene õige tee, kus veel natukene moraali alles: kogu maailm on nii õudselt moraallilase oma haliseva südametunnistusega. Võib igasuguseid ettekäandeid hukatusest, maailmalõpust j.n.e. ette tuua. Aga moraalselt on ikkagi ainukene õige vabadus ja inimõigused kõigile inimestele maailmale. Rahu, mis ostetakse teiste elude kulul ei ole moraalselt õigustatud: Praegu ei ole sõda mitte ainult vajalik, vaid on inimkonna moraalne kohustus. Need, kes süüdistavad selliste mõtete esindajaid sõjaässitajajaks inimkonna hävitajajaks, on ise inimeste, inimõiguste peal egoistlikus moraallilagedas elunautimise narcoosis parasiteerivad tõugud! Ja need ei ole mitte ainult tühjad sõnad: ma mõtlen neid. Läänemaailm on nii igasuguse moraalita,

et paneb mind oksendama. Ükskõik mis, aga tahan siiski tervelt ja eriti eetiliselt tervelt elus läbi sõuda: maksku, mis maksab. Ka elu, halvemal juhul. Nagu Sa aru saad olen ma väga vihane! selle mannetu rahukaitsva inimkonna peale.

Kas on midagi ilusamat kui sini-must-valge? Mul läheb alati sees keema, kui ma praegu meie värve näen. Ma julgen endale ütelda, et olen ausalt, ustavalt ja palavalt Eestit armastanud suurema osa oma elust, tähendab väljaarvatud lapsepõlv, kui midagi veel millestki ei teadnud; ja ma tahan olla ustav surmani! Üks tüdruk heitis mulle kunagi ette, et mu kõige hirmsam külg on mu fanaatiline isamaaarmastus. Seda ei maksa kunagi mulle ütelda: sest seda ma ei anna kunagi andeks.

Väljas tuiskab lund. Külम. Kui hirmus on sellise ilmaga praegu Ungaris! Oleks neil veel tanke, lennukeid, kahureid. Aga paljaste kätega seista tiblade vastas ja mitte midagi ei saa teha: sees on süda peaaegu sõna tõsisel mõttes lõhki minemas sellest metsikust intensiivsest vihast: on midagi jubedamat? Mul on vahel kuidagi kahju rootslasist. Neil ei ole isamaaarmastust: nad on kuidagi tühjad.

Joonistus: kümme tumedat püstkriipsudega joonistatud ülespoodud mehesiluetti, kahel esimesel allpool nõõrijupid kividega, kõigil poomisnöörid kaelas ülespoole, vasakul nende ees Ungari vapp, paremal nende ees Eesti lipp, maas pikali tume kriipsudega joonistatud mees, käed ettepoole laiali, parema käe ees väike mõök, üle mehekogu suur mõök ja küsimärk, keskel kõige ees veel alt üles tuleleekide kontuurid ja paremal all kolm puust risti ning nurgas viltu kirjutatud 25.11.1956 EN.

Peaks vist haigla minema ja natukene tööd tegema, muidu hakkab südametunnistus piinama.

Kuue päeva pärast pöörame siis Uppsala kaheks päevaks tagurpidi, mõtlesin ma — või mida leiad Sina?

Ma ei tea kas Sind nimed huvitavad, aga siin on perekond Nõu: (Karl-)Olev (11 a.), Enel (-Pille) (14 a.), Ants (16 a.), Jaak (18 a.), Eeva (21 a.) ja Enn (X a.). Peale nende veel isa ja ema (Alide (-Marie) ja Joosep). Kolm E.-d on perekonnas, nii et kui kirjutada kiri E. Nõule...? ja kaks J. ja kaks A.-d. Aga suur pere on

lõbus — kuigi vahel ajab üsna hinge täis ja karvatutid lendavad. Need olid perekonnateated.

Nädal aega võib vahel kohutavalt pikk olla. Just praegu kuulan: “Frauenliebe und Leben” (Oopus 42), Schumann, laulab Kathleen Ferrier. Sain tolle viimasel sünnipäeval Uppsala sõprade käest. Loodan, et Sa neid saad kohata siin, nad on minu meelest üsna lõbusad.

Peaks ikka välja minema ja “hospitaali” poole kõmpima, aga ei raatsi ju Sulle kirjutamist lõpetada. Aga vist tuleb muist järgmiseks korraks jätta.

Palju Uppsalalikke tervitusi
Sulle
Ennult
ja jälleenägemiseni!

P.s. Ega Sinagi ainult aktiivselt tegutse kogu aeg? Vahel jääb natukene aega üle. Andesta, kui ma norin, aga see tuleb südamest.

*

28.11.-56.

Üksinda kodus.

Armas Enn!

Ma tahaksin seda alalist pealkirja varsti muuta. Mõtlesin küll hulga aega ja proovisin kõik võimalused läbi, aga ei leidnud midagi muud paraja temperatuuriga. Kas tuleb siis nii ametlik, et käed hakkavad kirja lugedes külmetama — või ka mõtleksid sa, et mul pole kõik täitsa korras. Aga senini on ju ikka küll. Või kuidas? Võib-olla ka ei ole.

Aitäh pildi eest! Ma tahan sulle ühe vastu ka saata. Aga jälle ei leia parajat. Ma lasin küll võtta ühe seeria 4 kuud tagasi, aga kõik “normaalsed” näod, kas suure lõvinaeratuse või tõsise ja kaine pilguga, on ära kadunud passi, Suurlaagri mälestusalbumitesse ja mujale. Ma pean minema “Tidningeni” arhiivi sorima, sealt peaksin ka midagi leidma. Praegu pole igal juhul muud kui see siin. See nägu on liiga unistav — ühiskonnal pole niisugust vaja.

Ühiskond vajab aktiivseid, teguvalmis nägusid. — Aga võib-olla on siiski see pilt kõige õigem. Ma olen nii, kui teised pealt ei vaata. Pühendust ma taha ei kirjuta. Pole mõtet. Kui sa kord ära unustad, kes see on, siis pole ka nimel enam mingisugust tähtsust.

Sa oled väga hea arvaja! (Küsimuse all on ikka veel see suur ja tähtis küsimus, miks ma Sulevile tänulik olen.) Sa oled isegi kaks uut põhjust välja mõelnud, mille peale ma ei tulnudki. Ma mõtlesin seda kolmandat ja väga selgesti formuleeritud alternatiivi kolme küsimusmärgiga, või midagi sinnapoole igal juhul. Ma nägin Sulevit pühapäeval. Ta tõi mulle isegi kusagilt tervisi. Ta nõudis, et ma kogu aeg hirmus lõbus välja näeksin. Kui ma korraks mujale vaatasin või ei kuulnud, mis ta seletas, siis hakkas ta kohe pärima, kus mu mõtted on. Ma ei osanud talle aga seletust anda, sest ei teadnud isegi.

Ma leian, et isamaaarmastus on üks kõige ilusam ja õilsam tunne inimese juures. Teised on kõik rohkem või vähem egoistlikud. Mul ei saa see nüüd küll kindlasti nii tugev olla kui sul. Võib-olla sellepärast, et mul puudub tõeline usk ja lootus paremasse tulevikku, usk inimesesse. Ta on ja jääb tooreks elajaks. Inimõigusi ei saa iialgi kõigile inimestele maailmas. Muidugi pole moraali olemas. Aga tulekski sõda paljude miljonite süütute ohvritega, siis tekib ainult uus vägivallapesa ja kaklus saagi jaotamisega. Kommuniste pole olnud rohkem kui pool sajandit, aga ebaõiglus ja vägivald on niisama vanad kui inimene.

See pole loomulikult mingisugune põhjus ega vabandus, miks meie kodumaa edasi peaks kannatama. Ma tean, et ei tohi kunagi lootust kaotada, et peab võitlema, just nagu sina seda teed. Ma tean, aga mul pole sellegipärast lootust, — varem oli rohkem. Sa võid mulle seda andeks anda, kui saad, kui ei, siis ei. Ma olgu kui nõrk tahes, aga mitte kunagi nii nõrk, et ma variseriks hakkaksin, teeksin suuri sõnu selleks et imponeerida.

Ma olen küll tahtnud ja püüdnud sinna poole kus sina. Aga kui mingisugust moraalset tugi pole, kui kaua sa jõuad? Kõige kurvemaks teeb see, et eestlastel endil puudub õige armastus ja tahe midagi teha, kõige vähematki ohverdada. Eriti kehtib see noorte kohta, kes ometi peaksid olema meie maa uus tulevik, kes võit-

leksid edasi, ei kaotaks kunagi lootuse. . . Aga ei! Mis sa ka ei tee, siis kohtad alati seda mugavust ja sisemist ükskõiksust, materialismi, väiklust. See on kodude ja kasvatuse süü, aga ka kindlasti meie endi, noortejuhtide. Pole ise küllaldaselt kindlust. See teeb veel kurvemaks. Mul oli võib-olla niisama tugev usk ja tahe kui sinul — umbes 6–7 aastat tagasi, kui elasime üksinda maal rootslaste keskel. Siis olin aga nii noor, et ei saanud midagi teha. Siis kolisime linna, sain kokku teiste eestlastega. . . Muidugi on veel mõned järgi — nagu sina. Ma tahaksin sinuga selle üle palju, palju arutada.

Nüüd tuli mu vanem vend koju, pani ühe uue grammofoniplaadi peale ja tahtis tantsida. Ma ei tahtnud. Ta tiris mind üles. Ma jooksin eest ära. Ta ajas mind taga kolm korda ümber söögilaua. Siis ma tantsisin. Ta õpetas uusi võtteid “buggimises”. Önn, et keegi pealt ei näinud. See leevendas igal juhul pessimistliku tuju.

Olen nõus, pöörame Uppsala tagurpidi! (kuidas see nüüd praktiliselt läbiviidav oleks?)

Praegu helistas üks naabrinaine ja tahtis mind õhtuks lapsehoidjaks. Nojah, pole parata. Tal on kaks poissi, 4 a. ja $\frac{1}{2}$ a. Selle väiksemaga pole raskusi, aga see suurem arvab, et ta on must kukk ja tahab mind alati jalast hammustada. Mida suuremaks nad kasvavad, seda raskem on hakkama saada!

Laupäeval on siin Stockholmis S.E.Ü. omavaheline tutvumis-klubiõhtu tantsu ja teega. Sain piduliku kutse. Ha-ha! Arva kolm korda, miks ma ei lähe!

Nägemiseni!

Helga

P.s. Mu perekond leiab, et ma kirjutan sulle liiga tihti!

HELGA NÕU (1934; a-ni 1957 Raukas) on õppinud Stockholmis Södermalmi Kõrgemas Tütarlastekoolis 1950–1955 ja Stockholmi Õpetajate Seminaris 1955–1957, töötanud Örby kooli algkooliõpetajana

1957–1958, Balingsta koolis Södra Hagundas 1958–1961, Uppsala Eesti täienduskoolis 1962–1969 ja Sunnersta koolis 1973–1976, olnud uurimisassistent Uppsala Ülikooli akadeemilise haigla kopsukliinikus 1975–1976 ja taas õpetaja Eriksbergi-Hogadali koolis 1977–1999; ühtlasi eesti kirjanik. *Akadeemias* on temalt ilmunud romaanikatkend “Kohtumine minevikus” (2005, nr 8, lk 1689–1697) ja taastrükina pala *Uuest lugemikust 2* “Kas tunned Kalevipoega?” (2015, nr 8, lk 1400–1421).

ENN NÕU (1933) on lõpetanud Uppsala ülikooli arstiteaduskonna 1961, meditsiinidoktor 1978. Ta on töötanud arstina Uppsala Ülikooli akadeemilise haigla kopsukliinikus 1961–1983 ja sisehaiguste kliinikus 1966–1969, ülemarstina ja kopsukliiniku asejuhatajana 1983–1998, olnud Uppsala Ülikooli kopsuhaiguste dotsent 1979–1998; ühtlasi eesti kirjanik. *Akadeemias* on ta avaldanud artiklid “Eesti pagulasvalitsus 1944–1988: 44 aastat riiklikku pagulaspoliitikat” (1990, nr 2, lk 252–294) ja “Ühe raamatukogu lugu” (2015, nr 1, lk 154–166), materjale Aleksei Nõu kohta (2006, nr 12, lk 2620–2647) ning arvustused *Eesti välisteenistus: Biograafiline leksikon 1918–1991* (2007, nr 5, lk 1103–1108), Anu ja Aksel Marga kirjavahetuse *Landkänning: Brevväxling mellan Anu och Aksel Mark under deras första år som flyktingar från Estland 1944–45* ja Aksel Marga mälestuste *Allt började på Otsa: Minnen från min barndom och skollåren* (2012, nr 6, lk 1128–1131), Mats Burströmi uurimuse *Minnesgömmor: Berättelser om föremål gömda i jorden i Estland under andra världskriget* (2012, nr 11, lk 2072–2077) ja Tiit Made mälestuste *Rootsis Nõukogude saatkonnas* (2016, nr 11, lk 2064–2070) kohta; ka on ilmunud Mart Orava arvustus Enn Nõu romaani *Vabariigi pojad ja tütreid* I osa kohta (2011, nr 1, lk 137–143).

AGATHE VEEBER. Tütarlaps rahvarõivais (litograafia, 1946;
EKM kogu)

KOGEMUSE RETOORIKA JA RELIGIOONI UURIMINE

Robert H. Sharf

Tõlkinud Lauri Liiders

Mõtteharjutusel ei saa olla mingit muud tulemust
peale individuaalsete vaatekohtade eitamise.

Georges Bataille

I

Võiks eeldada, et terminit “kogemus” käsitlev essee algab definitsiooniga, kuid siin seisame kohe probleemi ees. Millegi defineerimine nõuab selle avalikku sfääri toomist, kolmanda isiku perspektiivi kasutuselevõtmist kõnealuse termini või mõiste suhtes. Terminiga “kogemus” ning eriti just selle kasutamisega religiooniuuringutes seondub aga probleem, et see on nimme määratlematu; nagu me peagi näeme, kasutatakse seda terminit sageli retooriliselt, et mööda pääseda “objektiivse” või “empiirilise” autoriteedist ja ülistada subjektiivset, isiklikku, privaatset. Osalt just seetõttu tundub esmapilgul, et selle termini tähendus on endastmõistetav, aga mida rohkem seda paika panna katsutakse, se-

The Rhetoric of Experience and the Study of Religion. — *Journal of Consciousness Studies*, Vol. 7, No. 11–12, 2000, pp. 267–287. Algselt ilmus see artikkel pealkirja all “Experience” teoses *Critical Terms in Religious Studies*. Mark C. Taylor (ed.). Chicago: The University of Chicago Press, 1998, pp. 94–116.

Avaldatakse autori ja kirjastuse Imprint Academic Limited loal.

da ähmasemaks ta muutub. (Gadamer paigutab kogemuse “kõige ebaselgemate mõistete hulka, mis meil leiduvad”, 1975: 310.)

Termini ähmasusest hoolimata (või vahest just selle tõttu) on kogemus mõistena hakanud religiooniuuringutes võtmerolli mängima. Paljude religioossete sümbolite, pühakirjade, tavade ja institutsioonide tähendust usutakse peituvat kogemustes, mida need tekitavad praktiseerijate vaimus. Lisaks leitakse, et kogemused, mida iseloomustatakse “religioossete”, “spirituaalsete”, “nägemuslike” või “müstilistena”, moodustavad religiooni põhiolemuse, nii et ühe või teise traditsiooni päritolu otsimisel minnakse sageli tagasi selle rajaja esialgse transtsendentse kokkupuute, ilmutus-, lunastus- või valgustumishetkeni. Sedasorti lähenemine religioossetele nähtustele ei piirdu vaid akadeemilise diskursusega; paljud ilmikjärgijad leiavad, et ainus *autentne* kummardamisvorm või pühakirjaõpe on selline, mis viib välja selle “sisemise tõe” isikliku kogemiseni. Seetõttu on tihti kombeks kogu teadustöö, mis ei tegele religioosse praktika kogemusliku mõõtmega, reduktsionistlikuna kõrvale heita.

Mõned õpetlased lähevad veel kaugemale. Soovimata termini “kogemus” ulatust piirata vaid konkreetsete indiviididega, hakkavad nad rääkima terve kogukonna või kultuuri “kollektiivsest kogemusest”. Mõne religioosse kogukonna kollektiivsele või “läbielatud” kogemusele viidates võib väidetavalt saada üle kultuurilisest kallutatusest — meie kalduvusest pidada meist erinevate inimeste uskumusi ja tegusid ajale jalgujäänuks, jaburaks või veideraks. Kui me suudame ohjata oma eelarvamusi, vaos hoida sissejuurdunud tunnet kultuurilisest üleolekust ning vastu seista kiutsatusele anda hinnangut võõrtraditsioonide tõekspidamistele, siis avastame, et nende *kogemus* maailmast on omal moel mõistus pärane, järjekindel ja tõene. Selline lähenemine, mida vahel tuntakse religioonifenomenoloogiana, võtab kasutusele “kujutlusliku osalemise toimija maailmas”, jõudmaks “väärtushinnangute ta” ja “väljendusrikaste” kirjeldusteni (Smart 1973: 20–21).

“Religioosse kogemuse” mõiste selline kasutusviis on muutumas üha avaramaks, hõlmates paljusid tundeid, meeleolusid, tajumusi, kalduvusi ja teadvusseisundeid. Mõned eelistavad kesken-

duda teatud kindlale religioosse kogemuse tüübile nimega “müstiline kogemus”, mille all tavaliselt mõistetakse ajutist, ent potentsiaalselt elumuutvat teadvusseisundit, kus subjekt pidavat saavutama vahetu kontakti jumaliku, sakraalse, pühaga. Müstilise kogemuse juurde naaseme hiljem. Siinkohal piirdun vaid märkusega, et akadeemiline kirjandus ei piiritle kuigi täpselt religioosse ja müstilise kogemuse suhet. Vastumeelsus ja viimaks ka suutmatus selgelt määratleda selliste terminite tähendust tuleb korduvalt juttuks meie edasises arutelus.

II

Pole raske taibata, miks kogemuse retoorika nüüdisajal nii külgetõmbav näib. Nii Lääne teoloogid kui ka ilmalikud religiooniuurijad on avastanud, et nad on omal moel põrkunud nähtustega, mida ma selle essee käigus soovin rühmitada kahe suure üldteema alla: *empirism* ja *kultuuriline pluralism*.

Empirismi all pean ma silmas arusaama, et kõik tõeväited peavad (kui mitte tegelikkuses, siis vähemalt teoorias) alluma empiirilisele või teaduslikule verifitseerimisele. Uusaja teoloogide jaoks kujutas see endast potentsiaalset probleemi, sest teoloogiliste mõtiskluste paljude olemuslike elementide puhul pole empiiriliste vaatluste või katsetega midagi peale hakata. Rõhutades religiooni kogemuslikku mõõdet — millele rangelt objektiivsed uurimisviisid ligi ei pääse —, sai teoloog teaduslikku kriitikat ennetada. Leiti, et religioossed tõeväited ei kehti objektiivse või materiaalse maailma kohta, mis on teaduse valdkonnaks, vaid sise- või spirituaalse maailma kohta, mille puhul teaduslikku meetodit võib sobimatuks lugeda.

Erinevalt teoloogist ei pruukinud ilmalik teadlane ühegi kindla religioosse traditsiooni tõeväiteid isiklikus plaanis oluliseks pidada. Aga ka religiooniuurija põhjendatud huviks on leida taandumatult *religioosseid* nähtusi, mille asjus end autoriteediks kuulutada. Teiste sõnadega, muud akadeemilised distsipliinid —

näiteks ajalooteadus, antropoloogia, sotsioloogia või psühholoogia — võisid väita (ja vahel väitsidki), et neil on olemas vajalikud vahendid religiooni uurimiseks, see aga ähvardas religioonispetsialisti tööst ilma jätta. Aga kui religiooni mõista nõnda, et see puudutab mõnd kindlat laadi “kogemust”, võib religiooniteadlane väita, et muud, empiirilisema suunitlusega teadusvaldkonnad ei tule selle uurimisega toime.

Nii teoloogide kui ka ilmalike teadlaste jaoks kujunes teiseks väljakutseks kultuuriline pluralism. Kristlikel teoloogidel oli 20. sajandiks juba keeruline eirata mittekristlike traditsioonide olemasolu, veelgi vähem ülbelt väita, et kristlus on neist igas mõttes üle. Aga teiste traditsioonide tõsiseltvõtmisega kaasnes risk, et kristlus võib siis muutuda vaid üheks rivaalitsevaks uskumussüsteemiks paljude seas. Religiooset kogemust esile tõstes võisid teoloogid väita, et kõik religioossed traditsioonid üritavad väljendada seda jumalikku või ülimalt alget, millest nad pärinevad. Erinevused õpetustes ja kummardamisviisides on midagi oodatavat, tulenedes erinevatest keelelistest, ühiskondlikest ja kultuurilistest tingimustest. Oluline on aga see, et kõik religioossed traditsioonid võivad väita end väljendavat *mingit* tõe oma põhimõtteliselt inimliku (ja seega kultuuriülese ja mitteajaloolise) transtsendentsustaju kaudu. See võimaldas kristlikel teoloogidel kinnitada kristliku ilmutuse kehtivust, ilma et oleks olnud vaja otseselt rünnata mittekristlikke rivaale.

Kultuuriline pluralism polnud väiksem probleem ka ilmalike religiooniteadlaste jaoks, kes pidid leppima teadmisega, et kategooria “religioon” on ise kultuuri produkt. Paljudel, vahest isegi enamikul mittelääne traditsioonidel puudus üldse omakeelne ekvivalent “religioonile”, ning katsed religiooni loomust määratleda või postuleerida olid sageli mõjutatud läänelikest eeldustest. Sarnaselt teoloogiga avastas ka religiooniteadlane, et tema väidetava eriala olemasolu kui selline on küsitavaks muutunud. Aga kui teadlane asetaski rõhku sellistele mõistetele nagu “sakraalne” või “püha” — mõisted, mis pole eriomased mingile kindlale traditsioonile ja kus universaalse inimkogemuse ja selle kogemuse objekti vahelised piirid hägustuvad —, aitas see tal legitimeerida

võrdlevat religiooniteadust isegi siis, kui ta tunnistas kategooria enda spetsiifiliselt läänelikku päritolu. Nii võis teadlane väita, et isegi kui sellistes paikades nagu India või Jaapan või Kolumbuseealne Ameerika ei leidunud pärismaist terminit religiooni jaoks, ei tähenda see veel, et seal poleks ette tulnud religioosseid kogemusi. Vastupidi, iga külg elust oli jumalikkuse tajumisest nõnda läbi imbunud, et polnud vaja vahet teha sekulaarsel ja sakraalsel.

III

Kogemusele rõhumise ideoloogiline külg — kogemuse mõiste kasutamine ühiskondlike, institutsionaalsete ja professionaalsete huvide legitimeerimiseks — saab kõige ilmsemaks siis, kui vaatleme müstitsismi uurimist. Nagu varem mainitud sai, peetakse müstilise kogemuse all silmas otsest kokkupuudet jumaliku või absoluutsega, ja seega väidavad mõned teadlased, et “vahe-tu kogemus” ise pole mõjutatud keelelistest, kultuurilistest ega ajaloolistest sattumustest. Muidugi on see, kuidas konkreetne indiviid sellisest kogemusest aru saab või seda sõnadesse paneb, ikkagi mõjutatud traditsioonist, millesse ta kuulub. Nii võib kristlane rääkida, et ta oli tunnistajaks Pühale Vaimule, hindu kõneleb brahmanisse süüvimisest, budist aga mina kadumisest. Aga kui osatakse näha kaugemale nende kirjelduste pealiskaudsetest ja kultuuriliselt määratud erinevustest, siis avastatakse nende tagant üksainus muutumatu tuum. Vähemalt väidavad nõnda teiste seas ka William James (2013), Rudolf Otto (1958), Aldous Huxley (2020), W. T. Stace (1960) ja Robert Forman (1990). Pole vist vaja öeldagi, et nende õpetlaste vaadetes on olulisi erinevusi, kuid nad kõik on enam-vähem ühel nõul selles, et tuumkogemust või -kogemusi on võimalik eristada selle tuuma mitmesugustest kultuuriliselt tingitud väljendustest. Selline seisukoht viis mõistagi välja katseteni eristada müstilise kogemuse universaalseid tunnuseid “vahetute raportite” analüüsi teel. William James

näiteks tõi välja neli sellist tunnust, nimelt noeetiline* kvaliteet, väljendatus, lühiajalisus ja passiivsus (2013: 389–390); Rudolf Otto kõneleb lõdvemalt “kreatuuri tundest”, aukartusest, ülivõimsusest, energiast ja lummusest (1958). Teised lükkavad olemuslike tunnuste põhise lähenemise üldse tagasi, eelistades vähem ranget “perekondliku sarnasuse” mudelit, ning mitmed õpetlased väidavad, et olemas pole mitte üks, vaid kaks või rohkemgi algkogemust, eristades näiteks “introvertseid” ja “ekstravertseid” tüüpe (Stace 1960).

Selline arusaam müstilisest kogemusest, mida vahel tuntakse kui “igikestvat ehk perennistlikku filosoofiat” (termin, mille muutis populaarseks Aldous Huxley sama pealkirjaga raamat 1946. aastast (vt Huxley 2020)), sai religiooniteadlaste seas päris mõjukaks. Aga kuidas sellist kogemust mõisteliselt mõtestada? Üks populaarne seletus on järgmine: loogiliselt võttes me saame eristada (ja tegelikult ka peame eristama) teadvuse objekti sellesama objekti *teadmises*; vastasel juhul ei saaks meid eristada tundetutest robotitest või automaatidest, mis suudavad ärritajatele reageerida ilma neist teadlikud olemata. Teiste sõnadega on kõigis teadvustatud kogemustes mingi jääk, mida ei saa taandada ainuüksi teadvuse sisule. See teadmise tegur, millele viidatakse kui puhtale teadvusele, eelreflektiivsele kogemusele, tõelisele minale, *cogito*’le jne, on müstiku eneseteadmise tegelik objekt. Müstiline kogemus seisneb otseses, kuigi mõneti paradoksaalses teadva subjekti enda apertseptsioonis või teadvasse subjekti neeldumises. Kuna see puhta subjektiivsuse kogemus on vaba individueerivast egost, on müstikutel kombeks kõnelda maailmaga või absoluudiga üheks saamisest. (Ja kui mõned teistliku orientatsiooniga müstikud väldivad otseselt monistlikku keelekasutust, siis on põhjus õpetuslikes piirangutes, mis on neile peale surutud nende endi dualistlike traditsioonide poolt.)

See on muidugi väga lihtsustatud käsitlus perennistlikust arusaamast, ja selle kaitsjad ei kõnele ühel häälel. Ent olgu kuidas on,

*Noeetilisus tähendab Jamesi järgi seda, et inimene tajub sügavat tõe, mida ta peab äärmiselt reaalseks. *Toim.*

viimastel kümnenditel on seda lähenemist müstitsismile tabanud kooskõlastatud rünnak paljude õpetlaste poolt, ennekõike on nendeks Gershom Scholem (1969), Steven Katz (1978, 1983, 1992), Wayne Proudfoot (1985) ja Grace Jantzen (1995). Vastuväiteid on mitmesuguseid. Esiteks märgivad kriitikud, et me ei pääse ligi müstilistele kogemustele endile, vaid kõigest tekstidele, mis üritavad neid kirjeldada, ning perennistidel on kombeks neid tekste süstemaatiliselt vääriti tõlgendada oma *a priori* pühendumise tõttu perennistlikule positsioonile. Erapooletult lugedes leiab neist vähe tõendeid, mis kinnitaksid, et need vägagi erinevad kirjeldused viitavad tegelikult ühele ja samale kogemusele.

Lisaks on filosoofiliselt kahtlane ka arusaam, et vahendama kogemust oleks võimalik eristada selle kogemuse kultuuriliselt määratud kirjeldusest. Katz leiab, et “ei müstiline kogemus ega ka tavalisemad kogemuse vormid ei anna märku sellest, et neid poleks vahendatud, ega anna alust seda uskuda” (1978: 26). Teiste sõnadega on müstiline kogemus täielikult kujundatud müstiku kultuurilise keskkonna, isikuloo, õpetuslike tõekspidamiste, usuilise hariduse, ootuste, pürgimuste jms poolt.

Perennistliku positsiooni veel üks probleem sai selgeks siis, kui teadlased asusid uurima “religioosse kogemuse” kategooria intellektuaalset põlvnemist ennast. Selgus, et see mõiste on võrdlemisi uus ja selgelt läänelikku päritolu. Wayne Proudfoot jõudis selle juuri otsides tagasi Saksa teoloogi Friedrich Schleiermacherini (1768–1834), kes väitis, et religiooni ei saa taandada uskumussüsteemile või moraalile. Schleiermacher leidis, et tõeline religioon eeldab lõpmatusetunnet — “absoluutse sõltumise teadvustamist” (vt nt Schleiermacher 1928). Proudfoot leiab, et tunde rõhutamise taga oli Schleiermacheri “huvi vabastada religioosne doktriin ja praktika sõltumisest metafüüsilistest uskumustest ja kiriklikest institutsioonidest” (1985: xiii; vt ka Jantzen 1995: 311–321). Schleiermacheri strateegia osutus viljakaks: religioosse kogemuse ideele toetudes sai religiooni kaitsta ilmaliku ja teadusliku kriitika eest. “Kogemuse hermeneutika” võtsid kähku omaks paljud religioonist huvituvad õpetlased, mõjukaimana neist William James, ning tänapäeval on paljudel raske ette ku-

jutada, *mida muud* võiks religioon endast kujutada. Ent Proudfoot kinnitab, et enne Schleiermacherit ei mõistatud religiooni niimoodi, ning seega lasub meil kohustus heita kõrvale perennistlik hüpotees, mis anakronistlikult sunnib uusajaeelsete nähtuste tõlgendamisele peale hiljutise ja ideoloogiliselt laetud arusaama “religioossest kogemusest”.

IV

Väide, et religioosne kogemus on suhteliselt hiljutine ja selgelt läänelik leiutis, võib lugejale pehmelt öeldes kahtlane näida. Kas müstiline kogemus ei mänginud siis kesket rolli Aasia religioonides juba ammustest aegadest peale? Oleme korduvalt lugenud, et Aasia müstikud on kaardistanud inimpsüühika sügavikke, uurinud mitmekesiseid muutunud teadvus seisundeid ja jätnud maha üksikasjalikud kaardid, et teised saaksid neid järgida. Kui valida kaks kõige tuntumat näidet, siis hinduismile ja budismile ei läheneta sageli religioonidena, filosoofiatena või ühiskondlike süsteemidena, vaid pigem “spirituaalsete tehnikatena”, mis peaksid harjutaja vaimus esile kutsuma transformatiivse kogemuse absoluudist. Nii et kuigi rõhuasetus kogemusele võib läänes üpris uus asi olla, pole see kindlasti nii idas. Või vähemalt võiks nõnda arvata kõigi nende kirjutiste põhjal, mis seda teemat puudutavad.

Aga ärme kiirusta liialt. Arusaam, et Aasia religioonid on kogemuspõhisemad kui lääne omad, on üks neid käibetõdesid, mida usutakse nõnda laialdaselt ja veendunult, et selle kinnitamist peetakse üleliigseks. Aga kui pöördume uusajaeelsete Aasia allikate poole, siis tõendid selle kohta on pehmelt öeldes ebamäärased. Näitena võib tuua paljud olulised budistlikud eksegeetilised teosed, mis räägivad budistliku *marga* ehk “vabanemistee” päritolust — sellised teosed nagu *Bodhisattva tee astmed* (Bodhisattvabhūmi), *Kujustamise astmed* (Bhavanakrama), *Puhastumise tee* (Visuddhimagga), *Suur peatumine ja vaatlemine* (Mo-ho chih-kuan), *Tee astmete suur esitus* (Lam rim chen mo) jne. Neid tekste peetakse sageli kirjeldusteks meditatiivsetest seisunditest, mis põhinevad kaugelejäõudnud harjutajate isiklikel kogemustel. Aga

nende kogude autorid väidavad harva — kui üldse —, et kirjeldused põhineksid nende endi kogemusel. Vastupidi, selliste eksegeetide nagu Kamalašila, Buddhaghosa ja Chih-i autoriteet ei põhine ligipääsul kõrgematele spirituaalsetele seisunditele, vaid pühakirjade tundmisel ja nende rangel järgimisel (Sharf 1995a). Selline olukord pole ainuomane vaid budismile: uusajaeelne hinduism suhtus sama ettevaatlikult väidetesse, et autoriteet peaks põhinema isiklikul kogemusel (Halbfass 1988).

Arusaam, et meditatsioon on Aasia religioonipraktikas keskses rollis, näib kinnitavat väidet, et Aasia traditsioonid hindavad isiklikku kogemust. Aga ka siin tuleb jääda ettevaatlikuks: meie kaasaegsed käsitlused Aasia meditatsioonist on enamasti *eelduseks võtnud*, et nende traditsioonide sihiks on meditatiivne kogemus, ja seega tuleb selliseid käsitlusi kasutada suure ettevaatusega. Lisaks tasub meeles pidada, et kuigi meditatsiooni võib-olla teoorias hinnati, polnud sel sedavõrd domineeriv rolli munga- ja askeedielus, nagu vahel arvatakse. (Ent õpetlased, kes ei suuda vahet teha ettekirjutustel ja kirjeldustel, vaatavad sellest sageli mööda.) Isegi kui neid praktiseeriti, pole sugugi kindel, et traditsiooniliste meditatsioonivormide sihiks oli erakordsete “teadvusseisundite” saavutamine. Meditatsioon oli ennekõike vahend meeplekkidest vabanemiseks, pälvimuste kogumiseks, imevõimete saavutamiseks, kurja eemale hoidvate jumaluste esilemanamiseks jms. Ei saa küll eitada, et religioossetel harjutajatel olid väljaõppe käigus mingid “kogemused”, aga neid kogemusi ei peetud praktika sihiks, neile ei omistatud õpetuslikku autoriteeti ja neist ei saanud orientiire vabanemistee mõistmisel (Sharf 1995a). Nagu me järgnevas näeme, *ei saanud* isiklik kogemus, olgu see kuidahes erakordne, olla selliseks orientiiriks just oma ähmase epistemoloogilise staatuse ja olemusliku ebaselguse tõttu — ning päris paljud keskaja budistlikud eksegeedid tunnistasid seda.

Teineteist täiendavad arusaamad, et Aasia religioossete traditsioonid toetuvad müstilisele kogemusele ja et meditatsioon on vahend sellise kogemuse esilekutsumiseks, on nõnda juurdunud, et oleks kasulik leida aega nende päritolu üle mõtisklemiseks. Koge-

muse ülistamist Aasia mõtteloos võib pidada käputäie 20. sajandi Aasia usuliidrite ja -apologeetide süüks, kes kõik olid pidevas dialoogis oma intellektuaalsete mõttekaaslastega läänes. Näiteks idee sellest, et isiklik kogemus on hindu traditsiooni tuum, sündis viljaka filosoofi ja riigimehe Sarvepalli Radhakrishnani (1888–1975) peas. Samaselt oma Euroopa ja Ameerika eelkäijatega väitis ka Radhakrishnan, et “kui religioonifilosoofia tahab saada teaduslikuks, peab ta saama empiiriliseks ja toetuma religioosle kogemusele” (1937: 84), ja “see pole tõeline religioon, mis ei loobu traditsioonilisest vaatest ega saa isiklikuks kogemuseks” (samas: 88). Nii sidus Radhakrishnan tõelise religiooni ühtaegu nii isikliku kogemuse kui ka empiirilise meetodiga. Ent talle ei piisanud üksnes sellest, vaid ta rakendas kogemuse retoorika hindu rahvusluse teenistusse. Ta väitis, et kui “kogemus on religiooni hing”, siis hinduism on sellele hingele kõige lähemal just seetõttu, et see pole ajalooline, vaid toetub vahetult “vaimu siseelule” (samas: 89–90).

Radhakrishnani intellektuaalne võlg lääne ees pole saladus. Kuigi ta sai hariduse Indias, oli ta juba varajases east peale tuttav lääneliku filosoofilise ja religioosse mõtlemisega ning tema erihuvi kogemuse vastu toetub otseselt selliste autorite loomingle nagu William James (1842–1910), Francis Herbert Bradley (1846–1924), Henri Bergson (1859–1941), parun F. von Hügel (1852–1925) jt (Halbfass 1988: 398). Radhakrishnan pidas mitmeid akadeemilisi ameteid nii Indias kui Inglismaal, olles muu hulgas idamaade religiooni ja eetika professor Oxfordis, ning tema kirjatööd kubisevad tänulikest viidetest paljudele tollal populaarsetele Ameerika ja Euroopa mõtlejatele alates Evelyn Underhillist (1850–1941) ja lõpetades Alfred North Whiteheadiga (1861–1947). Kummaline pole mitte see, et ta rakendas oma sünteesi lääne ja India filosoofiast varjamatult apologeetilise ja rahvusliku projekti teenistusse, vaid et sellest projektist hoolimata peavad paljud teda endiselt usaldusväärseks “pärismaiseks allikaks” traditsioonilise hinduismi teemal.

Radhakrishnani hermeneutika eelkaja võib hea tahtmise korral leida Debendranath Tagore (1817–1905) kirjutistest. Tagore

oli lääne poolt mõjutatud hindu reformiliikumise Brahmo Samadži varajane liider, kes leidis, et veedade õpetusi saab kinnitada isikliku kogemuse kaudu. Kuid Tagore nagu ka ta eelkäija Rammohun Roj (1772–1833) oli väga hästi tuttav lääne mõtlemisega üldisemalt, ent eriti just kristlaste kriitikaga hinduismi suhtes. Tema eksegeetilised kirjutised ja tema töö Brahmo Samadži heaks võtsid suuna hinduismi “puhastamisele”, et vähendada kristlike misjonäride ja nende poolt ristiusku pööratute mõju. Lõpuks pole meil mingeid tõendeid selle kohta, et kogemuseretoorikale leidunuks Indias mingit pärismaist vastet enne koloniaalpeerioidi (Halbfass 1988).

Läanelikud kontseptsioonid “Aasia spirituaalsusest” on niisama palju võlgu *zen*-budismi väsimatule propageerijale D. T. Suzuki (1870–1966). Suzuki arust pole religioosne kogemus kõigest *zen*’i keskseks tunnuseks, vaid ongi *zen* ise. Oma paljudes kirjutistes edendas Suzuki arusaama, et *zen* väldib kõiki doktriine, rituaale ja institutsioone, mistõttu ei saa teda lõppude lõpuks üldse religiooniks pidada. *Zen* on puhas kogemus ise, kogemuslik olemus, mis peitub kõigi autentsete religioossete õpetuste taga. Muidugi võib *zen*’i seostada konkreetsete kloostritega, austamisvormidega, kirjandus- ja kunstiteostega, kuid need on pelgalt “kuule osutavad sõrmed”. Kuu pole aga muud kui vahetu kogemus absoluudist, kus ületatakse subjekti ja objekti, vaatleja ja vaadeldava duaalsus. See vaateviis on nõnda levinuks saanud, et paljud pelgavad üldse *zen*’ist rääkida, kartes kogenematuna paisata.

Suzuki rakendab sarnaselt Radhakrishnaniga säärase arusaama *zen*’ist varjamatult rahvusliku diskursuse huve teenima. Suzuki rõhutas, et *zen* on Jaapani kultuuri allikas, ja Jaapani traditsioonilised kunstid — teetseremoonia, monokroommaal, võitluskunstid, maastikuarhitektuur, *no*-teater jms — on lõppude lõpuks kõik *zen*’i intuiitiivse tõetunnetuse väljendused. Jaapani kultuur tõukab jaapanlasi igati loomulikult *zen*-kogemuse suunas, nii et neisse on sügavalt sisse juurdunud subjekti ja objekti, inimese ja looduse ühtsuse tajumine. Ning see läheb selgelt vastuollu lääne liigmaterialistlike ja -dualistlike traditsioonidega.

Suzuki mõttearendused “jaapanlaste meelelaadi” teemal tuleb õigesse konteksti panna — 20. sajandi alguskümnenditel pidas Jaapan end õhtumaade suhtes tehnoloogiliselt ja teaduslikult alaväärseks. Lõppude lõpuks tuleb öelda, et Suzuki ei sea sarnaselt Radhakrishnaniga endale vähemat sihti kogu rahva apoteosist. Ning sarnaselt Radhakrishnaniga on Suzuki rõhuasetus kogemusele sama palju mõjutatud lääne mõtlemisest kui pärismaistest Aasia või *zen*’i allikatest. Tegelikult on natuke põhjust kahelda selles, kas Suzukil oli üldse õigust *zen*’i õpetusi edasi anda. Suzuki harjutas *zen*’i Engakuji kloostris oma tudengipäevadel, mil ta õppis Tokyo keiserlikus ülikoolis, ning kloostriülem Shaku Soen (1859–1919) oli tema hea tuttav. Kuid traditsiooniliste standardite kohaselt polnud Suzuki väljaõpe kuigi põhjalik: teda ei ordineeritud, tema ametlik kloostriharidus oli parimal juhul kesine ja talle ei antud institutsioonilist luba tegutseda *zen*’i õpetajana. See ei tähenda, et tuleks kahelda Suzuki akadeemilises pädevuses; ta oli andekas filoloog, kes andis budistlike tekstide uurimisse jääva panuse. Aga lõpuks tuleb siiski mainida, et tema lähenemine *zen*’ile, kus järelejätmatult rõhutatakse vahetut sisetmist kogemust, pole niivõrd tuletatud budistlikest allikatest kui tema laiadest teadmistest Euroopa ja Ameerika filosoofilise ja religioosse kirjanduse kohta (Sharf 1995c).

Avara silmaringiga Suzuki varajane huvi kõige lääneliku vastu hõlmas ka selliseid moes olevaid kvaasireligioosseid liikumisi nagu teosofia, swedenborglus ja “teadusreligioon”. Viimati mainitud õpetuse leiutajaks oli Saksa-Ameerika esseist Paul Carus (1852–1919), kes töötas Open Courti kirjastuses La Salle’is Illinoisi osariigis. Carus oli veendunud, et kui “vanad religioonid” saavad puhastatud ebausust ja irratsionaalsetest elementidest, võivad need teadusega koostööle asuda ning inimkonnale selgeks teha, et mittemateriaalset ja materiaalset — vaimu ja mateeriat — pole vaja teineteisest eristada. Caruse jaoks oli eriti külgetõmbav budism, mis tema arust oli hingelt lähedane tema enda filosoofiale.

Suzuki sai Carusest võlutud siis, kui ta luges teost *Buddha evangelium*, budistlike õpetuste kogumikku, mille oli koosta-

nud Carus ja mis ilmus Open Courti sarjas “Religion of Science” 1894. aastal (vt Carus 1915). Carus oli ette võtnud kättesaadavad budistlike pühakirjade tõlked Euroopa keeltesse ning hoolika väljanõppimise, loova taastõlkimise ja puhtakujulise fabritseerimise abil õnnestus tal Buddha õpetusi kujutada humanistlike, ratsionaalsete ja teaduslike. Suzukile, kellelt telliti *Evangeeliumi* tõlge jaapani keelde, avaldas Caruse töö sedavõrd muljet, et ta otsustas reisida Ameerikasse, et tema käe all õppida. Suzuki elas La Salle’is umbes üksteist aastat ja selle perioodi lõpus tutvus ta William Jamesi kirjutistega.

Võib arvata, et just Suzuki tutvustas Jamesi töid oma keskkoolisõbrale Nishida Kitarole (1870–1945). Nishidast sai Jaapani juhtiv nüüdisfilosoof ja just tänu temale võttis Jaapanis maad arusaam eriomaselt religioosest kogemuslaadist. Nishida esimene filosoofiline monograafia, mis ilmus 1911. aastal pealkirja all *Zen no kenkyu* (*Hüve uurimus*, vt Nishida 1990), oli pühendatud “puhta kogemuse” (*junsun keiken*) lahtiseletamisele, mis oli otse Jamesilt laenatud. Kuid Nishida “puhta kogemuse” kontekst oli Jamesi omast hoopis erinev. James üritas ületada substanttsiontoloogiat, mis endiselt vaevas klassikalist empirismi, ning sel eesmärgil käis ta välja pragmaatilise kogemuskäsitluse, mis vältis nii subjekti kui objekti esemestamist. Nishidat huvitas seevastu lääneliku filosoofia lõimimine oma arusaamaga *zen*’ist, seetõttu näib tema puhta kogemuse käsitlus toimivat nii ontoloogilise aluspinna, mis hõlmab nii subjekti kui objekti, kui ka psühholoogilise seisundina, millele on omane kõrgendatud eneseteadvus.

Suzuki meelest sobis Nishida arusaam puhtast kogemusest tema enda *zen*’i-kirjelduse keskseks elemendiks. See osutus tõhusaks hermeneutikastrateegiaks, sest selline lähenemine *zen*’ile oli Suzuki lääne publiku jaoks nii tuttavlik kui ka atraktiivne. Oluorra iroonia peitub aga selles, et jaapanlaste poolt “kogemuse” vastena kasutatud terminid — *keiken* ja *taiken* — on mõlemad uuema aja neologismid, võetud Meiji perioodil (1868–1912) kasutusele lääne filosoofiateoste tõlkijate poolt. (Minu andmetel tuli *keiken* esmalt kasutusele ingliskeelse *experience*’i vastena, *taiken*’i abil tõlgiti aga saksakeelseid sõnu *erleben* ja *Erlebnis*.)

Enne 19. sajandi teist poolt ei kohta me jaapani keeles mingit ekvivalenti “kogemusele”. Ma lisaksin, et hiina keeles niisamuti. Hiina tõlkijad laenasid lääne tekstide ümberpanekul jaapani neologisme.

Pole raske ette kujutada, miks 20. sajandi Aasia intellektuaalid huvitusid religioosset kogemusest. Sarnaselt religiooni-apologetidega läänes pidid ka Aasia omad vastama empiristlikule ja pluralistlikule kriitikale oma usupärandi aadressil. Ent Aasia intellektuaalid seisis silmitsi veel ühe ohuga, nimelt lääne kultuurilise imperialismi pealetungiga, mille taga seisis lääne poliitiline, tehnoloogiline ja sõjaline üleolek. Aasia intellektuaalid, kellest paljud olid saanud hariduse kristlikes misjonikoolides, andsid endale hästi aru põlgusest, mida õhtumaalased tundsid Aasia religioosse kultuuri vastu. Aasia religiooni, mida tauniti primitiivse, ebajumalaid kummardava ja intellektuaalselt harimatuna, peeti vastutavaks mandri ühiskondlike, poliitiliste ja teaduslike puudujääkide eest. Just selles kontekstis tuleb meil mõista kogemuse retoorika omaksvõttu ja rakendamist Aasias. Sellised mehed nagu Radhakrishnan ja Suzuki ei piirdunud vaid oma religioossete traditsioonide kogemusliku vundamendi jaatamisega, vaid nad pöörasid asja ümber ja esitasid neid traditsioone intuitiivsemana, müstilisemana, kogemuspõhisemana ja seega “puhtamana” võrreldes lääne diskursiivsete usunditega. Lühidalt öeldes: kui lääs oli tubli materiaalses mõttes, siis ida pidi olema tubli spirituaalses mõttes. Selle strateegia abil õnnestus neil anda edukas vastulöökk ühelt poolt valgustusaja religioonikriitikale ja teisalt lääne kultuurilisele hegemooniale.

Radhakrishnani, Suzuki ja nende vaimupärandi edasikandjate arutlused on oluliselt mõjutanud religiooniuurimist läänes. Vähesed lääne õpetlased julgesid küsitavaks pidada romantiseeritud pilti Aasia müstitsismist, mida esitasid nood elavate Aasia usundite intelligentsed ja sõnaosavad “esindajad”. Lisaks pakkus ühispinna avastamine tublisti lohutust. Idee, et religioosne kogemus võiks maailmareligioonide uurimises universaalsiks saada, arenes mitmes mõttes välja just sellest kultuurideülesest kokkupuutest. Ajapikku sai sellest dialoogist omaette akadeemiline tööstus, mil-

lel on oma erialaseltsid, oma ajakirjad, oma konverentsid ja sümposionid, mis kõik keskenduvad “lääne” ja “ida” mõttele võrdlevale uurimisele. Lääne ja Aasia huvide hämmastav kokkulangevus takistas mõlema poole esindajatel märkamist, kui ebakindlale pinnale oli kogu see mõttevahetus rajatud.

V

Ajaloolist konteksti ilmsesti eiravad vaidlused müstilise kogemuse loomuse üle on tänini edasi kestnud ega paista niipea lõppevat. Teemad, milles teadlased ühel nõul pole, on endiselt samad: mil määral mõjutavad müstilisi kogemusi neile eelnevad kultuuriliselt vahendatud ootused ja eeldused; kas müstiku kirjeldust oma kogemustest saab lahus hoida tema tõlgendustest; kas on olemas nn “puhas teadvus”, kus puuduvad intentsionaalsed objektid. Leidub konkureerivaid skeeme müstiliste seisundite tüpologiseerimiseks ning vaieldakse selle üle, milline on müstilise kogemuse filosoofiline ja eetiline tähendus, kui seda üldse leidub. (Ainuüksi *Journal of the American Academy of Religion* on viimasel ajal pidanud vajalikuks sel teemal avaldada ühe artikli aastas; vt Barnard 1992; Forman 1993; Shear 1994; Short 1995; Brainard 1996.) Nende jätkuvate diskussioonide puhul pole huvipakkuvad mitte vaidlusküsimused, vaid pigem teemad, kus on jõutud konsensuseni. Enam-vähem kõik pooled on vaikimisi omaks võtnud arusaama, et sellised terminid nagu “religioosne kogemus”, “müstiline kogemus” või “meditatiivne kogemus” toimivad osutavalt, s.t nende tähendus peitub tähistatutes, millele nad väidetavalt osutavad. Seega rahulduvad müstitsismi uurijad keskendumisega religioossete või müstiliste kogemuste eriomastele tunnustele ja filosoofilistele järeldustele (kui neid üldse on) ega vaevu järele mõtlema, mis asi see “kogemus” üldse olla võiks.

Mida me siis õigupoolest kogemuse all silmas peame? Sõnastikud pakuvad mitmeid kattuvaid definitsioone, kuid meie eesmärkidel piisab ka kahele suuresti erinevale kasutusele keskendumisest. Esimene on “osalemine” või “läbi elamine”, näiteks võib öelda: “mul on lahingukogemus” või “mul on kogemusi diisel-

mootoritega”. Termini sel viisil kasutamine on võrdlemisi probleemivaba; sellega ei seendu erilisi epistemoloogilisi ega metafüüsilisi pähkleid, sest termin osutab millelegi, mis näib asuvat sotsiaalses või avalikus sfääris. Teiseks, juba epistemoloogilismaks või metafüüsilisemaks tähenduseks on “vahetu tajumine”, “vaatlemine”, “tähele panemine” või “teadvustamine”. Siin võib tajuda tendentsi mõelda kogemusest kui subjektiivselt “mentaalset sündmusest” või “sisemisest protsessist”, millele teised ligi ei saa. Kui kogemusest sedaviisi mõelda, on raske vältida ettekujutust vaimust kui immateriaalsest substraadist või psüühilisest väljast, mingist siseruumist, mis peegeldab või taasesitab välist materiaalist maailma. Teadlased ei vaevu kogemust kategooriana uurima just seetõttu, et kogemuse tähendus nagu ka kogemusse kuuluv näib olevat täiesti ilmselge. Kogemus lihtsalt on meile igal tajuhetkel otse antud.

See ettekujutus vaimust põhineb selgesti Descartes’il ja tema arusaamal vaimust kui “mittemateriaalsest substantsist” (kuigi tänapäeval läheksid vähesed kaasa Descartes’i substantsiontoloogiaga). Kartesiaanliku perspektiivi järgides me eeldame, et kuivõrd kogemus on vahetult kohal, on kogemus kui selline niihästi kaheldamatu kui vaidlustamatu. (Kuigi kogemuse *sisu* võib osutada mitmetähenduslikuks või eksitavaks, ei saa kahelda tõsiasjas, et ma kogen *midagi*.) Vahendamatuse ja kaheldamatuse tunnused löid aluse “kogemuse hermeneutikale”. Kogemus, mida tõlgendati puhta kohalolu puutumatu vallana, töötas varjupaika tänapäeva intellektuaalse elu hermeneutiliste ja epistemoloogiliste keerdkäikude eest. Just nagu mõned kirjandusteadlased tõid mängu “autori kavatsuse” kui viisi, kuidas üle saada kirjandusteoste mitmetitõlgendatavusest (vt eriti Hirsch 1967), nii töötas kogemuse mõiste luua kindla pinna religioossete tekstide ja tegevuste tähenduse uurimisele, sest tekkis võimalus apelleerida kogemustele, millele need osutavad. (Seda analoogiat ei saa vaid juhuseks pidada: “autori kavatus” ja “religioosne kogemus” asuvad mõlemad ühes ja samas vägagi mitmetimõistetavas, kuid lõppude lõpuks ligipääsmatus “ontoloogilises ruumis”.)

Ent sellega kaasneb vältimatu probleem: kui me tahame, et jutul “šamaanlikust kogemusest”, “müstilisest kogemusest”, “virgumiskogemusest” või muust sellisest oleks mingi kindlapiiriline tähendus, siis tuleb terminit “kogemus” mõtestada nii, et see millelegi viitab või osutab. Aga seda tehes me objektistame seda, mis näib õonestavat selle kõige silmatorkavamat tunnust, nimelt selle vahendamatus. Nii seisame dilemma ees: kogemus ei saa olla kindlapiiriline, ilma et sellest saaks “asi”; kui see on asi, ei saa see olla kaheldamatu; aga kui see pole asi, ei saa see täita seda hermeneutilist ülesannet, mida religiooniuurijad sellelt nõuavad — määrata tähendust. Selle probleemi juurde naaseme hiljem.

Aga enne pean vastama järgnevale vältimatule etteheitele: tõsiasi, et minusugusel õpetlasel on raskusi religioosse kogemuse “asukoha määramisega”, annab küllap märku tema enda vaimuvaesusest. Kui ma ise oleksin tundnud selle ehtsat maitset, siis ma loobuksin kähku ja piinlikkust tundes oma haletsusväärsest katsest selle nähtuse olemasolu eitada. Ja ma tunneksin kaasa müstikutele, kel on raskusi enda väljendamisega. Sest kas müstikud pole siis sageli maininud sedasama probleemi, et väga raske on mõistestada midagi, mis ületab kõik mõisted?

See vastuväide näib toetuvat etnograafilistele tõenditele kui tunnistustele sellest, et tõelised müstikud või religioossed harjutajad on ise kogenud neid mittemõistelisi seisundeid. Muidugi süvendab probleemi ka tõsiasi, et eespool kokku võetud ajaloolise kriitika kohaselt on “kogemus” kui kategooria ise üsna hiljutine leiutus, mistõttu vanade aegade müstikute tunnistusi, kes kõnelevad sellest hoopis teistsuguste sõnadega (ja ka surnud keeltes), võib mitmeti tõlgendada. Et asju lihtsustada, tasuks valida üks tänapäeva religioosne kogukond, mis (1) kahtlemata väärtustab religioosset kogemust, ja (2) valdab piisavalt põhjalikku tehnilist sõnavara sellise kogemuse kirjeldamiseks ja eritlemiseks.

Vipassana ehk “läbinägemise” praktika (tuntud ka kui *sati-patthana* ehk “meelespidamine”) on budistlik meditatsioonivorm, mis on populaarne Kagu-Aasia teravaada kogukondades. (See on mõjukas ka Lääne budistlike entusiastide seas.) Tuleb mainida, et

spetsiifilised tehnikad, mida tänapäeval *vipassana* juhenditena levitatakse ja mis rõhutavad ühemõtteliselt just eksalteeritud meditatsiooniseisundeid, pärinevad 19. sajandi lõpust ja pole usaldusväärseks allikaks vanema aja teravaada rekonstrueerimisel. (Need tehnikad rekonstrueeriti uusajal pühakirjaallikate põhjal; vt Sharf 1995a.) Olgu sellega kuidas on, tänapäeva harjutajad usuvad igitahes, et nende meditatsioonikogemused lähevad kokku “kirjeldustega” neist progressiivsetest soterioloogilistest astmetest, mida võib leida budistlikest pühakirjadest. Seetõttu nad leiavad, et muistsete õpetlaste terminid budistlike harjutusastmete kohta tähistavad konkreetseid kogemusi, mis on ligipääsetavad ka tänapäeva harjutajatele. Väide, et *vipassana* harjutajad võivad selgelt ära tunda ja taastoota neid paljusid astmeid, mida on mainitud kaanonilistes allikates, on mõningaid õpetlasi julgustanud kohtlema teravaada meditatsiooniteooriat kui teatud empiirilist fenomenoloogiat muutunud teadvusseisundite kohta, mida saab rakendada nii budistlike kui mittebudistlike nähtuste puhul (Sharf 1995a: 261).

Lähemal uurimisel avastame siiski, et pühakirjad, mille põhjal *vipassana* uuesti ellu äratati (peamiselt on nendeks kaks *Satipatthana-sutta*’t ja *Visuddhimagga*) on sisult sageli mitmetähenduslikud ja vastuolulised, ning nüüdisaja *vipassana* õpetajad ei saavuta sageli üksmeelt põhiterminite tõlgendamises. Näiteks jagavad budistlikud allikad olemasolevad meditatsioonitehnikad kahe laia kategooria alla: *samatha* ehk “keskendumine” ja *vipassana* ehk “läbinägemine”. Pühakirjaallikate põhjal võiks arvata, et neid kahte on raske teineteisega segi ajada; nii tehnikad ise kui ka nende sihid erinevad märgatavalt. *Samatha* kombetalitused, mille puhul keskendatakse vaim ainsamale objektile, peaksid välja viima nelja järjestikuse “materiaalse mõtlustasandini” (“kujuga džaanad”, *rupa-jhana*), millele järgneb neli (või viis) “mittemateriaalset mõtlustasandit” (“kujuta džaanad”, *arupa-jhana*), mille käigus harjutaja omandab mitmeid üleloomulikke võimeid. *Vipassana* nõuab aga distsiplineeritud mõtisklemist oluliste budistlike õpetuste üle, nagu püsitus või mina puudumine, ja see viib otse nirvaana ehk täieliku vabanemiseni. Nirvaana saavuta-

takse nelja järjestikuse astme käigus, mida tuntakse “õilsate viljadena” (*ariya-phala*), ning esimest neist nimetatakse “voolu astumiseks” (*sotapatti*). *Samatha* on tulemuslik vahend spetsiifiliste spirituaalsete võimete saavutamiseks, nagu leviteerimine või mõtete lugemine, ent vaid *vipassana* viib täieliku virgumiseni. Kuna *samatha* ja *vipassana* soterioloogilised tagajärjed on nõnda erinevad, siis võiks ju arvata, et kogemuslikke seisundeid, millega neid seostatakse, on hõlbus eristada fenomenoloogilistel alustel.

Kõik tänapäeva teravaada meistrid on nõus eespool esitatud kanooniliste kategooriatega. Aga huvitaval kombel on nõnda, et kuigi need meistrid on “maitsnud harjutamise vilju”, puudub nende seas konsensus võtmeterminite rakendamise küsimuses. Vastupidi, teatud tehnikate tähistamine ja neist tulenev meditatiivsete kogemuste identifitseerimine on viinud jätkuvate ja sageli ka tuliste vaidlusteni. Sageli kasutatakse neid kategooriaid poleemiliselt, rivaalitsevate õpetajate õpetuste mahategemiseks. Kuna kõik on nõus, et *vipassana* viib vabanemiseni, *samatha* aga mitte, siis *samatha*’t kasutatakse võistlejate tehnikate ja kogemuste tähistamiseks, *vipassana*’t aga enda õpetuste kohta. Teised õpetajad võivad ju arvata, et nad õpetavad autentset *vipassana*’t ja saavutavad kõrgemaid virgumisastmeid, aga tegelikult ajavad nad džaanaliku süüvimise segi *sotapatti*’ga, kõige esimese virgumisastmega, mida saavutatakse *vipassana* abil.

Mul pole siin piisavalt ruumi *vipassana* vaidlusküsimuste põhjalikumaks lahtiseletamiseks (pikemat käsitlust vt Sharf 1995a). Piisab sellestki, kui öelda, et tänapäeva teravaada kogukonnas pole jõutud üksmeeleni nende terminite rakendamise osas, mis väidetavalt osutavad eraldiseisvatele kogemusseisunditele. Pole vist üllatav, et sama kehtib ka Jaapani *zen*-budismis. Taas on oluline meeles pidada, et hoolimata sellest, mida võidakse väita *zen*’i käsitlevas populaarkirjanduses, polnud endisaja *zen*-meistritel kombeks rõhku asetada eksootilistele kogemusseisunditele, ning selliste terminitega nagu *satori* (“mõistmine” või “adumine”) ja *kensho* (“omaenda tõelise loomuse nägemine”) ei viidatud üheselt mõistetavatele “teadvusseisunditele”. Olgu sellega kuidas on, mõned nüüdisaja *zen*-õpetajad, eriti just need, kes

kuuluvad uuemasse Sanbokyodani liini, lähenevad *zen*'ile siiski fenomenoloogiliselt. Teiste sõnadega on nad valmis *zen*-praktikat esitama vahendina *kensho* esilekutsumiseks, mida nad peavad "mitteduaalsuse" ajutiseks ja vahendamata adumiseks. Mõned Sanbokyodani meistrid lähevad isegi nii kaugele, et annavad sertifikaate neile õpilastele, kes on *kensho*'t kogenud, et nende saatust valideerida ja ülistada.

Isegi kui Sanbokyodani arusaam *kensho*'st ei lähe kokku klassikaliste mudelitega, võiks ju eeldada, et tegu on ikkagi identifitseeritava ja korratava kogemusega. On see ju õpetusliini meistrite poolt verifitseeritud ja sertifitseeritud. Ent etnograafilised tõendid vihjavad jällegi muule. Avastame kähku, et teiste elavate *zen*-traditsioonide (*rinzai*, *soto*, *obaku*) lugupeetud meistrid ei pea Sanbokyodani *kensho*-väiteid legitiimseks. Muidugi võib alati öelda, et tegu on sektidevahelise rivaalitseamise või hapude viinamarjadega. Aga isegi Sanbokyodani enda sees on pikalt vaieldud *kensho*-kogemuste verifitseerimine ja autentimise üle ning kogu see asi on ähvardanud lõhenemiseni viia (Sharf 1995b). Tänapäeva *zen*'is nagu ka teravaadas ei suuda silmapaistvad meditatsioonimeistrid kokku leppida nende terminite "osutatu" kindlakstegemises, mis väidetavalt osutavad konkreetsetele ja korratavatele kogemusseisunditele.

Konsensuse puudumine tuntud budistlike õpetajate seas nii hästi konkreetsete teadvusseisundite tähistamise kui ka nende tekitamiseks kasutatud psühhotroopsete tehnikate osas (*samatha* versus *vipassana*) räägib vastu arusaamale, et meditatiivse kogemuse retoorika funktsioon saaks vähemalt budismis olla osutav. Kriitiline analüüs näitab, et tänapäeva budistlikud kogukonnad hindavad "kogemuspretensioone" mediteeri ja konkreetse õpetusliini, kogemuse tekitanud spetsiifilise rituaalse toiminguga, tulemuseks olnud käitumise jne põhjal. Teiste sõnadega ei identifitseerita meditatiivset seisundit ega vabastavat kogemust mitte privilegeeritud isikliku ligipääsu põhjal eriomasele fenomenoloogiale, vaid vägagi avalikele kriteeriumidele tuginedes. Sellised hinnangud toetuvad vältimatult varasematele ideoloogilistele kohustumustele, mida on kujundanud elukutse (munk või ilmik), sotsiaal-

majanduslik taust (keskklassi linlane või vaene maainimene), poliitiline agenda (traditsionalist või reformija), sektikuuluvus, haridus jms. Budistlik kogemusretoorika on lõppeks mõjutatud isikliku ja institutsionaalse autoriteedi huvidest ja seda kasutatakse nende kaitsmiseks.

Moodsad teravaada ja *zen*'i reformiliikumised, mille üle siin arutleme, on eriti olulised selles mõttes, et mõlemad väidavad, et neil on olemas keerukas tehniline sõnavara, mis osutab eksootilisete, kuid siiski verifitseeritavate ja korratavate kogemuste hulgaile. Aga on selge, et kui ka need kogemuslikud seisundid pole siinkohal otsustavad, siis kõikvõimalikud baroksed nägemused, sõnulestatamatud unelmad ja eksootilised transid, mida seostatakse paljude muude müstiliste traditsioonidega, tekitavad veel vähem kindlust selles, et kogemuse retoorika funktsioon saaks olla osutav.

VI

Nüüd võib lugeja vaikselt kannatust kaotama hakata. Isegi kui müstikud ja meditatsioonimeistrid pole alati ühel nõul oma kogemuste tähistamise või soterioloogilise tähtsuse osas, on siiski selge, et *midagi* siin toimub. Budistlikud mediteerijad ikkagi kogevad *midagi* oma askeetlike katsumuste käigus, isegi kui nad ei suuda kokku leppida selles, kas seda tuleks tähistada terminiga *jhana*, *sotapatti*, *kensho* või muud moodi. Jõuline ja sageli lennukas keel, mida kasutavad müstikud kõikjal maailmas oma nägemuste, transside ja kosmilise ühtsuse seisundite kirjeldamiseks, peab ikkagi *millelegi* osutama.

See vastuväide kinnitab taas meie kinnijäämist kartesiaanlikku paradigmasse; endiselt veetleb meid arusaam vaimust kui "looduse peeglist", nagu on öelnud Richard Rorty (1979). Praegu pole õige hetk süveneda keerukatesse vaidlustesse, mida peetakse "vaimufilosoofia" sildi all. Selle asemel toon näiteks veel ühe etnograafilise juhtumi, joonimaks alla probleeme, mis puutuvad religiooniuringute juures vahetult asjasse.

Võtame vaatluse alla ühe vägagi nüüdisaegse nägemusliku kogemuse vormi: kirjeldused tulnukate poolt ära röövitud saamisest. Ameerikas on nüüdseks sadu, kui mitte tuhandeid inimesi, kes väidavad, et tulnukad röövisid nad ära. Terve hulk näiliselt usaldusväärseid uurijaid on neid lugusid huvitavaks pidanud suuresti just seetõttu, et narratiivid on järjekindlalt sarnased (nt Mack 1995; Bryan 1995). Näiteks on paljud röövitud üksteisest “sõltumatult” kõnelnud kohtumistest “väikeste hallidega” — pisikesed karvutud humanoidid, kel on suur pea, suured mustad silmad ja väikesed ninasõõrmed, kõrvu pole märgata ja suu asemel on kitsas pilu, mis ei paista erilist kasutust leidvat. (Sest väikesed hallid suhtlevad telepaatia teel.) Nende keha on kleenuke, käed ja sõrmed on pikad, pöidlaid ei leidu ning nad kannavad liibuvaid kombinesoone ja saapaid (Mack 1995: 22–23). Kui röövitud on viidud tulnukate laeva pardale, tehakse neile meditsiinilisi läbivaatusi ja protseduure, mis on sageli seotud suguelunditega. Siis viiakse röövitud maa peale tagasi, enamasti samasse paika, kust nad alguses peale korjati.

Alguses ei mäleta suurem osa röövitutest seda episoodi üldse. Nad on teadlikud vaid mõnetunnisest tühikust, mida saadab pidev ärevus-, segadus- ja hirmutunne. Neil õnnestub lünki täita ja röövimist detailsemalt meenutama hakata alles teraapia ja hüpnootsi abil.

Röövitud kasutavad endi kohta nimetust “kogejad”, mis on kasutusel ka sellealases kirjanduses. Neil on vägagi mitmesugune ühiskondlik-majanduslik taust. Uurijate sõnutsi ei ole röövitute kui rühma puhul täheldatud erilisi psühhopatoloogilisi häireid ega sellesuunalisi kalduvusi. Paljud röövitud kinnitavad, et enne kokkupuudet tulnukatega polnud neil mingit huvi röövimislugude, UFOde ja muude “uue vaimsuse” nähtuste vastu, ning nad teadsid sellistest asjadest vähe. Õigupoolest on uskujad ja skeptikud ühel nõul selles, et röövitud on üldiselt siirad; nad ei esita teadlikult võltsnarratiive isikliku kuulsuse või tulu saamise eesmärgil. Vastupidi, röövitud on veendunud, et nende mälestused lähevad kokku objektiivsete sündmustega, ja nad jäävad oma lugudele truuks ka siis, kui naabrid ja sugulased neid pilkavad või

vältima hakkavad. Uurijad, kes suhtuvad röövitute olukorda kaastundlikult, kannavad ette, et nende puhul on näha sedasorti segadust, stressi ja kroonilist ärevust, mis on iseloomulik “posttraumatilisele stressihäirele”. Tegelikult on need psühholoogilised häired, mille all röövitud kannatavad, ja nende kindel usk oma lugude õigsusse, üldse parim empiiriline tõendus röövimiste toimumise kohta, mis meil leidub.

Kuigi mõned tuntud uurijad, nagu John Mack, neid lugusid usuvad, jääb suurem osa teadlastest mõistagi skeptiliseks. Skeptikud rõhutavad toetavate füüsiliste tõendite täielikku puudumist ning ka uurijate kahtlasi meetodeid. Nagu juba mainitud sai, pole paljudel röövitutel sündmustest mälestusi enne, kui need “taastatakse” terapeutide poolt, kes keskenduvad tulnukate poolt röövitute ravimisele. Lisaks on folkloristidel õnnestunud kindlaks teha, et röövimisnarratiivide paljud kesksed elemendid ja motiivid — tulnukate füsiognoomia, nende kosmoselaevade välimus, ebameeldivad meditsiinilised läbivaatused jms — on pärit populaarsetest teadusulmekoomiksitest, -lugudest ja -filmidest viimase poole sajandi vältel. Teaduslik konsensus kipub olema see, et röövimised ikkagi ei toimunud päriselt; mälestuste taga polnud mingit *algupärast sündmust*.

Algupärase sündmuse idee on siin väga oluline. On ju selge, et mälestuste endi olemasolu eitades ei jõua me kuhugi välja. Pigem on meie skeptitsism suunatud sellele, mis võiks peituda nende taga, kui seal üldse midagi on. Me kahtlustame, et röövitute ettekannete allikaks polnud tegelikud kohtumised tulnukatega, vaid mingid muud keerukad ajaloolised, sotsioloogilised ja psühholoogilised protsessid. Mis selleks protsessiks ka olla võib (ja me oleme veel kaugel sellest, et nähtusele adekvaatset seletust pakkuda), mõistlik oleks oletada, et röövitute mälestused ei anna tõepäraselt edasi tegelikke ajaloolisi sündmusi.

Võiks ju väita, et skeptiline suhtumine tulnukate olemasollu ei tähenda veel seda, et nende mälestuste allikaks ei saaks olla *mõni muu* kindel ajalooline sündmus. Mälestused peavad viitama *mingisugusele* varasemale intsidendile, isegi kui selle intsidendi

loomust kergeusklike röövitute poolt süstemaatiliselt valesti tõlgendatakse. Mälu on ju petlik.

Sellest lähenemisest on lähtunud mõned psühhoanalüütilise suunitlusega vaatlejad, kes peavad kokkupuuteid tulnukatega “varimälestusteks”, mis maskeerivad mõnd varajast allasurutud traumat, nagu näiteks seksuaalne väärkohtlemine lapseas. Selle hüpoteesiga seondub aga see häda, et epistemoloogilised probleemid, mis tekivad allasurutud mälestuste postuleerimisel, osutuvad mitmes mõttes sarnasteks nendega, mida võib seostada tulnukate poolt röövitud saamisega. Lapsepõlvetrauma on olnud *etiology du jour*, mida tüüpilisel juhul “taastatakse” alles terapeutilise kohtumise käigus spetsialistiga, kelle väljaõpe ja institutsionaalne kuuluvus loovad eelduse selle spetsiifilise diagnoosi panekuks. Selles mõttes on lapsepõlvetrauma sama kahtlane nagu tulnukad ise (vt Hacking 1995).

Mitmed teadlased on juhtinud tähelepanu religioossetele mustritele ja motiividele, mis röövimisnarratiivides läbivalt esinevad. Need ettekanded meenutavad näiteks šamanistlikus transis toimuvaid rännakuid, kus kogeja satub võõraste valda, mida asustavad ebamaised olendid, kel leidub üleloomulikke võimeid ja kelle kavatsused on ebaselged. Paljudele tulnukate röövitutele usaldatakse olulisi spirituaalseid sõnumeid, mida inimkonna seas levitada ja mis kõnelevad rahu, armastuse ja universaalse vendluse tähtsusest (Whitmore 1995). Ühtlasi meenutab röövimisnarratiive välja kaevavate ja vormivate terapeutide roll seda, mida kindlakskujunenud religioossetes traditsioonides mängib preester või vaimne õpetaja. Tekib vältimatu küsimus: kas on põhjust eeldada, et müstikute, šamaanide või meditatsioonimeistrite kogemusraportid on “fenomenoloogiliste kirjeldustena” usaldusväärsemad kui tulnukate poolt röövitute omad?

Nüüdseks peaks ilmne olema, et küsimus pole vaid selles, kas müstilised kogemused on konstrueeritud, vahendamata, puhtad või filosoofiliselt olulised. Veel fundamentaalsemaks küsimuseks on see, kas me peaksime uskuma, et tekstid ja raportid, millel sellised teooriad põhinevad, üldse osutavad (kui tahes vihjamisi) mingitele määravatele fenomenilistele sündmustele.

VII

Aga ma olen kindlalt tundnud nii paljusid veidraid ja põhjendamata asju, et vahest oleks parem need välja ütle mata jätta. Mis mõtet oleks näiteks kõnelda neist hetkedest, mil ma muutun vedelaks nagu muda? Või teistest, mil ma eksiks ära isegi nõelasilmas, olles nii kõva ja kokku tõmbunud? Ei, see on heasoovlik vingerdamine, mis mind kuhugi välja ei vii.

Samuel Beckett, *Malone sureb*

Võtame õlle maitse. Suurem osa meist on nõus, et õlle maitse nõuab harjumist; vähesed naudivad oma esimest lonksu. Ent ajapikku õpitakse seda hindama. Aga mis on muutunud? Kas maitse või üksnes meie reaktsioon sellele? Ning mis veel olulisem, kuidas selle üle otsustada saaks? Küsimus ise tundub kuidagi kahtlane.

See on üks näide, mida filosoof Daniel Dennett kasutab, et õõnestada kvaalide mõistet (1997–1998; vt ka Dennett 1991). Kvaalid [*qualia*] (ainsuses kvaal [*quale*]) on termin, mille filosoofid võtsid kasutusele selleks, et tähistada kogemuse neid subjektiivseid või fenomenilisi omadusi, mida ei anna seletada puhtmateriaalselt. (Mõned arvavad, et seeläbi üritatakse väljendada teadvuse seda külge, mida ükski “mõtlev masin” ei suudaks kunagi taastoota.) Lühidalt öeldes osutavad kvaalid sellele, kuidas asjad *paistavad* olevat. “Vaata piimaklaasi päikeseloojangul; *see viis, kuidas ta sulle paistab* — eriline, isiklik, subjektiivne piimaklaasi nägemiskvaliteet ongi sinu selle hetke nägemiskogemuse *kvaal*. *See viis, kuidas piim sulle siis maitseb*, on teine, maitsmise *kvaal*” (Dennett 1997–1998: 2659). Kuna pole kunagi võimalik täpselt edasi anda, kuidas asjad meile paistavad (kust ma võiksin teada, kas sa koged punast värvi täpselt samamoodi nagu mina?), peetakse kvaalideks neid kogemuse omadusi, mis on olemuslikult privaatsed, sõnuseletamatud ja taandamatud.

Dennett arvab, et kogu kvaalide idee on ekslik, ning ta kasutab tervet rida “intuitsioonipumpasid”, nagu tema mõtisklused õlle maitsest, et õõnestada meie kindlust kogemuse seesmiste omaduste olemasolu suhtes.

Sest kui möönda, et hoiakud või reaktsioonid kogemustele konstitueerivad nende kogemuslikke kvaliteete igakülgselt ja täiel määral nii, et muutus reaktsioonis *tähendab* või *tagab* muutuse oмаduses, siis lakkavad nood omadused, nood “kvalitatiivsed või fenomenilised tunnused” olemast “seesmised” omadused ning muutuvad tegelikult paradigmaatilisteks, relatsioonilisteks omadusteks (Dennett 1997–1998: 2682–2683).

Ja kui need kogemuse kõige silmatorkavamad küljed on tegelikult välised ja relatsioonilised, siis tuleb loobuda oma kujutlusest, et kogemus on kindel *miski*, mis esineb kusagil “aju sees”, “kartesiaanlikul teatrilaval”, nagu Dennett seda nimetab (Dennett 1991). Lühidalt öeldes tuleb loobuda sellest, mis kartesiaanliku vaate kohaselt on kogemuse fundamentaalne omadus: selle privaatsusest.

Mõneti sarnasel moel olen minagi välja pakkunud, et ekslik oleks religiooniuuringute objektiks pidada religiooni praktiseerijate sisekogemust. Religiooniuurijatele ei anta ette kogemusi, mis nõuaksid tõlgendamist, vaid hoopis tekste, narratiive, esitusi jms. Kuigi nende representatsioonidega võib mõnikord kaasas käia fenomenoloogilise kirjelduse retooriline hoiak, pole me kohustatud sellega leppima. Vastupidi, me peame jääma valvsaks sellise hoiaku ideoloogiliste järelduste suhtes. Iga väide, et kellegi teise sisekogemus on mingis mõttes oluline *minu* reaalsustõlgenduse jaoks, asub juba loomu poolest vaidlusaluste tähenduste avalikus sfääris.

Aga enne, kui me kogemuse lõplikult kõrvale heidame, tuleb selgeks teha, mis siin kaalul on. Kogemusretoorika veetus seisnes selle lubaduses, et see aitab vastu seista isikliku elu objektiveerimisele ja tarbekaubaks muutmisele, mis on tänapäeva massiühiskonnas nii sage nähtus. Objektiveerimise all pean ma silmas “subjekti” või “mina” projitseerimist keskpunktita füüsilisele maailmale, mis koosneb “objektiivsetest faktidest”, mida saab teaduslikult uurida ja tehnoloogia abil valitseda — selline projektsioon ähvardab subjektiivsusele lõplikult kriipsu peale tõmmata (Nagel 2015). Objektiveerimise teiseks küljeks on see tohutu võõrandumine, mis iseloomustab modernsust — juurteta triivi-

mine, ära lõigatuna traditsioonist ja ajaloost. Seda tühikut kiirustasid täitma eksperdid — sotsioloogid, psühholoogid, antropoloogid ja isegi religiooniuurijad —, kes väitsid, et nemad mõistavad minust endast paremini *minu* mälestusi, *minu* unelmaid, *minu* ihasid, *minu* uskumusi ja *minu* mõtteid. Mõistagi ei soovi me sellele spetsialistide kildkonnale sellist võimu anda, olgu nad kuitahes valgustunud või heade kavatsustega. Meie viimaseks kaitseliiniks on saanud “autonoomse mina” ülistamine, mida peetakse kogemuse unikaalseks ja taandamatuks keskmeks.

Sellest tekib terve hulk keerukaid poliitilisi ja filosoofilisi küsimusi, mis seonduvad modernse arusaamaga minasusest ja enesemääramisest, ent ruumipuuduse tõttu pole mul võimalik neid lähemalt vaadelda. Religiooniuurijatena on meie kõige pakilisem teoreetiline mureküsimus aga hermeneutiline: kuidas saaksime mõista meist väga erinevaid inimesi, samas mööda vaatamata neist erinevustest, mis meid lahutavad? Õpetlased on üha selgemini teadlikuks saanud metodoloogilistest probleemidest, mis tekitavad siis, kui me kasutame *omaenda* mõistelisi kategooriaid ja teoreetilisi konstruktsioone teiste maailmast arusaamiseks. Pealegi on mõned viimase aja postkoloniaalsed ja feministlikud kriitikud sundinud meid keskenduma asümmeetrilisele suhtele uurija ja tema uurimisobjektide vahel. Me oskame karta intellektuaalset upsakust ja kultuurišovinismi, mis uurijatega sageli kaasas käivad, kui nad väidavad, et mõistavad teiste eneserepresentatsioone, seda eriti juhtudel, kui need teised on poliitiliselt ja majanduslikult kehvas seisus. Viisiks, millega vältida selle “teise” objektiviteerimist, kodustamist, vaigistamist ja tühistamist, on taas kord tunnustada tema eriomast ja taandamatut maailmakogemust.

Siin peitub kogu asja tuum. Me leiame, et mitmekesisete “maailmavaadete” austamine on poliitiliselt ja intellektuaalselt ülioluline, kuid samal ajal kõhkleme, kas tasuks loobuda hermeneutilisist kahtlusist, mis on kriitilise teadustöö märgiks. Me tahame väärtustada teiste eneseesitusi, ent ahastame, kui “teiste austamine” nõuab meilt ebakohast kergeusklikkust. Suurem osa teadlastest seab endale mingi “punase joone”, millest ei saa üle astuda, nagu näiteks väikestesse hallidesse tulnukatesse uskumine. Ja

see on ka vajalik; röövimisfenomeni kriitiline uurimine saab alata alles siis, kui on tehtud otsus otsida alternatiivseid seletusi — selliseid seletusi, mis ei nõuaks inimesi röövivate tulnukate olemasolu.

Selle ummikseisu lahendamise üheks strateegiaks on väestada kogemust, jaatades kogemusnarratiivi tõesust, aga vaid narratiivi looja jaoks. See strateegia, mis on lähedases liidus fenomenoloogilise lähenemisega religioonile, millest eespool juttu oli, kipub reaalsust killustama “mitmeks objektiivseks maailmaks” (Shweder 1991) — tagajärg, mis ei paista paljusid religiooniteadlasi eriti häirivat. Näiteks võib tuua Carol Zaleski raamatu surmalähedastest kogemustest, kus ta analüüsib ajaloolis-kriitilise meetodi abil neid sotsioloogilisi ja mütoloogilisi tegureid, mis on surmalähedastesse narratiividesse oma panuse andnud nii kesk- kui uusajal. Aga mõneti üllataval kombel võtab ta oma põhjaliku kontekstuaalse analüüsi kokku väitega, et neil kogemustel endil on seegmine tõeväärtus. Zaleski saab sellega hakkama nõnda, et ta samastab “teispoolseuse”, mida surmalähedaste kogemuste puhul kirjeldatakse, subjektide endi “psühholoogilise sisemaailmaga”. Nii õnnestub tal surmalähedasi kogemusi väärtustada kui “legitiimseid kujutluslikke vahendeid, mille abil õnnestub kosmost religioosselt korrastada” (Zaleski 1987: 203). Zaleski saab niiviisi kogemused heaks kiita, ilma et ta peaks omaks võtma nendega kaasnevaid fantastilisi kosmoloogiaid — barokseid vaateid taevale ja pörgule ja kõigele, mis jääb nende vahele.

Felicitas Goodman läheb oma uurimistöös vaimudest seestumisest veel sammuke kaugemale, asudes selgelt agnostilisele seisukohale nende vaimude olemasolu küsimuses, kellest tema subjektid kõnelevad.

[Vaimude] kohalolu kogemist seestumise ajal saadavad jälgitavad füüsilised muutused. Me peaksime meeles pidama, et pole võimalik kindlaks teha, kas need muutused on sisemiselt tekitatud või on need väliste tegurite loodud. Keegi ei saa tõestada ega ümber lükata, kas ilmselged muutused seestunu või dissotsiativse identiteedihäirega patsiendi ajukaardis on tekitanud psühholoogilised protsessid või võõrolendi sissetung (Goodman 1988: 126).

Goodmani agnostitsismi lahutab vaid väike samm John Macki kitsendatud veendumusest, et inimesi röövivad tulnukad on päriselt olemas.

Sedasorti metodoloogiline seisukoht saab võimalikuks tänu sellele, et väited kogemuste kohta on olemuselt nii kummalised, seda eriti religioossete kogemuste puhul, mis on juba definitsiooni järgi ebatavalised. Müstiliste või nägemuslike kogemuste kirjeldusi võib võrrelda kirjeldustega unenägudest selles mõttes, et keeruline, kui mitte võimatu on kogemuse kirjeldust eristada kogemusest endast. Oma filosoofilises uurimuses unenägudest väidab Norman Malcolm, et unenäo kirjeldus on tegelikult unenäo *ainus* kriteerium, ja kui inimene kirjeldab, et ta on und näinud, *ongi* ta und näinud; muud kriteeriumi unenäo olemasolu kohta ju olla ei saa (Malcolm 1959). Malcolm järeldab, et unenäod pole seega kogemused, kuid see väide on rohkem seotud sellega, kuidas ta määratleb “kogemuse” tähendust, kui unenägemise enda loomusega.

Sellised õpetlased nagu Zaleski ja Goodman (nagu ka Steven Katz ja teised “konstruktivistid”) võtavad omaks sarnase vaate religioossele kogemusele, seda küll vaikinisi, mitte selgesõnaliselt. Nad tunnistavad, et ei leidu viisi religioosse kogemuse esituse eristamiseks kogemusest endast. Malcolm väidaks, et kui neid kahte ei anna teineteisest lahutada — kui “kogemuse” ainsaks kriteeriumiks on kirjeldus sellest —, siis ei saagi väita, et tegeldakse kogemuse endaga. Aga Zaleski ja Goodman liiguvad teises suunas, koheldes kirjeldusi nõnda, nagu need pakuksid vahetut ligipääsu mingile algupärasele fenomenilisele sündmusele. Konstruktivistid näivad eeldavat, et kuna ajaloolised, ühiskondlikud ja keelelised protsessid, millest tekib narratiivne esitus, on identsed nende protsessidega, millest tekib kogemus, on esimesed, mida annab teaduslikult analüüsida, aknaks teiste juurde.

Kuigi me võime kiita humanistlikku impulssi, mis on sellise arutluskäigu ajendiks — soov toetada “maailmavaadete” mitmekesisust —, ei suuda see mõista kogemusele apelleerimise retoorilist loogikat. Sõna “kogemus”, sedavõrd, kui see osutab kõigele, mis on meile antud vahetus tajus, märgib seda, mis juba definit-

siooni poolest pole objektiivne ega allu tähistamisele. Teiste sõnadega ei saa termin “kogemus” nähtavaks muuta *midagi maailmas eksisteerivat*. Privaatse kogemuse kõige silmatorkavamaks tunnusjooneks, mis eristab seda “objektiivsest tõelisusest”, on seega just selle pidev määramatus. Samal ajal sätestab kogemuse retoorika vaikumisi paiga, kus tähistamine lõpu saab — seda nimetatakse “vaimuks”, “teadvuseks”, “looduse peegliks” vms. Kogemuse kategooria on seega iseendast vaid kohahoidja, mis toob kaasa substantiivse, kuigi määramatu lõpp-punkti tähenduse pidevale edasilükkamisele. Just see muudab kogemuse termini ideoloogiale nõnda kättesaadavaks.

Veel kord, ma ei ürita eitada subjektiivset kogemust. (Sest kuidas seda üldse teha saaks?) Ma tahan vaid juhtida tähelepanu viisile, kuidas see mõiste toimib religioosses diskursuses — “keelemängus”, kui kasutada Wittgensteini sõna. Ma olen välja pakkunud, et on ekslik läheneda kirjanduslikele, kunstilistele või rituaalsetele esitustele nõnda, nagu need osutaksid peale iseenda veel mingile numinoossele sisemisele vallale. Tõsiasi, et religioosset kogemust piiritletakse sageli selle mittediskursiivse või mittekontseptuaalse iseloomu põhjal, ei suuda probleemile leevendust pakkuda: et konkreetse kogemuse kohta midagi öelda ei saa — s.t see on väljendamatu —, ei saa iseendast veel olla piiritlevaks tunnusjooneks, ja veel vähem fenomeniliseks omaduseks. Nii et kuigi kogemus — mille all mõistetakse seda, mis on “vahetult kohal” — võib tõepoolest olla nii kaheldamatu kui ka vaidlustamatu, peame meeles pidama, et mis iganes epistemoloogilist kindlust kogemus pakkuda võib, toimub see võimaliku diskursiivse tähenduse või tähistuse arvelt. Teiste sõnadega — kõik katsed “sisemist kogemust” tähistada jäävad “heasoovlikuks vingerdamiseks, mis meid kuhugi välja ei vii”.

Kirjandus

B a r n a r d, G. William 1992. Explaining the unexplainable: Wayne Proudfoot's *Religious Experience*. — *Journal of the American Aca-*

- demy of Religion*, Vol. 60, No. 2, pp. 231–256
- B r a i n a r d, F. Samuel 1996. Defining ‘mystical experience’. — *Journal of the American Academy of Religion*, Vol. 64, No. 2, pp. 359–393
- B r y a n, Courtlandt Dixon Barnes 1995. *Close Encounters of the Fourth Kind: A Reporter’s Notebook on Alien Abduction, UFOs, and the Conference at M.I.T.* New York: Arkana
- C a r u s, Paul 1915. *The Gospel of Buddha*. Chicago: Open Court
- D e n n e t t, Daniel C. 1991. *Consciousness Explained*. Boston: Little, Brown
- D e n n e t t, Daniel C. 1997–1998 [1988]. Kvaalide kvainimine. Tlk Bruno Mölder. — *Akadeemia*, nr 12, lk 2657–2684; nr 1, lk 189–208
- F o r m a n, Robert K. C. (ed.) 1990. *The Problem of Pure Consciousness: Mysticism and Philosophy*. New York: Oxford University Press
- F o r m a n, Robert K. C. 1993. Mystical knowledge: Knowledge by identity. — *Journal of the American Academy of Religion*, Vol. 61, No. 4, pp. 705–738
- G a d a m e r, Hans-Georg 1975 [1960]. *Truth and Method*. Trans. Joel Weinsheimer. New York: Crossroad
- G o o d m a n, Felicitas D. 1988. *How About Demons?: Possession and Exorcism in the Modern World*. Bloomington, IN: Indiana University Press
- H a c k i n g, Ian 1995. *Rewriting the Soul: Multiple Personality and the Sciences of Memory*. Princeton: Princeton University Press
- H a l b f a s s, Wilhelm 1988. The concept of experience in the encounter between India and the West. — *India and Europe: An Essay in Understanding*. Albany, NY: SUNY Press, pp. 378–402
- H i r s c h, Eric D. 1967. *Validity in Interpretation*. New Haven: Yale University Press
- H u x l e y, Aldous 2020 [1946]. *Philosophia perennis*. Tlk Hillar Künnapas. (Edmund Burke’i Selts.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- J a m e s, William 2013 [1902]. *Usulise kogemuse mitmekesisus: Uuri-mus inimloomusest*. Tlk Indrek Meos. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: Ilmamaa
- J a n t z e n, Grace M. 1995. *Power, Gender, and Christian Mysticism*. Cambridge: Cambridge University Press
- K a t z, Steven T. 1978. Language, epistemology, and mysticism. — *Mysticism and Philosophical Analysis*. S. T. Katz (ed.). New York: Oxford University Press, pp. 22–74

- K a t z, Steven T. 1983. The “conservative” character of mystical experience. — *Mysticism and Religious Traditions*. S. T. Katz (ed.). New York: Oxford University Press, pp. 3–60
- K a t z, Steven T. 1992. Mystical speech and mystical meaning. — *Mysticism and Language*. S. T. Katz (ed.). New York: Oxford University Press, pp. 3–41
- M a c k, John E. 1995. *Abduction: Human Encounters with Aliens*. Rev. ed. New York: Ballantine Books
- M a l c o l m, Norman 1959. *Dreaming: Studies in Philosophical Psychology*. London: Routledge and Kegan Paul
- N a g e l, Thomas 2015 [1986]. *Vaade eikusagilt*. Tlk Märt Väljataga. (Avatud Eesti raamat.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- N i s h i d a, Kitaro 1990. *An Inquiry into the Good*. Trans. M. Abe, C. Ives. New Haven: Yale University Press
- O t t o, Rudolf 1958 [1917]. *The Idea of the Holy: An Inquiry into the Non-Rational Factor in the Idea of the Divine and its Relation to the Rational*. Trans. J. W. Harvey. London: Oxford University Press
- P r o u d f o o t, Wayne 1985. *Religious Experience*. Berkeley & Los Angeles: University of California Press
- R a d h a k r i s h n a n, Sarvepalli 1937. *An Idealist View of Life: The Hibbert Lectures for 1929*. Revised 2nd ed. London: Allen and Unwin
- R o r t y, Richard 1979. *Philosophy and the Mirror of Nature*. Princeton: Princeton University Press
- S c h l e i e r m a c h e r, Friedrich Daniel Ernst 1928. *The Christian Faith*. Trans. H. R. Mackintosh, J. S. Stewart. 2nd ed. Edinburgh: T & T Clark
- S c h o l e m, Gershom G. 1969. *On the Kabbalah and Its Symbolism*. Trans. R. Manheim. New York: Schocken Books
- S h a r f, Robert H. 1995a. Buddhist modernism and the rhetoric of meditative experience. — *Numen*, Vol. 42, No. 3, pp. 228–283
- S h a r f, Robert H. 1995b. Sanbōkyōdan: Zen and the way of the new religions. — *Japanese Journal of Religious Studies*, Vol. 22, No. 3–4, pp. 417–458
- S h a r f, Robert H. 1995c. The Zen of Japanese nationalism. — *Curators of the Buddha: The Study of Buddhism Under Colonialism*. D. S. Lopez, Jr. (ed.). Chicago: University of Chicago Press, pp. 107–160
- S h e a r, Jonathan 1994. On mystical experiences as support for the perennial philosophy. — *Journal of the American Academy of Religion*, Vol. 62, No. 2, pp. 319–342

- Short, Larry 1995. Mysticism, mediation, and the non-linguistic. — *Journal of the American Academy of Religion*, Vol. 63, No. 4, pp. 659–675
- Shweder, Richard A. 1991. *Thinking Through Cultures*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Smart, Ninian 1973. *The Science of Religion and the Sociology of Knowledge: Some Methodological Questions*. Princeton: Princeton University Press
- Stace, Walter T. 1960. *Mysticism and Philosophy*. London: Macmillan
- Zaleski, Carol 1987. *Otherworld Journeys: Accounts of Near-Death Experience in Medieval and Modern Times*. Oxford: Oxford University Press
- Whitmore, John 1995. Religious dimensions of the UFO abductee experience. — *The Gods Have Landed: New Religions from Other Worlds*. J. R. Lewis (ed.). Albany, NY: SUNY Press, pp. 65–84

ROBERT H. SHARF (1953) on lõpetanud Toronto Ülikooli (BA religiooniuuringuis (1979), MA Hiina uuringuis (1981)), doktorikraad Michigani Ülikoolist budismiuuringute alal (1990). Tõotanud McMasteri Ülikoolis (1989–1995), Michigani Ülikoolis (1995–2003), seejärel California Ülikoolis Berkeleys, praegu budismiuuringute professor. Kirjutanud raamatud *Coming to Terms with Chinese Buddhism: A Reading of the Treasure Store Treatise* (2002) ja *What Can't Be Said: Contradiction and Paradox in East Asian Thought* (2021, koos Yasuo Deguchi, Jay Garfieldi ja Graham Priestiga); toimetanud teose *Living Images: Japanese Buddhist Icons in Context* (2001, koos Elizabeth Sharfiga).

VIHMA LÕHN

Märt Sepper

*Ja haavast sealt kohe pulbitses taevalik ihhor,
selge neste, mis voolamas on igiõndsate soontes.
(Ei söö leiba ju nood ega veini nad joo, pole nendel
verdki siis soontes ja neid surematuteks hüütakse maa peal.)*

Homeros. *Ilias* V. 336–342, tlk August Annist

ESIMENE OSA

Πέτρα

*

vaadatakse tuld, *see on ilus*,
kui varajane ilutulestik,
moodustanud roose, *sinisele taevale*,

kahvatu figuur,
noaga kraabitud,
ütleb: *võta mind jäägitult*,

*

kadunuke vaikides seisab,
majad nagu vaha,
vaatle neid,

metsa laul lõhnab sõnadeta,
saadaval on metsikust,

*

tempest, ärkad kuumavana,
selg nagu pühapäev,

lihavõtted saabunud,
munadel on atlaslik olla,

*

võlu saab siis kui. . . ,
tantsimine kuu valgel,

imed, mis sünnitavad lapsi,
panid oma roosid maha,
vaadati tuld, *see on ilus*,

TEINE OSA

Ιχώρ

*

üle selle mis kõigutab,
foucault' pendel,

miski jumalik vägi,
lõõb neid kokku nagu kive,

*

see sulatab maagiks,
võtab rohu, *teeb terveks*,

ei — teeb roheliseks,

*

maailm on imeline. . . ,

*

samblal istub konn,
õhku täis, kustumatu läige,

silmatakse näilist,
vältitakse tõde,
see ei vao,

KOLMAS OSA

Ζαγγελύς

*

esse, kui rahu,
enam ei valvata uksi,

nad ütlevad: *võta sussid jalast*,
ma olen paljajalu,

*

aga kodu on mul. . . ,
siin, seal. . . , kusagil,

thaw, ma ütleksin,

*

kui huuli märgata,
lasti lapsi õue mängima,

meie olime alasti,

*

nahal voolab su jõgi,
koer mis matmata,

hommikus on tsinki,
ma sündisin parfüümiks,

*

tea, kui lahke on. . . ,
siis teaksin sind.

MÄRT SEPPER (1991) on varem *Akadeemias* avaldanud kaastöö “Trellid ja käod: Mõnusklusi mõtisklustest” (2023, nr 12, lk 2231–2249).

AGATHE VEEBER. Baierlanna (kuivnõel, 1945; EKM kogu)

RIIGITAPUST IISRAELI-PALESTIINA KONFLIKTIS

Merav Amir

Tõlkinud Kertu Niit ja Eiki Berg

Iisraeli ja palestiinlaste omavahelist poliitilist võitlust riikluse üle on aastakümnete jooksul painanud kas tõeline või kujuteldav riigitapu perspektiiv. Kuigi enne 1948. aasta sõda¹ (Azoulay 2014) võis olla mitmesuguseid arusaamu tulevikust, muutis Iisraeli riigi loomine vastastikuse vaenamise nullsummamänguks, mis tugineb mittetunnustamise loogikale. Mõlemad pooled on tõrjunud teise õigust oma riigile ning sellega seotud vastandlike territooriuminõudmisi (Gelvin 2014). Siiski võib siin tähele panna põhjalikke muutusi, mis leidsid aset 1980. aastate lõpul ja 1990. aastate alul. Esimene muutus toimus 1988. aastal, mil Palestiina Vabastusorganisatsioon kuulutas oma leppimist Iisraeli riigi olemasoluga (PLO 2016), kuid Iisraeli juhtkond tunnustas

Merav Amir, “Revisiting politicide: State annihilation in Israel/Palestine”. — *Territory, Politics, Governance*, Vol. 5, No. 4, 2017, pp. 368–387, doi.org/10.1080/21622671.2016.1231630. © 2016 Regional Studies Association. Avaldame kirjastuse Taylor & Francis loal.

¹Palestiina sõda puhkes 1948. aastal, kui Suurbritannia tõmbas oma väed Palestiina territooriumilt välja pärast seda, kui ÜRO oli tühistanud tema mandaadi Palestiina üle ja otsustanud luua kaks riiki. Iisraeli riik loodigi 14. veebruaril 1948, mispeale ümbritsevad araabia riigid tungisid Iisraeli, kuid löödi tagasi ja lisaks vallutas Iisrael 6700 ruutkilomeetrit Palestiina riigile määratud maast, sadu tuhandeid palestiinlasi põgenes oma kodust. Sõja lõpetasid 1949. a sõlmitud vaherahulepingud Iisraeli ja sõjas osalenud araabia riikide vahel. *Toim.*

seda leppimist formaalselt alles 1993. aasta Oslo lepetes,² millega Iisrael tunnustas vastusena ka palestiinlaste õigust omariiklusele. Seega olid Oslo lepped selles suhtes olulise tähendusega ning pidanuks muutma mõlema riigi hävitamise küsimuse aegunuks. Ametlikest deklaratsioonidest sügavamale kaevudes ilmneb aga keerulisem pilt. Kuna eksistentsiaalne oht Iisraeli riigile tundub vaevavat Iisraeli poliitikat ning Palestiina riigi tegelik loomine lükkub pidevalt edasi, on mõlema poliitilise üksuse võimalik või tegelik häving endistviisi piirkondliku poliitika keskmes.

Jutt riigi hävitamisest toob silma ette pildid tohututest sõja jõududest vallutamas võõraid alasid, külvates surma ja hävingut. Siinses artiklis tahaksin ma aga kinnitada, et riigiloomes püüdluste tahtlik ja süstemaatiline hävitamine ei avaldu ilmtingimata laiaulatusliku toore jõu kasutamises, vaid mõnikord sootuks tagasihoidlikumal moel. Nende peente ja keerukate protsesside kirjeldamisel keskendub artikkel *riigitapu* mõistele (*politicide*). Uradyn E. Bulagi (2010) kontseptsioonist lähtudes, mis omakorda täiendab Burach Kimmerlingi oma (2003), osutab riigitapp soovile “hävitada rahvusrühma võime oma poliitilist süsteemi üles ehitada või taastada, lõppsihina elimineerida rahvusrühma “poliitiline identiteet””. Bulag kaugendab seega riigitapu tähendust varasemate genotsiidiuurijate, nagu Barbara Harffi (2005) omast, kelle järgi kuulub riigitapp genotsiidi alamhulka. Bulagi jaoks ei osuta riigitapp massimõrvadele, vaid laiale protsesside spektrile, mis ulatuvad sotsiaalsetest ja kultuurilistest kuni sõjalisteni, ja mille eesmärgiks on keelata kogukondadel ellu viia oma enesemääratluse püüdlusi, hävitades selle käigus nende poliitilise ja rahvusliku olemasolu.

Riigitapule pole selle laiast rakendatavusest hoolimata pööratud seni kuigi palju akadeemilist tähelepanu. Seetõttu püütakse siinses artiklis uuesti uurida riigitapu kontseptsiooni, seades endale kaks eesmärki. Esiteks väidetakse, et riigitapu kontsep-

²Oslos 1993. aastal alanud läbirääkimised Iisraeli ja Palestiina Vabastusorganisatsiooni vahel päädisid kahe lepinguga, mis kirjutati alla Washingtonis ja Tabas Egiptuses, kus PVO tunnustas Iisraeli riiki ja Iisrael tunnustas PVOd palestiina rahva esindajana. *Toim.*

tuaalne raamistik võimaldab meil vaadata Iisraeli ja Palestiina regionaalse tasandi poliitilisi protsesse värske pilguga. Põhitähelepanu on just selle väite analüüsil. Selle kaudu püütakse ühtlasi näidata riigitapu mõiste kasulikkust poliitilisele analüüsile. Väidan Bulagi ja Kimmerlingi käsitust täiendades, et riigitapp vajab just ruumist lähtuvat analüüsi. Ruumilise analüüsi keskne roll ilmneb siis, kui ta asetada riigi-suveräänsuse-territooriumi suhte kolmnurka, mida riigikeskne rahvusvaheline süsteem dikteerib. Riigitapu katseid võib pidada ajendatuks territoriaalse ainuõiguse ideest, mida riiklus endaga kaasa toob, sest tänapäeva riik on olemuslikult seotud kujutletava suveräänsuse ruumiga, mis on sidus, täpselt määratletud ja kontrollitav (Agnew 1994, 2009). Järelikult võivad ootused suveräänsuse ja territooriumi ühilduvusest ning võimetus näha kattuvaid suveräänsusi olla riigitappu eesmärgiks seadvale poliitikale ajendiks eriti juhul, kui kaalul on konkureerivad territoriaalsed nõudmised. Seega on ruumitingimused riigitapu ajendite analüüsis kesksel kohal. Siiski ei tohiks ruumikeskset analüüsi näha vaid selgitavate tegurite pakkujana. Kuna rahvuslikud püüdlused riigiloomes avalduvad ruumiliste ilmingute kaudu, sõltub ka poliitika, mis on suunatud nende püüdluste kõrvaldamisele, ruumi kontrollimise ja mõjutamise võimest. Tõhus riigitappoliitika saavutab oma eesmärgi seega ruumiliste vahendite kaudu. Seega näitab siin esitatud analüüs ruumikeskse uuringu otsustavat osa riigitapu kui tegevuse ja poliitika mõistmisel.

Kriitilises analüüsis Iisraeli režiimi ja selle palestiinlaste üle domineerimise vormide kohta on sageli kasutatud selliseid sildistusi nagu asunike kolonialism, etnokraatia ja isegi apartheidi põhimõtetel põhinev režiim (vt Ghanim 2008; Gregory 2004; Ram 2007; Rashed, Short 2012; Salamanca jt 2012; Veracini 2013; Yiftachel 2006, 2015). Iisraeli režiimi poliitika uurimine riigitapu kontseptsiooni abil ei ole katse lisada veel ühte nimetust ega seada kahtluse alla ühegi eelmainitud mõiste kohaldatavust. Kuid, nagu kõik need teadlased kindlasti nõustuksid, ei paku ükski neist mõistetest tervikpilti. Asunike kolonialismi kontseptuaalne raamistik on näiteks sobiv selgitamaks sionismi ajalugu ja Iisraeli praegust poliitikat Jordani jõe läänekaldal, Ida-Jeruusalemmas ja Iisraelis endas, kuid Iisraeli poliitika seleta-

miseks Gaza sektoris sellest ei piisa. Samamoodi on etnokraatia kontseptsioon kasulik Iisraeli valitsemisvormide lahtimõtestamisel oma riikondsete, nii juutide kui palestiinlaste suhtes, kuid see ei selgita niisama hästi Iisraeli valitsemise eripära mittekodanikest palestiinlaste suhtes. Apartheidi mõiste kasutamine on sageli vastuoluline ning seda tehakse, et näidata Iisraeli tegevust kui hoiatavat näidet, nimetades selle riigi poliitikat hiilivaks apartheidiks. Seega võimaldab keskendumine riigitapule pakkuda teraviklikke põhjendusi mõnikord näiliselt vastuolulisele ja ebajärjekindlale poliitikale ja otsustele ning esile tuua omavahelisi seoseid erinevate protsesside vahel. Veelgi enam, kuna riigitapp ei avaldu mitte ainult materiaalselt (peamiselt ruumikontrolli kaudu), vaid kujundab ka diskursiivset praktikat, siis võimaldab see näha, kuidas ruum ja diskursus on omavahel keerukalt põimunud.

Ruumianalüüsi abil ja keskendudes riigiloomes materiaalsele tingimustele, saab Iisraeli valitsemist palestiinlaste üle uurida laiemalt, kui seda on riigijuhtide deklaratiivsed väljaütlemised, diplomaatilised manöövrid või rahukõneluste poliitika. Siiski jätkavad teadlased arutelu Iisraeli riigitapust tuleneva ohu üle sageli kõrvale, käsitades seda kui pelgalt retoorilist trikki või läbinähtavat katset mõjutada kohalikku ja rahvusvahelist avalikku arvamust. Järgnevas analüüsis väidan, et isegi kui Iisraeli poliitikat sellisena näha, on pidevad osutused Iisraeli varsti toimuvale riigitapule laiale publikule mõeldud sõnum, millel pole oluline osa mitte ainult konfliktidiskursuste loomises, vaid palju märkimisväärselt ka tegelikus riigitapu poliitikas, mida Iisrael Palestiina osas läbi viib. Seeläbi aitab riigitapule keskendumine neid eripalgelisi protsesse omavahel siduda ja näidata nende vastastikust seotust. Selleks keskenduvad artikli järgmised kaks peatükki riigitapule kui keskele teemale, mille ümber Iisraeli poliitilised diskursused on korraldatud. Artikli kolmas peatükk pakub ruumianalüüsi tegelikust riigitapjalikust poliitikast, mida Iisrael okupeeritud Palestiina territooriumil rakendab. Neid kahte tahku koos esitades näeme seega, kuidas ruumi ümberkorraldamine ja kasutamine on muutunud relvaks, mida Iisrael kasutab sõjas Palestiina iseseisvuspüüdluse tõkestamiseks. Ühtlasi näitab see, kuidas see sõda on tihedalt seotud Iisraeli avalike diskursustega, mis on

korraldatud Iisraeli riiki eeldatavasti ees ootava hävitamise teema ümber. Seega ei näita kahe protsessi ühendamise riigitapu mõis- te abil mitte ainult seda, kuidas see seos annab Iisraeli tegevusele võimaluse eneseõigustuseks, vaid paljastab ka nende omavahelise sõltuvuse.

RIIGITAPU KÕRGE POLIITIKA IISRAELIS

Hoolimata ajaloost tuttavatest katsetest Iisraeli riiki likvideerida on selle riigi olemasolu juba ammuilma kindel fakt. Esimestel aastakümnetel kujutas vastloodud riigile kõige vahetumat ohtu Araabia riikide koalitsioon, mis on nüüdseks juba ammu lagunenud ega kujuta enam tegelikku ohtu Iisraeli olemasolule (Harkabi, Friedman 1989). Peale selle, et Iisrael on ainus tuumarelvade- ga varustatud riik Lähis-Idas, on tal ka üks maailma tugevamaid ja arenenumaid sõjavägesid, mida rahastab suures osas USA.³ Seega pole Iisraelil ühtegi sõjalist välisvaenlast, kes suudaks teda tegelikult hävitada. Samuti, hoolimata iisraellaste vastupidis- test arvamustest naudib Iisrael maailma valitsevate riikide van- kumatut rahvusvahelist diplomaatilist toetust (Reinharz, Rabino- vich 2007). Ometi valitseb Iisraeli poliitilist diskursust üha roh- kem hävinguhirm. Enamik iisraellasi on pidanud peale sageli la- hendamatuks peetava vägivaldse konflikti taluma ka teravat sot- siaalsete erinevuste suurenemist, sisemisi lõhesid ja drastiliselt kahanevaid majanduslikke võimalusi (kahanevale) keskklassile ja (kasvavale) alamklassile alates 2000. aastate algusest (Shefer- man 2009). Iisraeli riiki ähvardava hävitamise edasilükkamine tundub olevat parim, mida Iisraeli poliitikud suudavad oma vali- jatele pakkuda. Tõepoolest, Benjamin Netanyahu ja tema Likudi partei 2015. aasta valimiskampaania põhines peamiselt hirmutak- tikal seoses Iisraeli hävitamisega, mis tõi ülekaaluka võidu (Klein 2015; NYT Editorial Board 2015; Prusher 2015; Tarnopolsky 2015; Tharoor 2015). Hävinguga ähvardamine ei ole Iisraelile

³Iisraeli strateegilise eelise säilitamine kõigi teiste Lähis-Ida sõja- vägede ees ja eriti USA sõjaline abi Iisraelile on olnud USA ja Iisraeli suhete aluseks alates 1980. aastate algusest (Hadar 1991).

ainuomane; see on tuntud manipulatsioon, mida poliitilised juhid on kasutanud sisemiste poliitiliste probleemide ja vastuseisude puhul paljudes ajaloolistes ja geopoliitilistes kontekstides. Iisraelis domineerib see taktika aga üha rohkem kogu poliitika-diskursuses, mitte ainult valimiste ajal.

Peale hirmutaktika kasulikkuse Iisraeli konservatiivsetele poliitikutele on ka teisi selle probleemi püsimisele omaseid, varjatumaid aluspõhjust. Iisraeli poliitilised juhid osutavad pidevalt igasugusele palestiinlaste vastupanule kui eksistentsiaalsele ohule Iisraeli riigile olenemata sellest, kui tibatilluke see ka on. Isegi mittevägivaldset vastupanu nimetatakse kohe terrorismiks: boikotti, rahastusest loobumist ja sanktsioone Iisraeli vastu⁴ on tembelatud “majandusterroriks” (vt Benari 2013); püüdeid veenda ÜROd Palestiinat tunnustama on nimetatud “diplomaatiliseks terroriks” (vt Keinon 2012); ja palveid Rahvusvahelisele Kohutule Haagis ja isegi Iisraeli Ülemkohtule arvestada rahvusvahelise õiguse rikkumist Iisraeli poolt on sildistatud “õigusteroriks” (vt Zarchin 2009). Kõiki neid “terrorivorme” nimetatakse seejärel eksistentsiaalseks ohuks Iisraeli riigile, käsitades neid “delegitimeerimise” kampaaniatena. Selliste kampaaniate nimetamine delegitimeerimiseks delegitimeerib tegelikult neid kampaaniaid endid, lahutades need vabaduse, inimõiguste või ajaloolise õigluse eest võitlemise püüdlustest ning seostab neid Iisraeli riigi hävitamise püüetega: “Delegitimeerimine eitab juudi rahva õigust elada suveräänse demokraatliku ja juudi riigina juudi rahva ajaloolisel kodumaal (tänapäevases Iisraelis)” (JFNA 2015). Seega pole selle raamistiku järgi palestiinlaste vastupanu, olgu see siis vägivaldne või mitte, kunagi vastus jätkuvale Iisraeli okupatsioonile ja rõhumisele; pigem on selle eesmärgiks alati Iisraeli

⁴Boikott, rahastusest loobumine ja sanktsioonid (Boycott, Divestment and Sanctions, BDS) on palestiinlaste 2005. aastal asutatud poliitiline liikumine vabaduse, õigluse ja võrdsuse eest. Liikumine osutab Iisraeli okupatsioonile Jordani jõe läänekaldal, Iisraeli Palestiina kodanike diskrimineerimisele ja piirangutele, mis keelavad Palestiina põgenikel oma kodudesse naasta. Lõuna-Aafrika apartheidivastasest liikumisest innustatud BDS kutsub üles tegutsema, et survestada Iisraeli järgima rahvusvahelist õigust. *Tlk.*

riigile lõpu tegemine.⁵ On ilmselge, et taskunugadega relvastatud noored, kultuuriline ja akadeemiline boikott või isegi Gazast väljatulistatud juhitatud raketid ega ka harvad eneseõhkijad ei suuda Iisraelile hukatust põhjustada. Siiski paljastab probleemi püsivus midagi muud just tänu sellele, et seda on võimalik kummutada. Seega pole asi mitte ainult Iisraeli poliitikat iseloomustava hüperboolse kõne ulatuses.

Iisraeli esitamine pideva hävinguohu all kannatava riigina aitab Iisraeli konservatiivsel eliidil säilitada *status quo*'d. Kõige olulisemana kasutab Iisraeli poliitiline juhtkond sellist raamistamist vahendina, et vastu seista nii riigisisestele kui -välistele nõudmistele, mis näevad neid vastutavana konflikti lahenduse puudumise eest, ning juhtimaks kõrvale kriitikat igikestvate rahu-kõneluste ummikseisu kohta. Lisaks on iga palestiinlaste agressiooni- või isegi vastupanuakti kujutamine eksistentsiaalse ohuna Iisraeli riigile oluline kahepoolse konflikti illusiooni säilitamiseks. Iisraeli poliitikute sagedases väites, et oht Iisraeli eksistentsile on lahutamatu osa praegusest konfliktist Iisraeli ja palestiinlaste vahel, esitatakse Iisraeli ja palestiinlasi (mõnevõrra eba-võrdse, kuid siiski) sümmeetrilise konflikti kahe poolena. Selline rõhuasetus toetab Iisraeli ohvristamise diskursust ja aitab varjata tegelikke jõuvahekordi, Iisraeli staatust piirkondliku sõjalise suurvõimuna ja ülekaalukat domineerimist palestiinlaste üle.

Väide, nagu seisaks Iisrael silmitsi poliitilise hävinguga, teenib peale sümmeetrilise konflikti illusiooni säilitamise ka teisi poliitilisi eesmärgi. Väites, et palestiinlased on tegelikult varjanud soovi Iisrael hävitada, vihjatakse sellele, et Iisraeli ja Palestiina konflikti ei saa lahendada Iisraeli okupatsiooni lõpetamisega. Seega ei peeta konflikti poliitiliseks lahenduseks naasmist 1967. aasta kuuepäevase sõja eelsetesse piiridesse, nagu seda nä-

⁵Näiteks vastuseks ÜRO peasekretäri kriitikale Iisraeli asunduste järjekordse laienemise kohta teatas peaminister Benjamin Netanyahu 2016. aasta jaanuaris: "Peasekretäri sõnad ainult toetavad terrorismi. Terrorismil pole õigustust, punkt. Palestiina mõrvarid ei taha riiki üles ehitada. Nad tahavad riigi hävitada. Ja nad kuulutavad seda avalikult" (Goodman 2016).

gi ette Oslo lepingutes paikapandu, vaid väidetakse, et palestiinlased näevad konflikti 1948. aasta kontekstis. Selle seisukoha pool-dajad Iisraelis väidavad seega, et palestiinlased soovivad salamisi aega tagasi keerata selle perioodini, mil Iisraeli riiki veel ei ol-nud, siis ei saa kunagi olla tõelist ja siirast poliitilist lahendust, mis ei hõlmaks Iisraeli riigi lammutamist. Iisraeli sotsioloog Ba-ruch Kimmerling (2003) vihjab siiski sellele, et Iisraeli poliitikute väide riigitapu läheduse kohta riigis teenib tegelikult veelgi kurja-kuulutavamast eesmärgi. Kimmerling väidab, et selle vaatenurga taga on poolenisti tunnustatud soov iisraellaste hulgas ise naasta 1948. aastasse. See vaade kogub üha rohkem toetust ka Iisrae-li peavoolu poliitilises diskursuses. Vastupidi soovile Iisraeli riik seeläbi olematuks teha keskendub 1948. aastasse naasmine ri-i gi loomise ajaloolise hetke taaselustamisele, et selle osaks olnud vägivalda uuesti ära kasutada (Benjamin 1986). Selle abil soo-vitatakse kasutada seda vägivalda seekord selleks, et saavutada täielikult see, mis toona õnnestus vaid osaliselt. Seega kasutavad Kimmerlingi sõnul Iisraeli poliitikud juttu Iisraeli peatsest riigi-tapust tegelikult selleks, et järk-järgult legitimeerida plaani etni-liselt puhastada kogu Iisraeli territoorium (ajalooline Palestiina) palestiinlastest (Kimmerling 2003: 150).

RIIGITAPP IISRAELI AVALIKUS DISKURSUSES

On selge, kuidas pidev Iisraeli riigitapu kujutluspildi taaselusta-mine teenib Iisraeli konservatiivse poliitilise eliidi huve, aidates neil teenida kindlaid poliitilisi eesmärke. Vähem selge on aga see, miks see leiab sellist vastukaja juudi-iisraeli avalikkuses. Kind-lasti tuleb nende poliitilise ja/või muu hävingu hirmu puhul ar-vesse võtta holokausti ajaloolise trauma konteksti, täpsemalt aja-loolise mälu rolli juudi rahvusliku identiteedi kujundamisel. Mä-lestused holokaustist ei paina mitte ainult juudi rahvuslikku iden-titeeti, vaid on ka ajalooliselt ja temaatiliselt väga tihedalt seotud Iisraeli riigi loomisega. Kuigi juudi rahvuslikud püüdlused riik-luse poole eelnesid holokaustile rohkem kui pool sajandit, on Iis-raeli riigi tegelik loomine ja rahvusvaheline toetus sellele otseselt selle genotsiidiga seotud. Lisaks kujutatakse Iisraeli riiki sageli

kui vahendit kõigi juutide vastu suunatud uute rünnakute ennetamiseks. Selle seose loomine ühendab Iisraeli riigi likvideerimise tihedalt hävinguhirmuga juudi-iisraellaste jaoks. Iisraeli teadlased tulevad meile kiirelt meelde, et juhtivad poliitikud kuritarvitavad holokaustimälu sageli omaenda poliitiliste eesmärkide saavutamiseks (vt Zertal 2005; Zuckermann 1988, 2001), kuid seda ei tohiks pidada holokausti rolli vähendamiseks juudi-iisraellaste kujutluses, hoopis vastupidi. Sellised nürid manipulatsioonid toidavad kollektiivset ärevust ja on väga tõhusad, sest mälestused ajaloolisest hävingust on veel erksad. Mälestused holokaustist on juudi-iisraeli identiteeti põimunud haridussüsteemi ja teiste süsteemsete ajupesuvahendite kaudu (Ben-Amos, Bet-El 1999; Dror 2001; Resnik 2003). Seega kütab Iisraeli avalikus diskursuses kirgi Iisraeli riigitapu ja hävitamishirmu seostamine holokausti mälestuste ja olemasoleva eksistentsiaalse ohuga (Klar jt 2013).

Ilmselt ei ole juudi-iisraeli avalikkus holokausti ajaloolise mälu manipuleeriva kasutamise passiivne vastuvõtja. Lisaks tuleb üle korrata, et Iisraeli poliitilise hävitamise seostamine selle ajaloolise julmusega õigustab tänapäeva agressiooni palestiinlaste vastu. Sellise kollektiivse trauma järel toovad kõik (palestiinlaste) vastupanuaktid Iisraeli suhtes kohe mingil määral esile mõtteid (natsistlikust) hävitamisest, nagu see toimuks just siin ja praegu. Seega tajutakse igasuguseid vastupanu summutamise abinõusid kui õigustatud kaitseakte, hoolimata nende ebaproportsionaalsusest või põhjendamatuses. Veelgi olulisem on see, et nähes ennast ajaloolise tagakiusamise suurimate ohvritena, annab see juudi-iisraellastele kõlbelse vabastuse omaenda tänapäevaste väärtegade eest. Rääkides Iisraeli riigitapust ning võimendades seda kui uut holokausti, ei teeni see mitte ainult juudi-iisraellaste eneseõigustusi agressioonile palestiinlaste vastu, mida nende valitud valitsused toime panevad. Nende täiendavate rollide mõistmiseks tuleks uurida, kuidas tulevikku suunatud poliitiline mõtlemine on selles diskursuses alates 2000. aastate algusest vormi muutnud. Kuigi järjestikused Iisraeli valitsused kinnitavad oma pühendumust kahe riigi lahendusele ja see aitab tõepoolest rahvusvahelisel poliitilisel areenil Iisraeli kohta tehtavat kriitikat kõrvale juhtida, on kahe riigi lahenduse idee andnud alates teise

intifada puhkemisest 2001. aastal⁶ Iisraeli sisepoliitikas väga vähe tooni. Sellest ajast peale on korduvad uuringud näidanud, et kuigi paljud juudi-iisraellased deklareerivad endiselt, et soovivad Iisraeli ja palestiinlaste vahelise poliitilise kokkuleppe saavutamist ning oleksid valmis aktsepteerima kahe riigi lahendust selle protsessi lõpp-punktina, ei usu valdav enamik neist, et sellise kokkuleppe saavutamine oleks enam üldse võimalik (Gaon 2014). Järelikult seostatakse igasugust juttu palestiinlastele iseseisva riigi loomise võimaldamisest üha kahaneva vasakpoolse Iisraeli rahuleeriga ja peetakse seda üheks isikliku poliitilise enesetapu vormiks põhivoolu iga poliitiku jaoks, kes soovib valimistel edu saavutada. Sellise positiivse poliitilise tuleviku kiire hääbumine ja alternatiivi puudumine on tõenäoliselt viinud Iisraeli poliitilise nihilismini. Kuigi see võib kõlada absurdelt, väidan ma, et vihje Iisraeli riigitapule aitab päästa Iisraeli sisepoliitilist debatti iseenda eest. Selles poliitilises keskkonnas tuleks lõputut juttu Iisraeli (oletatavast) peatsest hävingust näha tulevikku suunatud mõtlemise negatiivse poolusena, seda kõike positiivse alternatiivi puudumisel. Seega klammerdub Iisraeli sisepoliitiline debatt konstruktiivsete tulevikku suunatud programmide puudumise tõttu konkureerivate, Iisraeli hukku vältivate plaanide külge. Teisisõnu, konfliktist puretud ühiskonnas, kus positiivset ja konfliktivaba tulevikku ei suuda keegi ette kujutada (s.t sõja täielikku puudumist), avaldatakse tulevikuvaateid läbi negatiivse pildi sellest, mida tuleks iga hinna eest vältida.

Selleks et seda äärmiselt pessimistlikku poliitikaseost vältida, peaksid iisraellased lihtsalt taastama oma usu ajaloolise rahulepingu saavutamise võimalusse palestiinlastega, mis eeldatavasti järgib kahe riigi lahendust ühes või teises vormis. Miks näib suur osa Iisraeli avalikkusest tagasi lükkavat selle, mis kõrvalseisjatele võib tunduda ainus mõistlik ja kättesaadav lahendus sellele verisele konfliktile? Kuigi mõned analüütikud kalduvad

⁶Teine *intifada* oli aastail 2000–2005 toimunud palestiinlaste ülestõus Iisraeli okupatsiooni vastu, mis algas pärast Camp Davidi tippkohtumise nurjumist. Ülestõus suruti maha, selle järelmina alustas Iisrael Jordani jõe läänekalda müüride ehitust ning samas tõmbas oma väed välja Gaza sektorist. *Toim.*

arvavama, et aastakümnete pikkusest sõjast ja terrorismist kurnatud Iisraeli avalik arvamus on paindumatute konservatiivide otsese manipulatsiooni tõttu rikutud (vt Gaon 2014), võib sellele läheneda ka teisiti. Selle mõistmiseks peaksime lähemalt uurima poliitilist tegelikkust Iisraelis/Palestiinas. Paljud juhtivad Iisraeli/Palestiina analüütikud ja teadlased on juba jõudnud järeldusele, et ajaloolise Palestiina territooriumi jagamine kaheks riigiks ei ole enam realistlik võimalus ja seda lahendust ei saa teoks teha isegi parimate kavatsustega (vt Beinini, Stein 2006; Benvenisti 1984; El-Hasan 2010; Faris 2013; Farouk-Alli 2007; Jamal 2001; O'Malley 2015). Akadeemilises trükisõnas tuuakse välja piisavalt põhjusi, mis välistavad Palestiina riigi loomise. Esiteks elas 2016. aastal peaaegu 10% juudi-iisraellastest okupeeritud territooriumil. Asunike ebaproportsionaalne poliitiline esindatus Iisraeli võimukoridorides, Palestiina ja Iisraeli majanduse üha suurenev vastastikune sõltuvus ning eriti Iisraeli sõltuvus okupeeritud alalt saadud loodusvaradest (sh mageveeallikad, toorainemaardlad ja põllumajandusmaa) on samuti olulised tegurid. Peale selle süvendavad konflikti näiliselt parandamatud lõhed Palestiina sisepoliitikas ning palestiina islamistliku fundamentalismi tõus. Järelikult, kuna Iisrael on kogu maa-ala *de facto* suverään, oleks täpsem kirjeldada seda kui kahe rahvuselist riiki, mis ulatub üle kogu ajaloolise Palestiina piirkonna, kus palestiinlastelt on täielikult ära võetud nende kodanikuõigused ja kaitse (Azoulay, Ophir 2012; Bakan, Abu-Laban 2010; Benvenisti 2010; Yiftachel 2015). Tsiteerides Meron Benvenistit (2010): “[P]oliitilise protsessi puudumisel kujunes tahes-tahtmata välja *de facto* kahe rahvuslik struktuur.” Tundub, et mingil põhitasandil on Iisraeli avalikkus sellest faktist juba vägagi teadlik.

Tasapisi levib arusaam, et kahe riigi lahendus ei ole enam tegelikult võimalik, kuid samas ei pea enamik juudi-iisraellasi ka ühe riigi võimalust tõenäoliseks, sest ühtse riigi loomine kogu ajaloolise Palestiina alale võib tähendada vaid ühte kahest. Kui kõigile selle piirkonna elanikele antakse täielikud kodanikuõigused, leiaksid juudi-iisraellased end kiiresti vähemusena põhiliselt

palestiinlastega asustatud riigis.⁷ Mis tahes katse vältida sellist paratamatut arengut, andmata palestiinlastele täielikke kodanikuõigusi, tähendaks olemasoleva *de facto* apartheidirežiimi formaliseerimist ja seadustamist, mida rahvusvaheliselt ei aktsepteeritaks. Seetõttu tajutakse, et kaherahvuselise struktuuri teostumine ohustab juutide õiguslikke, sotsiaalseid ja kultuurilisi privileege. Sest kui juutide enamus on ohus, ei saaks seda riiki, nimetatagu seda Iisraeliks või millekski muuks, enam juudi riigina määratleda. Seega nutetakse Iisraeli riigi hävitamist ette kujutades tegelikult taga nende privileegide oletatavat kaotamist. Meeles tasuks siiski pidada juutide eespool juba mainitud rahvuslikku ettekujutust, et Iisraeli identiteet juudi riigina on tihedalt seotud tema rolliga järgmise holokausti ennetamisel. Selles kontekstis tajuvad juudi-iisraelased juudi ülemvõimu Iisraelis lahutamatu seotuna juudi rahva tegeliku ellujäämisega. Kuna üha rohkem iisraelasi on kaotanud usu kahe riigi lahendusse, näevad nad teist võimalikku tulevikku ainult kui midagi, mida tuleks iga hinna eest vältida, sest see tundub kaasa toovat nende hukatuse.

Mõistmaks, mis veel kaalul on, tuleks meeles pidada, et iga sugune riik on abstraktne konstruktsioon, mis allub igati valitsevate jõudude omastamistahetele, manipuleerimisele ja vastuolulistele tõlgendustele, et kujundada seda oma parima äranägemise järgi. Adi Ophir (2010) väidab, et riiki tulekski mõista kui ebapüsivat üksust, mida peamiselt ja sageli ka vägivaldselt kasutatakse riigisisese ühtekuuluvuse, homogeensuse ja põimituse saavutamiseks. Lisaks on riik vahend, mille kaudu valitsev võim teostab [piiride, ühiskonna] sulgemist:

⁷Tugevasti laetud poliitilise probleemina on raske leida usaldusväärseid rahvastikuandmeid, mis kajastaksid täpselt ajaloolises Palestiinas elavate juutide ja palestiinlaste arvu. Püüdmata lahendada seda vaidlust, domineerivad Iisraeli diskursuses geodemograaf Arnon Sofferi esitatud arvud ja neid aktsepteerib peaaegu üksmeelselt ka Iisraeli peavoolu poliitiline eliit. Soffer, kes esitab oma arvud Sergio della Pergola uuringutele toetudes, väidab, et 2014. aastal koosnes ajaloolise Palestiina elanikkond 51% juutidest ja 49% moslemeist. Palestiinlaste suurema sündivuse tõttu muutub see vahekord kümnendi lõpuks moslemite kasuks (Canetti 2015).

Üldisemalt võib näidata, et igas valdkonnas ja sfääris, kus esinevad võimusuhted, domineerimine, kontroll ja sekkumine, usaldetakse kõrgema võimu juriidilispoliitilisele aparaadile nende suhete sulgemine riigi kui konkreetse terviku sees (samas: 79).

Rahvusriikide jaoks saavutatakse see sulgemine eelkõige ja peamiselt rahvuse kui riigi ajalooliste juurte kaudu (samas: 93). Riigi ohustatuna ettekujutamine ei võimalda mitte ainult intensiivsemat “piirikontrolli”, vaid ka rahvuse ja riigi loomuliku ja näiliselt ilmselge seose taaskinnitamist. Tegelikult, kui juudid ja palestiinlased elavad juba *de facto* ühe kaherahvuselise riigi piires ja ühtse suveräänsuse all (ehkki väga erinevas suhtes selles valitseva võimuga) ning nende eraldamine pole enam võimalik ega ka õigustatud, siis näib, et Iisraeli hävingu hirmu rõhutamise on üks väheseid alles jäänud viise, kuidas hoida Iisraeli riiki ja juudi-iisraellaste rahvust ühtsena. Kuna selles kaherahvuselises eksistentsis ohustatuna kujutatud juudi rahvusriik on ammu kadunud (kui see üldse kunagi puhtal kujul eksisteeriski), on riigitapuga hirmutamise aktsepteerimine ainus viis, kuidas juudi-iisraellased saavad ette kujutada (Iisraeli) riigi ja (juudi) rahvuse katkematut ühtsust mitte ainult ihaldatud objektina, vaid nagu see oleks praegu nende igapäevane tegelikkus.

PALESTIINA RIIGITAPP

Oslo lepped ei muutnud mitte ainult Iisraeli ja Palestiina konfliktis arutelu suunda kahe riigi lahenduse formaalseks toetamiseks konfliktis osalejate poolt, vaid aitasid ka tegelikult kaasa Palestiina riigi ülesehitamisele. Rahuleppeid järgides loodi Palestiina Rahvuslik Omavalitsus (PRO), mis asus rahvusvahelise kogukonna range juhendamise, rahastamise ja järelevalve all tegelema formaalse ja institutsionaalse riigiloomega (Frisch 1998; Hovsepian 2008; Jamal 2001; Milton-Edwards 1998). Seega on Palestiina püüdlemine omariikluse poole ammu läbinud pelgalt relvastatud võitluse etapi ja võtnud kuju protoriigi loomise kaudu okupeeritud Palestiina territooriumil. Veelgi enam, kuigi kuni 2011. aastani ootas Palestiina riigi täielik rajamine rahuläbirääkimiste lõppjäreldusi, on PRO sellest ajast alates muutnud taktikat ja otsinud

aktiivselt teist, ühepoolset teed Palestiina riigi reaalsuseks muutmiseks (Schell 2011). Seetõttu tuleks Palestiina riiklust mõista kui peatatud olekut, hoolimata PRO ja teiste Palestiina poliitiliste jõudude pingutustest, ning selle ärahoidmist tuleks käsitada kui aktiivselt õhutatud tegevust. Selle poole peal oleva riigiloomes katkestamine enne täiesti iseseisvaks riigiks saamist väärrib seega tähelepanu, sest see võimaldab avada selle mõned varjatud ja käegakatsutavad tingimused, samal ajal kui formaalsed riikluse nõuded on tegelikult juba täidetud. Järgnevalt soovin lahti harutada mõned võtmetegurid, mille kaudu seda aktiivset riigitappu ellu viiakse.

Suur osa arutelust takistuste üle Palestiina omariikluse tegelikult muutmise keskendub välistele asjaoludele. Mõnes neist aruteludest tõstetakse esile rahvusvaheliste ühenduste ja üleilmsete poliitiliste jõujoonte rolli, samas kui teised keskenduvad küsimusele, kui palju Palestiina protoriik vastab rahvusvahelise õiguse nõuetele (vt Becker 1998; Boyle 1990; Crawford 1990; De Waart 1994; Goldsmith 2003; McKinney 1994–1995; Nanda jt 1988; Quigley 2002, 2012; Ronen 2010; Silverberg 1998). Selgelt eristudes keskendub allpool esitatud käsitlus ruumianalüüsile, eesmärgiga paljastada materiaalsed tingimused, mis pärivad Palestiina riiklust ja soodustavad aktiivselt Palestiina riigitappu. Varasemad uuringud on Palestiina riigi loomise takistusena näinud ka selle pooleldi autonoomse valitsemise killustatust eraldi-seisvates enklaavides (Gregory 2004; Handel 2010). Siiski pole riigi territoriaalne terviklikkus iseenesest riikluseks alati hädavajalik, sest teistest poliitilistest kontekstidest on näiteid sellest, kuidas riigid ületavad territoriaalset killustatust kas siis ulatudes üle füüsiliste takistuste (nt veekogud) või olles lahutatud teiste suveräänsete territooriumide poolt. Seega ei ole ruumiline eraldatus iseenesest piisav selgitus palestiinlaste keerulisele olukorrale; pigem tuleks siin näha teisi olulisi tegureid, mis muudavad just selle territoriaalse eraldatuse tüübi suveräänsuse teostamisele kahjulikuks.

Pealegi ei tohiks Iisraeli avalikus arutelus pidevat rääkimist Iisraeli võimalikust riigitaipust näha eraldiseisvana palestiinlaste poliitiliste püüdluste tegelikust mahasurumisest. Väidan, et

arutelud Iisraeli riigitapust ja palestiinlaste poliitilise iseseisvuse peatamine pole mitte ainult temaatilises seoses või tuleb neid mõlemaid arvestada vastastikuseks mõistmiseks, vaid siin on olemas ka põhjuslik seos. Teisisõnu, Iisraeli riigitapu konstrueerimine eesootava ohuna aitab kaasa tegeliku Palestiina-vastase riigitapu poliitika elluviimisele Iisraeli poolt. Seos nende kahe vahel põhineb julgeolekul ja see pole üllatav. Kujutades kõiki palestiinlaste poliitiliste eesmärkide saavutamiseks vajalikke pingutusi eksistentsiaalse ohuna Iisraelile, nagu eespool juba mainisin, jõutakse selleni, et kõiki Iisraeli poliitilise ülemvõimu vorme seostatakse julgeolekuga, lämmatades sel moel palestiinlaste iseseisvust. Varasemad uuringud on juba näidanud, kuidas julgeoleku mõistet on ulatuslikult ja korduvalt kasutatud Iisraeli igasuguse poliitika õigustamiseks, mis summutab palestiinlaste vabadust (vt Amir 2011; Azoulay, Ophir 2012; Coskum 2008; Ghanim 2008; Gordon 2011; Hanafi 2005; Usher 2005; Whitaker 2011). Siin pakutud vaatenurgast lähtudes saame seda väidet täpsustada. Iisraeli julgeolekupoliitikat ei tohiks mõista üksnes kui kaitset palestiinlaste agressiooni eest, pigem tuleks seda näha kui Iisraeli riigitapule vastanduvat abinõu. Seetõttu on see üles ehitatud nii, et ta oleks lahutamatu seotud Iisraeli riigi ellujäämisega ning holo-kausti mälestuse diskursiivse seose tõttu ka kogu juudi rahva ellujäämisega. Sellest vaatenurgast ei tundu ükski abinõu, poliitika ega selle poliitika põhjustatud inimlikud kannatused liiga pöörase või äärmuslikuna, sest need kõik on esitatud nii, nagu ei oleks kaalul midagi vähemat kui juutide ja juudiriigi rahvuslik ja füüsiline ellujäämine.

Sellest vaatenurgast lähtudes saame nüüd uurida kontrollimeetmeid, mida Iisrael okupeeritud territooriumil rakendab. Olenemata Gaza sektori näilisest autonoomiast, muudab sellele kehtestatud blokaad piirkonna Iisraeli kontrolli all olevaks. Samamoodi tühistab Iisraeli rakendatav kontrollpunktide režiim palestiinlaste isevalitsemise võime Jordani jõe läänekaldal. Hoolimata rohketest tõenditest vastupidise kohta õigustatakse mõlemat kontrolliabinõu julgeolekukaalutlustega. Vaadeldes neid koos, võib näha, kuidas sellise poliitika tegelikuks eesmärgiks on palestiinlaste poliitiliste püüdluste takistamine.

GAZA SEKTORI BLOKAAD

Esmapilgul võib väide, et Iisrael rakendab Palestiina poliitilist iseseisvust kahjustavat poliitikat Gazas, tunduda ebaloomulikuna. Iisrael viis oma väed välja, asundused lammutati ning peaaegu kõik sotsiaalsed, isiklikud ja kaubanduslikud sidemed Gaza ja Iisraeli vahel katkestati, piirates üha rohkem inimeste ja kaupade liikumist Iisraeli ja Gaza vahel. Iisrael on korduvalt rõhutanud, et need abinõud tähendavad Iisraeli kontrolli lõppu Gaza ja selle elanike üle. Tõepoolest, 2005. aasta lahkumisplaani pidas nii mõnigi tol ajal positiivseks sammuks Palestiina iseseisvuse poole (Efrat 2006; Golan 2008; Rynhold, Waxman 2008). Tegelikult pani aga tagasitõmbumine aluse sellele, et eeldatav iseseisvus ebaõnnestuks. Mitte ainult piirates rangelt inimeste ja kauba liikumist enda territooriumi ja Gaza vahel, muutis Iisrael sulgemise täielikuks blokaadiks ja eraldas selle piirkonna täielikult muust maailmast. Peatades kogu liikluse Gaza meresadama kaudu ja rakendades täielikku merepiirangut, hävitades Gaza ainsa lennujaama ja säilitades täieliku õhukontrolli ning kehtestades range kontrolli kõigi maismaapiiripunktide üle (mitte ainult Iisraeli piiril olevate, vaid ka kaudselt Rafah'i piiril Egiptusega, vt Bashi, Mann 2007), on see sulgemine muutnud Gaza maailma üheks kõige isoleeritumaks piirkonnaks.⁸

Peaaegu kümme aastat hiljem tähendab Gaza sektori sulgemine seda, et elanike sisse- ja väljaliikumine Gazast on haruldane ja pigem juhuslik nähtus ning sõltub Iisraeli harva antavatest lubadest. Iisraeli ja Jordani jõe läänekalda elanikele on sissepääs täielikult keelatud ning välismaalaste sisenemisel piirduakse enamasti abiorganisatsioonide töötajate ja ametlike delegatsioonide liikmetega (GISHA 2016). Gaza blokaad on mõjunud kahjulikult selle rohkem kui 1,5 miljonile elanikule, kes on lõksus ühes maailma kõige tihedamalt asustatud piirkonnas. Iisraeli kehtes-

⁸Nagu teame, on gazalased sellest peaaegu hermeetilisest ruumikontrollist ülesaamiseks välja arendanud ulatusliku tunnelite süsteemi peamiselt kommertskasutuseks, kuid mõned neist ka sõjaliseks otstarbeks. Põhjalikku analüüsi nende tunnelite rolli kohta Iisraeli dikteeritud *status quo* säilitamisel vt Amir 2021.

tatud ranged piirangud inimeste ja kaupade liikumisele Gazasse ja sealt välja pärssivad täielikult sealset majandusarengut. Gaza hüppeliselt suurenenud töötute hulk on ületanud rahvusvahelisi rekordeid (UNCTAD Secretariat 2015) ning enamik selle elanikest sõltub nälgimise vältimiseks välisabist (World Bank 2015). Blokaadi mõju ulatub palju kaugemale majanduslikust hävingust. Gaza sektori blokaad ei röövi mitte ainult selle elanike elatusvahendeid, vaid katkestab ka nende sotsiaalsed suhted, sideme lähisugulaste ja kogukondadega Jordani jõe läänekaldal, Iisraelis ja Ida-Jeruusalemmas (Bashi, Diamond 2015). Ühtlasi on see peatanud Gaza elanike haridusliku, ametialase ja isikliku arengu peaaegu kümneks aastaks. Eriti lootusetuks muudab blokaad elu noorte jaoks, summutades nende tulevikulootused (Roy 2015). Veelgi enam, nii mõnelegi võib rakendatud blokaad tähendada sõna otseses mõttes surma, sest võimetus lahkuda sektorist jätab nad ilma elupäästvast arstiabist, mida Gaza ülekoormatud meditsiinisüsteem ei suuda pakkuda (WHO 2014). Blokaadi nii sotsiaalset kui ka majanduslikku laastavat mõju on piisavalt dokumenteeritud ja analüüsinud inimõiguste organisatsioonid ja uurivad ajakirjanikud ning seda on tehtud ka varasemates teadustöödes (Associated Press 2010; Beaumont, Balousha 2014; Collins 2008; Davidovich 2015; Etkes, Zimring 2015; GISHA 2010a, 2010b, 2012; Handel 2010; Hass 2009; Lewis 2015; Li 2006; McCloskey 2012; OXFAM 2015; PHR-ISRAEL 2011; Roy 2011; Rubinstein 2012; Sharp 2008; WHO 2014; Winter 2015).

Alates 2005. aasta tagasitõmbumisest on Iisraeli ametlik seisukoht, et teda ei peaks enam pidama Gazat okupeerivaks jõuks ning et Gaza sektorit valitsevad palestiinlased iseseisvalt. Seda seisukohta on kinnitanud ka Iisraeli ülemkohus (MFA 2008). Enamgi veel, pärast Hamasi poolt võimu ülevõtmist 2007. aastal kuulutati Gaza “vaenulikuks territooriumiks” (PM Office 2007) ning Iisrael toob pidevalt esile Iisraeli ja Gaza valitsejate vaenulikke suhteid. Need sammud rõhutavad Gaza kui välis- ja Iisraelist sõltumatu riigi staatust. Nende väidete kehtivust on vaidlustanud mitmed õiguseksperdid, kes kinnitavad, et seni, kuni Iisrael säilitab oma ruumilise kontrolli Gaza piiride üle, on ta ikkagi tegelikult piirkonna *de facto* okupeerija (vt Aron-

son 2005; Bashi, Mann 2007; Bruderlein 2004; B'Tselem 2016; Gross 2017). Blokaadi olulisust juriidilistes vaidlustes kõrvale jättes on siiski oluline uurida selle tegelikke poliitilisi tagajärgi. Isegi kui eeldame, et Gazas võidakse rakendada peaaegu iseseisvat, kuid mitte täielikult suveräänset valitsemist Palestiina üle, jääb Iisrael siiski selle piire kontrollima. On oluline märkida, et Iisraeli jõustatud blokaad on üles ehitatud nii, et see suurendaks Gaza sõltuvust Iisraelist, mitte ei vähendaks. Sedasorti sõltuvus õhonestab märkimisväärselt selle valitsemise tõhusust. Sara Roy (2007) on analüüsinud sulgemispoliitika rakendamist selle algusest 1991. aastal kuni 2005. aastani ja jõudnud järeldusele, et seda tuleks võtta algsetele kavatsustele vastukäivana. Seda poliitikat ei tohiks mõista kui vahendit Gaza ja Iisraeli vahelise eraldatuse suurendamiseks, vaid kui vahendit, mis suurendab Gaza elanike sõltuvust Iisraelist nii majanduslikult kui ka halduslikult. Roy näitab, kuidas Iisraeli valitsus aitas sel perioodil igati kaasa taandarengule, et takistada Gaza iseolemist ja vabanemist Iisraelisõltuvusest. Neid iseseisvat arengut pärssivaid abinõusid pole kunagi leevendatud. Vastupidi, piirangute karmistamine on viinud täieliku blokaadini. Blokaad on halvanud kohaliku tööstuse, piirates toorainete sissevoolu ja toodete väljavedu, ning seeläbi suurendanud Gaza sõltuvust Iisraeli impordist. Blokaad on pidurdanud ka taristuprojektide arendamist ning toonud kaasa Gaza elanike üha suurema sõltuvuse Iisraelist vee, elektri, gaasi ja muude eluks vajalike tavapäraste ressursside osas.

Varasematel aastatel rakendatud piiranguid ja sellele järgnenud blokaadi on põhjendatud julgeolekukaalutlustega. Kujutletav oht, mida palestiinlased Iisraeli olemisele tekitavad, seletab Iisraeli äärmuseni küündivat poliitikat ja ruumilist kontrolli. Sellised põhjendused on aga parimal juhul küsitavad. Iisraeli armee kõrged ohvitserid on korduvalt väitnud, et blokaad teeb Iisraeli julgeolekule rohkem kahju kui kasu (Lewis 2015), ja ka Iisraeli valitsuse silmapaistvad liikmed on tunnistanud, et blokaad ei saavuta oma julgeolekupoliitilisi ega poliitilisi eesmärke (Ben-nett 2016). Tekitades peaaegu täieliku sõltuvuse Iisraeli lubatud ressurssidest, rakendab Iisrael Gazas kaudset kontrollipoliitikat. Iisrael reguleerib võimalikke sisenemisi ja väljumisi Gazast sel-

leks, et survestada sealseid palestiinlasi nõustuma Iisraeli poliitiliste eesmärkidega. Samamoodi määrab Iisraeli kontroll palestiinlaste rahvastikuregistri üle nende haldussõltuvuse. Näiteks ei luba Iisrael palestiinlastel muuta elukohta, mistõttu ei saa inimesed alaliselt Gazast Jordani jõe läänekaldale ega ka vastupidises suunas kolida. Palestiinlaste sündide ja surmade registreerimine ning passide ja reisilubade väljastamine sõltuvad täielikult Iisraeli heast tahtest ja tema tingimustele allutamisest.

Väga üldiselt võib öelda, et palestiinlastele Gazas ettenähtud iseseisvus oli algusest peale määratud nurjuma. Iseseisva valitsemise kehtestamine on keeruline isegi kõige soodsamates tingimustes, aga väljasurnud majanduskeskkonnas toimimine, pideva humanitaarkatastroofi äärel olemise ja sotsiaalselt kurnatud elanikkonna puhul oli see niisama hästi kui võimatu. Gaza palestiinlased ei ole mitte ainult rahvusvaheliselt isoleeritud, vaid nad on ka ära lõigatud oma perekondlikest, kogukondlikest ja rahvuslikest sidemetest, mis ulatuvad Iisraeli ja naaberriikideni, aga on kõige olulisemad Jordani jõe läänekalda elanikega. Iisraeli korduvad ja ägedad sõjalised rünnakud Gazas, mis iga korraga toovad kaasa üha rohkem surma ja hävingut, süvendavad juba niigi laastatud ühiskonna stressi ja traumas. Rangete piirangute tõttu ehitusmaterjalide liikumisele takistatakse Gaza ülesehitustöid. Kuna suured alad on varemetes, on paljud sunnitud sektori piires ümber asuma. Ühtlasi tuleb meele pidada, et see eeldatav iseseisvus on kaugel palestiinlaste rahvuslikest püüdlustest, sest see on ettenähtud tingimustel, mis eraldavad Gaza Jordani jõe läänekaldast. Kuna puudub vähimigi kontroll oma piiride ja õhuruumi üle ning Gaza sõltub ressursside saamisel Iisraeli tingimustest, ei saa päris iseseisvusest rääkida. Need tingimused on loonud Gazast ebaõnnestunud riigikehandi. Hamasi režiimi ja Gaza sisepoliitilise olukorra analüüs, samuti küsimus, kas see riikluse ebaõnnestumine on ka tegelikult toimunud, jääb käesoleva artikli piiridest välja. Pigem piirdutakse siin Iisraeli poliitiliste eesmärkide elluviimise hindamisega. Sellega seoses võime täheldada, et Gazas on ette kavetatult loodud kõik tingimused riikluse ebaõnnestumiseks. Väidan, et selle ebaõnnestumisel on laiemad poliitilised tagajärjed. Iisraeli väide, et Gaza on tõepoolest iseseisev, on mõeldud

näitama, et päriselt iseseisvat Palestiinat ootab ees sama saatus. Palestiinlaste võimetust luua ja säilitada elujõuline ja õitsev mini-riik Gaza sektoris kasutatavad Iisraeli riigi esindajad sageli näitena palestiinlaste põhimõttelisest valmisolemastusest täielikuks ja iseseisvaks riikluseks. Seega ei tohiks Gaza blokaadi mõista mitte ainult Gaza poliitilise iseolemise pidurdamisena, vaid ka kui olulist tegurit palestiinlaste riigitapu tõlgendamisel.

JORDANI JÕE LÄÄNEKALDA KILLUSTATUSE KÕRVALDAMINE

Ruumi ümberkujundamine ja liikumispiirangute seadmine on olulised ka Iisraeli kontrolli all oleval Jordani jõe läänekaldal. Nii nagu Gaza sektori puhul tuleks ka neid mõista kui vahendeid, mis aitavad kaasa Palestiina riigitapule. Tõsi, need on küll erinevad, et mitte öelda täielikult vastandid Gazas rakendatavale. See vastandumine pole aga palestiinlaste riigitapu juures juhuslik ega tähtsusetu, vaid mängib kesket rolli.⁹ Jordani jõe läänekaldal, kus on erinevalt Gazast endiselt ligikaudu sada Iisraeli asundust ja tugev sõjaline kohalolek, tegutseb kümneid Iisraeli sõjalisi kontrollpunkte, et jälgida ja piirata palestiinlaste liikumist. Sarnaselt Gaza blokaadiga õigustab Iisrael neid kontrollpunkte vajadusega tagada julgeolekut ja takistada palestiinlaste rünnakuid. “Ma

⁹Üldjuhul on Iisrael riigitapu poliitikat ellu viinud ka Palestiina poliitilise kogukonna killustamise kaudu. See poliitika jagab Palestiina rahva viieks põhirühmaks. Seda eraldatust ei jõustata mitte ainult geograafiliselt (piirid, müürid, kontrollpunktid ja liikumispiirangud), vaid ka kodanikuseisundi eristamise abil. Nii on palestiinlased faktiliselt jagatud läänekaldalasteks (kes alluvad Iisraeli sõjalisele valitsusele ja Palestiina omavalitsusele), gazalasteks (kes on Iisraeli sõjaväevõimu ja Hamasi alluvad), idajerusalemlasteks (kellel on Iisraeli elukoht), palestiinlasteks, kes elavad Iisraeli 1949. aasta piirides (kellel on Iisraeli kodakondsus) ja Palestiina diasporaaks (kellel pole ühtegi ülalnimetatutest). Iisraeli kontroll Palestiina elanikeregistri üle fikseerib need kategooriad, sest Iisrael teeb kõik üleminekukatsed nende kategooriate vahel, mis mõnikord lahutavad isegi tuumperekondi, kas äärmiselt raskeks või isegi täiesti võimatuks (Amir 2011; HRW 2012; Jamal 2002; Nikfar 2005; Loewenstein 2006).

ütlen sõduritele, et nad kaitsevad oma kodusid ja peresid; me rõhutame seda sõnumit pidevalt,” ütleb kolonelleitnant Gil Mamon, sõjaväepolitsei pataljoniülem, kelle sõdurid mehitavad Jordani jõe läänekaldal asuvaid kontrollpunkte (tsit. Lappin 2015). 2008. aastal väitis aga rühm erru läinud Iisraeli kindraleid, teiste hulgas Ilan Paz, kes teise *intifada* ajal rajas esimesena kontrollpunktid läänekaldale, et kontrollpunktid toovad iisraellaste turvalisuse tagamisele rohkem kahju kui kasu (Copans 2008). Ka varasemad uuringud näitavad, et kontrollpunktide tegelik panus Iisraeli julgeolekusse on parimal juhul küsitav (Byman 2011; Longo jt 2014). Tegutsedes julgeoleku mõiste katte all tundub nende tegelik poliitiline mõju väga silmanähtavana. Kontrollpunktid jagavad palestiinlaste alad Jordani jõe läänekaldal väikesteks isoleeritud enklaavideks. See muudab igasuguse liikumise nende vahel kontrolliprotseduuridest ja nende ebakorrapärasusest sõltuvaks. Kontrollpunktide ahistavat mõju kõikvõimalikele palestiinlaste eluaspektidele on varem palju uuritud (Azoulay, Ophir 2012; Batniji jt 2009; B’Tselem 2007; Erlanger 2005; Ghanim 2008; Hanafi 2005; Handel 2009; Hass 2002, 2006; Jamoul 2004; Kotef, Amir 2007, 2011; Migdal 2004; Shalhoub-Kevorkian 2009; Tawil-Souri 2009; Weizman 2007; Wigoder 2007; Zeedani 2005). Nagu eespool mainitud, olen mujal juba põhjalikult selgitanud, kuidas kontrollpunktide ja palestiinlaste liikumisvabaduse piiramise eesmärgiks on lämmatada Palestiina kui iseseisva poliitilise üksuse elujõud (Amir 2013). Lühidalt korrates, palestiinlaste ruumi killustamise ja nende liikumise takistamise kohutavad tagajärjed ei mõjuta mitte üksnes seal elavaid inimesi ja Palestiina majanduse taastamise võimet, vaid on ka peamiseks takistuseks Palestiina elujõulise poliitilise üksuse loomisel Jordani jõe läänekaldal. Siiski väide, et kontrollpunktid takistavad Palestiina poliitilist arengut, ei ole seesama mis väita, et need on ilmselge osa Palestiina riigitaipu soovivast Iisraeli varjamatust poliitikast. Palestiina iseseisvumise takistamine võib olla teistsuguse poliitika kõrvalmõju. Väide, et kontrollpunktide toimimine on osa nürist riigitaipu plaanist, nõuab selliste tegevusmuutrite tuvastamist, mille pole mingeid teisi eesmärke. Seega võin ma väita, et nende üliüksus on ainus aspekt kontrollpunktide toimimises, mida saaks

pidada tahtlikult riigitapjalikuks. See ei väljendu mitte ainult nende rohkuses (2015. aasta detsembris oli Jordani jõe läänekaldal, mis on väiksem kui Delaware'i osariik,¹⁰ 542 kontrollpunkti, teetõket ja muud liikumist piiravat takistust) (MEMO 2016), vaid ka selles, kuidas need toimivad, nagu ma lühidalt esile toon.

Lähem pilguheit palestiinlaste liikumise korraldusele Jordani jõe läänekaldal annab pildi valesti läinud liikumise reguleerimise süsteemist. Igasugune isikute ja kaupade liikumine Jordani jõe läänekalda enklaavide vahel on allutatud Iisraeli jõudude kehtestatud kitsendustele ja piirangutele. Isegi kui kontrollpunktide olemasolu põhjendatakse julgeolekukaalutlustega, ei saa nende tegevuse juurde kuuluvat liigset rangust selle eesmärgiga õigustada. Sageli nähakse seda liigset rangust lausa Jordani jõe läänekalda palestiinlaste ahistamise ja kiusamisena Iisraeli poolt, kuid minu arvates tuleks seda näha kui võtmetegurit Palestiina poliitilise võimu elujõu nõrgestamisel ja tagamisel, et see jääks ilma igasugusest tegelikust poliitilisest võimust. Iisraeli meetodite intensiivsus palestiinlaste liikumise reguleerimisel muudab igasuguse Palestiina valitsemise allutatuks Iisraeli kontrollile. Seega tühistab Iisraeli võimude *de facto* kontroll palestiinlaste üle iga muu formaalse või *de jure* valitsemisõiguse. See ei tähenda väidet, et palestiinlaste kohaliku tasandi valitsemist nagu polekski. Nii PRO kui ka suur hulk valitsusväliseid organisatsioone osalevad Jordani jõe läänekalda palestiinlaste mitmesuguste eluaspektide üle valitsemises (Hammami 2000). Nad kõik toimivad aga Iisraeli seatud piirangute raames ja sõltuvad sellest väga palju.

Nagu juba mainitud, põhjendab Iisrael Jordani jõe läänekalda kontrollpunkte ja Gaza blokaadi vajalike julgeolekuabinõudena palestiinlaste terroriga võitlemisel. Neid abinõusid vaadates saab aga kiiresti selgeks, et isegi julgeolekukaalutlustel tunduvad need äärmuslikud. Ligi kahe miljoni Gaza elaniku sulgemine kitsale ja väga tihedasti asustatud maa-alale rohkem kui kümneks aastaks, ilma selle lõppu ette nägemata, või kõigi Läänekalda pa-

¹⁰USA Delaware'i osariigi pindala on 6452 km² ja seal elab ligi miljon inimest, sel ajal kui Jordani jõe läänekalda suurus on 5655 km² ja elanike arv ligi kolm miljonit. *Toim.*

lestiinlaste liikumisvabaduse piiramine ning kontrollpunktidega kaasnev igapäevane alandus ja väärkohtlemine, mis tuleneb pidevast vajadusest kontrollpunkte läbida, ei tundu olevat adekvaatsed abinõud vastu seismiseks eeldatavale hädaohule, mida palestiinlaste terror võib iisraellastele kujutada. Kõik see võib tõepoolest tunduda ebaproportsionaalsena; ükskõik kui suureks hinnatakse okupeeritud elanikkonna motiveeritust vägivallale, ei näi keegi väitvat, et palestiinlased suudaksid oma nappide vahenditega tegelikult põhjustada iisraellastele rohkem kui vaid tühiseid kahjustusi. Nende abinõude äärmuslikkust võimaldab aga õigustada palestiinlaste vastupanu kujutamine katsena Iisraeli riiki likvideerida, ükskõik kui alusetu see väide ka on. Eeldatavasti, kui kaalul on riigitapu oht, ei tundu miski üleliigne või ebaõiglane. Kuidas aga saavad palestiinlased kujutada endast sellist ohtu Iisraelile, mis võib ohustada kõige väljaõpetatuma ja kogenuma armee-ga maailmas? Sellest arusaamiseks peame mõistma, et eksistentsiaalset ohtu Iisraeli riigile ei kujuta mitte palestiinlaste kasutatavad vastupanumeetodid, vaid pigem nende poliitilised püüdlused. Seega, hoolimata kõigist väidetest vastupidise kohta peab Iisrael endiselt oma suhet palestiinlastega nullsummamänguks ja Palestiina iseseisvust nähakse kui Iisraeli riigi lõppu. See on põhjus, miks Iisraeli kasutatavaid kontrollivorme tuleks mõista ennekõike Palestiina riigitapule suunatuna. Sellest vaatenurgast saab selgeks, kuidas rääkimine eksistentsiaalsest ohust Iisraelile õigustab ja hõlbustab Palestiina riigitapu tegelikku täideviimist.

KOKKUVÕTE

Käesolevas töös analüüsitud Iisraeli kontrollivormid Jordani jõe läänekalda ja Gaza üle on näidanud, et määravaks teguriks iseseisva valitsemise rajamisel näib olevat just liikumine, mitte ruumiline ühtsus. Täpsemalt on selle analüüsi järgi poliitilise iselemise tuumaks liikumise kontrollimise ja reguleerimise võime. Michel Foucault tuvastas juba ammu, et isikute ja kaupade liikumise kontrollimine on biopoliitilise valitsemise ja valitsemisvõime säilitamise alus (Foucault 2007). Selle juhtumiuuringu kaudu näeme, kuidas autonoomse valitsemise õonestamine võimaldab

riigitapu toimepanemist ja muudab poliitilise iseolemise ebatõhusaks. Seega, kuigi riigiloome aruteludes rõhutatakse riigi loomise eeltingimustena suveräänsusega seonduvaid aspekte, on valitsemisvõime tagamist selles kontekstis vähe käsitletud. Nagu Palestiina juhtum aga näitab, tunduvad need olevat (võimalik, et mitte-rahuldavalt) vajalikud tingimused poliitilise iseolemise saavutamiseks. Siinses artiklis tehtud analüüs tõi need tingimused esile, keskendudes riigitapule, mitte riigi olemust määravatele küsimustele. Need tingimused osutavad riigi loomiseks vajalike tingimuste asemel teguritele, mis takistavad poliitilise iseolemise saavutamist. Palestiina riigitapu juhtum on osutunud eriti näitlikuks, sest esiplaanile on seatud riigiloome saboteerimine olukorras, kus formaalsed tingimused iseseisvumiseks on küpsed.

Seega olen ma selles töös püüdnud näidata, kuidas riigitapu kontseptsioonist juhindumine võib poliitilist analüüsi rikastada ja kuidas see võimaldab mõista valitsemisvormide ruumilisi ja ajalisi suundumusi poliitilisse võitlusse sunnitud rahva puhul. Ühtlasi osutas analüüs riigitapu diskursiivsetele kujunditele, mis võivad põimuda riigitapu poliitikaga tegelikus elus. Trükisõnas leiduvat riigitapukontseptsiooni on enamasti käsitatud kui otsese vägivalda kasutamise vahendit. Siiski on minu analüüs näidanud, et riigitapp võib avalduda ka mitmesuguste kontrollivormide kaudu, mis samal ajal võimaldavad ja ohjeldavad poliitilisi protsesse. Need protsessid hõlmavad nii lõkkelepuhumist kui ka lämmatamist, identiteedi kujunemist ja lõhestatust, ulatudes kaugemale otsese vägivalda kasutamisest hävitamiseks ja likvideerimiseks. Otsese vägivalda rolli ülemäärane rõhutamine riigitapu mõistmisel lihtsustab liigselt ruumilist analüüsi ja võib vähendada riigitapu ruumilisuse keerukuse tähtsust. Poliitilise ja halduskontrolli kaudu teostatav riigitapp eeldab selle ruumiliste rakenduste keerukat analüüsi. Valitsemisprotsesside ruumiline avaldumine jätab sihtrühmadele sootuks mitmetahulisema jälje. Seega, analüüsi tulemusel võiks selgineda meie arusaam sellest, kuidas teatud tüüpi ruumilisuse loomine on riigiloome lahutamatu osa või vastupidi, kuidas riigitapp takistab riigiloome teostumist.

Täna *Territory, Politics, Governance*'i toimetajaid ja anonüümseid retsensente nende läbinägelike kommentaaride ja hindamatute soovitude

eest. See artikkel valmis ajal, kui töötasin Belfasti Ülikooli konfliktide ümberkujundamise ja sotsiaalse õigluse instituudi (nüüd senaator George J. Mitchelli nimeline üleilmse rahu, julgeoleku ja õigluse instituut) vanemteadurina. Tänan instituudi töötajaid ja eriti instituudi direktorit professor Hastings Donnani toetuse eest.

Kirjandus

- A g n e w, J. A. 1994. The territorial trap: The geographical assumptions of international relations theory. — *Review of International Political Economy*, Vol. 1, No. 1, pp. 53–80
- A g n e w, J. A. 2009. *Globalization and Sovereignty*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield
- A m i r, M. 2011. On the border of indeterminacy: The separation wall in East Jerusalem. — *Geopolitics*, Vol. 16, No. 4, pp. 768–792
- A m i r, M. 2013. The making of a void sovereignty: Political implications of the military checkpoints in the West Bank. — *Environment and Planning D: Society and Space*, Vol. 31, pp. 227–244
- A m i r, Merav 2021. Post-occupation Gaza: Israel's war on Palestinian futures. — *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, Vol. 103, No. 4, pp. 283–300
- A r o n s o n, G. 2005. Issues arising from the implementation of Israel's disengagement from the Gaza Strip. — *Journal of Palestine Studies*, Vol. 34, No. 4, pp. 49–63
- A s s o c i a t e d P r e s s 2010. Gaza is 'open-air prison' — UN humanitarian chief. — *The Nation*, March 12. Washington
- A z o u l a y, A. 2014. Civil alliances — Palestine, 1947–1948. — *Settler Colonial Studies*, Vol. 4, No. 4, pp. 413–433
- A z o u l a y, A., A. O p h i r 2012. *The One-State Condition: Occupation and Democracy in Israel/Palestine*. Stanford, CA: Stanford University Press
- B a k a n, A. B., Y. A b u - L a b a n 2010. Israel/Palestine, South Africa and the 'one-state solution': The case for an apartheid analysis. — *Politikon*, Vol. 37, No. 2–3, pp. 331–351
- B a s h i, S., E. D i a m o n d 2015. Separating land, separating people: Legal analysis of access restrictions between Gaza and the West Bank, gisha.org/UserFiles/File/publications/separating-land-separating-people/separating-land-separating-people-web-en.pdf

- B a s h i, S., K. M a n n 2007. *Disengaged occupiers: The legal status of Gaza*, www.gisha.org/UserFiles/File/publications_english/Publications_and_Reports_English/Disengaged_Occupiers_en.pdf
- B a t n i j i, R., Y. R a b a i a, V. N g u y e n - G i l l h a m, R. G i a - c a m a n, E. S a r r a j, R. L. P u n a m a k i, ... W. B o y c e 2009. Health as human security in the occupied Palestinian territory. — *The Lancet*, Vol. 373, No. 9669, pp. 1133–1143
- B e a u m o n t, P., H. B a l o u s h a 2014. Ban Ki-moon: Gaza is a source of shame to the international community. — *The Guardian*, October 14. London
- B e c k e r, T. 1998. Self-determination in perspective: Palestinian claims to statehood and the relativity of the right to self-determination. — *Israel Law Review*, Vol. 32, No. 02, pp. 301–354
- B e i n i n, J., R. L. S t e i n, Middle East Research & Information Project 2006. *The Struggle for Sovereignty: Palestine and Israel, 1993–2005*. Stanford, CA: Stanford University Press
- B e n - A m o s, A., I. B e t - E l 1999. Holocaust day and memorial day in Israeli schools: Ceremonies, education and history. — *Israel Studies*, Vol. 4, No. 1, pp. 258–284
- B e n a r i, E. 2013. Bennett: EU boycott is ‘economic terrorism’. — *Israel National News*, July 17. Jerusalem
- B e n j a m i n, W. 1986. Critique of violence. — W. Benjamin, P. Demetz (eds.). *Reflections: Essays, Aphorisms, Autobiographical Writing*. New York, NY: Schocken Books, pp. 277–300
- B e n n e t t, N. 2016. *Minister of Education Speech*. Tel Aviv: INSS
- B e n v e n i s t i, M. 1984. *The West Bank data project: A survey of Israel's policies*, 398. Washington: American Enterprise Institute Press
- B e n v e n i s t i, M. 2010. *The Inevitable Bi-national Regime*, www.american taskforce.org/daily_news_article/2010/01/22/1264136400_13
- B o y l e, F. A. 1990. The creation of the state of Palestine. — *European Journal of International Law*, Vol. 1, No. 1, pp. 301–306
- B r u d e r l e i n, C. 2004. *Legal aspects of Israel's disengagement plan under international humanitarian law*, www.hamoked.org/items/7820_eng.pdf
- B ' T s e l e m 2007. *Ground to a halt: Denial of Palestinians' freedom of movement in the West Bank*, www.btselem.org/Download/200708_Ground_to_a_Halt_Eng.pdf

- B ' T s e l e m 2016. The Gaza Strip — Israel's obligations under international law, www.btselem.org/gaza_strip/israels_obligations
- B u l a g, U. 2010. Twentieth century China: Ethnic assimilation and intergroup violence. — D. Bloxham, A. D. Moses (eds.). *The Oxford Handbook of Genocide Studies*. Oxford: Oxford University Press, pp. 426–444
- B y m a n, D. 2011. *A High Price: The Triumphs and Failures of Israeli Counterterrorism*. Oxford: Oxford University Press
- C a n e t t i, N. 2015. A binational state: A disaster or perhaps a solution. — *Liberal*, 9
- C o l l i n s, J. 2008. Confinement under an open sky: Following the speed trap from Guernica to Gaza and beyond. — *Globalizations*, Vol. 5, No. 4, pp. 555–569
- C o p a n s, L. 2008. Ex-Israeli generals denounce checkpoints. — *The Associated Press*, March 13. New York
- C o s k u m, B. B. 2008. Regionalism and securitization: The case of the Middle East. — C. Harders, M. Legrenzi (eds.). *Beyond Regionalism?: Regional Cooperation, Regionalism and Regionalization in the Middle East*. (The international political economy of new regionalisms series.) Aldershot: Ashgate, p. xii, 208 p.
- C r a w f o r d, J. 1990. The creation of the state of Palestine: Too much too soon? — *European Journal of International Law*, Vol. 1, No. 1, pp. 307–313
- D a v i d o v i c h, J. 2015. UN chief says Gaza blockade-busting flotilla not helpful. — *Times of Israel*, June 25. Jerusalem
- D e W a a r t, P. J. I. M. 1994. Self-rule under Oslo II: The state of Palestine within a stone's throw. — *The Palestine Yearbook of International Law Online*, Vol. 8, No. 1, pp. 35–53
- D r o r, Y. 2001. Holocaust curricula in Israeli secondary schools, 1960s–1990s: Historical evaluation from the moral education perspective. — *The Journal of Holocaust Education*, Vol. 10, No. 2, pp. 29–39
- E f r a t, E. 2006. *The West Bank and Gaza Strip: A Geography of Occupation and Disengagement*. London: Routledge
- E l - H a s a n, H. A. 2010. *Israel or Palestine?: Is the Two-State Solution Already Dead? A Political and Military History of the Palestinian-Israeli Conflict*. New York, NY: Algora Pub.
- E r l a n g e r, S. 2005. New West Bank checkpoints feel like border. — *The New York Times*, December 22. New York

- Et kes, H., A. Zimring 2015. When trade stops: Lessons from the Gaza blockade 2007–2010. — *Journal of International Economics*, Vol. 95, No. 1, pp. 16–27
- Faris, H. A. 2013. *The Failure of the Two-State Solution: The Prospects of One State in the Israel-Palestine Conflict*. London: I. B. Tauris
- Farouk - Ali, A. 2007. *The Future of Palestine and Israel: From Colonial Roots to Postcolonial Realities*. Johannesburg and Midrand: Institute for Global Dialogue and Friedrich-Ebert-Stiftung, South Africa Office
- Foucault, M. 2007. *Security, Territory, Population, Lectures at the Collège de France, 1977–1978*. Hampshire: Palgrave Macmillan
- Frisch, H. 1998. *Countdown to Statehood: Palestinian State Formation in the West Bank and Gaza*. Albany: State University of New York Press
- Gaon, B. 2014. The concept of peace, may it rest in peace. — *Liberal*, Vol. 2, pp. 14–42
- Gelvin, J. L. 2014. *The Israel-Palestine Conflict: One Hundred Years of War*. Cambridge: Cambridge University Press
- Ghani, H. 2008. Thanatopolitics: The case of the colonial occupation in Palestine. — R. Lentin (ed.). *Thinking Palestine*. New York, NY: Zed Books, pp. 65–81
- GISHA 2010a. *Reconstructing the closure: Will recent changes to the closure policy be enough to build in Gaza?* Gisha: Legal Center for Freedom of Movement, www.gisha.org/UserFiles/File/HiddenMessages/Reconstructing_the_closure19_12_10.doc
- GISHA 2010b. *Restrictions on the transfer of goods to Gaza: Obstruction and obfuscation*. Gisha: Legal Center for Freedom of Movement, www.gisha.org/UserFiles/File/publications/Obstruction_and_obfuscation.doc
- GISHA 2012. *The Gaza cheat sheet: Real data on the Gaza closure*. G. L. C. f. F. o. Movement, www.gisha.org/UserFiles/File/publications/Info_Gaza_Eng.pdf
- GISHA 2016. *Access policy*, gisha.org/reports-and-data/the-gaza-cheat-sheet
- Golan, G. 2008. *Israel and Palestine: Peace Plans and Proposals from Oslo to Disengagement*. Princeton, NJ: Markus Wiener
- Goldsmit, J. 2003. The self-defeating international criminal court. — *The University of Chicago Law Review*, Vo. 70, No. 1, pp. 89–104

- G o o d m a n, A. 2016. 'The settlers': New film reveals history & consequences of Israeli settlements on Palestinian land. — *Democracy Now*, 28 January
- G o r d o n, N. 2011. Israel's emergence as a homeland security capital. — E. Zureik, D. Lyon, Y Abu-Laban (eds.). *Surveillance and Control in Israel/Palestine: Population, Territory and Power*. London, New York, NY: Routledge studies in Middle Eastern politics Routledge, pp. 153–170
- G r e g o r y, D. 2004. *The Colonial Present: Afghanistan, Palestine, Iraq*. Malden, MA: Blackwell
- G r o s s, A. 2017. *The Writing on the Wall: Rethinking the International Law of Occupation*. Cambridge: Cambridge University Press
- H a d a r, L. T. 1991. *Quagmire: America in the Middle East*. Washington, DC: Cato Institute
- H a m m a m i, R. 2000. Palestinian NGOs since Oslo: From NGO politics to social movements? — *Middle East Report*, Vol. 214, pp. 16–48
- H a n a f i, S. 2005. Spacio-cide and bio-politics: The Israeli colonial project from 1947 to the wall. — M. Sorkin (ed.). *Against the Wall: Israel's Barrier to Peace*. New York, NY: New Press, pp. 158–173
- H a n d e l, A. 2009. Where, where to, and when in the occupied territories: An introduction to geography of disaster. — A. Ophir, M. Givoni, S. Hanafi (eds.). *The Power of Inclusive Exclusion: Anatomy of Israeli Rule in the Occupied Palestinian Territories*. New York, NY; Cambridge, MA: Zone Books and Distributed by The MIT Press, pp. 179–222
- H a n d e l, A. 2010. *The Movement Regime in the West Bank and the Gaza Strip: Historical, Technological and Sociological Aspects* (PhD). Tel Aviv: Tel Aviv University
- H a r f f, B. 2005. Assessing risks of genocide and politicide. — M. G. Marshall, T. R. Gurr (eds.). *Peace and Conflict: A Global Survey of Armed Conflicts, Self-determination Movements, and Democracy*. College Park: CIDCM, Center for International Development & Conflict Management, University of Maryland, pp. 57–61
- H a r k a b i, Y., R. I. F r i e d m a n 1989. Israel's fateful hour. — *World Policy Journal*, Vol. 6, No. 2, pp. 357–370
- H a s s, A. 2002. Israel's closure policy: An ineffective strategy of containment and repression. — *Journal of Palestine Studies*, Vol. 31, No. 3, pp. 5–20

- H a s s, A. 2006. Israeli restrictions create isolated enclaves in West Bank. — *Haaretz*, March 24. Tel Aviv
- H a s s, A. 2009. Disconnecting Gaza — a deliberate policy and not a ‘reaction’: A chronology [Lecture]. Unpublished
- H o v s e p i a n, N. 2008. *Palestinian State Formation: Education and the Construction of National Identity*. Newcastle: Cambridge Scholars
- H R W 2012. ‘Forget about him, he’s not here’: Israel’s control of Palestinian residency in the West Bank and Gaza, www.refworld.org/docid/4f3374972.html
- J a m a l, A. 2001. State-building, institutionalization and democracy: The Palestinian experience. — *Mediterranean Politics*, Vol. 6, No. 3, pp. 1–30
- J a m a l, A. 2002. Beyond ‘ethnic democracy’: State structure, multi-cultural conflict and differentiated citizenship in Israel. — *New Political Science*, Vol. 24, No. 3, pp. 411–431
- J a m o u l, L. 2004. Palestine-in search of dignity. — *Antipode*, Vol. 36, No. 4, pp. 581–595
- J F N A 2015. The delegitimization of Israel, www.jcrcny.org/wp-content/uploads/2015/02/The-Delegitimization-of-Israel.pdf
- K e i n o n, H. 2012. Israel dubbing Palestinian moves ‘diplomatic terror’. — *The Jerusalem Post*, April 1. Jerusalem
- K i m m e r l i n g, B. 2003. *Politicide: Ariel Sharon’s War Against the Palestinians*. London: Verso
- K l a r, Y., N. S c h o r i - E y a l, Y. K l a r 2013. The ‘never again’ state of Israel: The emergence of the holocaust as a core feature of Israeli identity and its four incongruent voices. — *Journal of Social Issues*, Vol. 69, No. 1, pp. 125–143
- K l e i n, S. 2015. Why Israelis really reelected Netanyahu. — *Ha’aretz*, March 25. Tel Aviv
- K o t e f, H., M. A m i r 2007. (En)gendering checkpoints: Checkpoint watch and the repercussions of intervention. — *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, Vol. 32, No. 4, pp. 973–996
- K o t e f, H., M. A m i r 2011. Between imaginary lines: Violence and its justifications at the military checkpoints in occupied Palestine. — *Theory, Culture & Society*, Vol. 28, No. 1, pp. 55–80
- L a p p i n, Y. 2015. The West Bank checkpoints: The last lines of defense. — *The Jerusalem Post*, January 21. Jerusalem

- Lewis, A. 2015. Top army officers back partial lifting of Gaza blockade. — *Time of Israel*, July 8. Jerusalem
- Li, D. 2006. The Gaza strip as laboratory: Notes in the wake of disengagement. — *Journal of Palestine Studies*, Vol. 35, No. 2, pp. 38–55
- Loewenstein, J. 2006. Identity and movement control in the OPT. — *Forced Migration*, Vol. 26, pp. 24–26
- Longo, M., D. Canetti, N. Hite-Rubin 2014. A checkpoint effect?: Evidence from a natural experiment on travel restrictions in the West Bank. — *American Journal of Political Science*, Vol. 58, No. 4, pp. 1006–1023
- Mccloskey, S. 2012. Children are in the front line of Israel's blockade of Gaza. — *Palestine Chronicle*, August 9. Washington
- Mckinney, K. M. 1994–1995. The legal effects of the Israeli-PLO declaration of principles: Steps toward statehood for Palestine. — *Seattle University Law Review*, Vol. 18, pp. 93–128
- MEMO 2016. UN: 20% increase in Israeli checkpoints, roadblocks across the West Bank. — *Middle East Monitor*, February 9
- MFA 2008. *Terror in Gaza: Twelve Months since the Hamas Takeover*. Jerusalem: Israel Ministry of Foreign Affairs
- Migdal, J. S. 2004. Mental maps and virtual checkpoints: Struggles to construct and maintain state and social boundaries. — J. S. Migdal (ed.). *Boundaries and Belonging: States and Societies in the Struggle to Shape Identities and Local Practices*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 3–25
- Milton-Edwards, B. 1998. Palestinian state-building: Police and citizens as test of democracy. — *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 25, No. 1, pp. 95–119
- Nanda, V., I. Nakhleh, Y. Blum, J. Quigley, A. Gerson 1988. Self-determination: The case of Palestine. *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law)*, Vol. 82, pp. 334–351
- Nikfar, B. M. 2005. Families divided: An analysis of Israel's citizenship and entry into Israel law. — *Northwestern University Journal of International Human Rights*, Vol. 3, No. 1, pp. 1–20
- NYT Editorial Board 2015. An Israeli election turns ugly. — *New York Times*, March 17. New York
- O'Malley, P. 2015. *The Two-state Delusion: Israel and Palestine — A Tale of Two Narratives*. New York, NY: Viking

- O p h i r, A. 2010. State. — *Maft'e'ach: Lexical Review of Political Thought*, Vol. 1, pp. 67–96
- O X F A M 2015. Crisis in Gaza, www.oxfam.org/en/emergencies/crisis-gaza
- P H R - I S R A E L 2011. Israel medical delegation to Gaza February 17–18, PHRI: reliefweb.int/report/occupied-palestinian-territory/physicians-human-rights-israel-medical-delegation-gaza
- P L O 2016. Negotiations and internationalization, www.nad.ps/en/publication-resources/faqs/negotiations-and-internationalization
- P M O f f i c e 2007. A meeting of the security cabinet, www.pmo.gov.il/PMO/Archive/Spokesman/2007/09/spokecab190907.htm
- P r u s h e r, I. 2015. Netanyahu divides as he conquers in Israeli election. — *Time*, March 18. Washington
- Q u i g l e y, J. 2002. Competing claims to the territory of historical Palestine. — *Guild Practitioner*, Vol. 59, pp. 76–88
- Q u i g l e y, J. 2012. The Palestine declaration to the international criminal court: The statehood issue. — C. Meloni, G. Tognoni (eds.). *Is there a Court for Gaza?: A Test Bench for International Justice*. The Hague — Berlin: T. M. C. Asser Press and Distributer for T. M. C. Asser Press by Springer, p. xix, 594 p.
- R a m, U. 2007. The colonization perspective. — I. Pappe (ed.). *The Israel/Palestine Question: A Reader*. 2nd ed. London: Routledge, pp. 53–77
- R a s h e d, H., D. S h o r t 2012. Genocide and settler colonialism: Can a Lemkin-inspired genocide perspective aid our understanding of the Palestinian situation? — *The International Journal of Human Rights*, Vol. 16, No. 8, pp. 1142–1169
- R e i n h a r z, J., I. R a b i n o v i c h 2007. *Israel in the Middle East: Documents and Readings on Society, Politics and Foreign Relations, pre-1948 to the Present*. Lebanon: Brandeis University Press
- R e s n i k, J. 2003. 'Sites of memory' of the holocaust: Shaping national memory in the education system in Israel. — *Nations and Nationalism*, Vol. 9, No. 2, pp. 297–317
- R o n e n, Y. 2010. ICC jurisdiction over acts committed in the Gaza Strip: Article 12(3) of the ICC statute and non-state entities. — *Journal of International Criminal Justice*, Vol. 8, No. 1, pp. 3–27
- R o y, S. 2007. *Failing Peace: Gaza and the Palestinian—Israeli Conflict*. London: Pluto Press

- R o y, S. 2011. *Hamas and Civil Society in Gaza: Engaging the Islamist Social Sector*. Princeton, NJ: Princeton University Press
- R o y, S. 2015. *The Gaza Strip: The Political Economy of De-development*. 3rd ed. Washington, DC: Institute for Palestine Studies
- R u b i n s t e i n, D. 2012. Gaza bustling under Hamas despite economic isolation. — *Calcalist*, May 29. Tel Aviv
- R y n h o l d, J., D. O. V. W a x m a n 2008. Ideological change and Israel's disengagement from Gaza. — *Political Science Quarterly*, Vol. 123, No. 1, pp. 11–37
- S a l a m a n c a, O. J., M. Q a t o, K. R a b i e, S. S a m o u r 2012. Past is present: Settler colonialism in Palestine. — *Settler Colonial Studies*, Vol. 2, No. 1, pp. 1–8
- S c h e l l, B. 2011. UN will count 194 members if Palestine gets in. — *Global Perspectives*, July–August 16–17
- S h a l h o u b - K e v o r k i a n, N. 2009. *Militarization and Violence against Women in Conflict Zones in the Middle East: A Palestinian Case-study*. Cambridge: Cambridge University Press
- S h a r p, H. 2008. Guide: Gaza under blockade. — *BBC News*, November 11. London
- S h e f e r m a n, K. T. 2009. Crossing the lines: Poverty and inequality in Israel. — *Parliament*, Vol. 63
- S i l v e r b e r g, S. R. 1998. Diplomatic recognition of states in Statu Nascendi: The case of Palestine. — *Tulsa Journal of Comparative and International Law*, Vol. 6, pp. 21–47
- Z a r c h i n, T. 2009. IDF: War crime charges over Gaza offensive are 'legal terror'. — *Ha'aretz*, February 19. Tel Aviv
- Z e e d a n i, S. 2005. *A Palestinian perspective on the checkpoints. Occupation magazine: Life under occupation*. — www.proquest.com/scholarly-journals/palestinian-perspective-on-checkpoints/docview/235708999/se-2?accountid=13374
- Z e r t a l, I. 2005. *Israel's Holocaust and the Politics of Nationhood*. Cambridge: Cambridge University Press
- Z u c k e r m a n n, M. 1988. The curse of forgetting: Israel and the Holocaust. — *Telos*, Vol. 78, pp. 43–54
- Z u c k e r m a n n, M. 2001. The Israeli and German holocaust discourses and their transatlantic dimension. — F. Trommler, E. Shore (eds.). *The German-American Encounter, Conflict and Cooperation between Two Cultures*. New York: Berghahn Books, pp. 188–197

- Tarnopolsky, N. 2015. All about Iran: One-note Netanyahu goes totally tone deaf. — *Reuters*, February 26. New York
- Tawil-Souri, H. 2009. New Palestinian centers: An ethnography of the 'checkpoint economy'. — *International Journal of Cultural Studies*, Vol. 12, No. 3, pp. 217–235
- Tharoor, I. 2015. On Israeli election day, Netanyahu warns of Arabs voting 'in droves'. — *The Washington Post*, March 17. Washington
- UNCTAD Secretariat 2015. *Report on UNCTAD assistance to the Palestinian people: Developments in the economy of the occupied Palestinian territory*, unctad.org/en/PublicationsLibrary/tdb62d3_en.pdf
- Usher, G. 2005. Unmaking Palestine: On Israel, the Palestinians, and the wall. — *Journal of Palestine Studies*, Vol. 35, No. 1, pp. 25–43
- Vercini, L. 2013. The other shift: Settler colonialism, Israel, and the occupation. — *Journal of Palestine Studies*, Vol. 42, No. 2, pp. 26–42
- Weizman, E. 2007. *Hollow Land: Israel's Architecture of Occupation*. London: Verso
- Whitaker, R. 2011. Behavioural profiling in Israeli aviation security as a tool for social control. — E. Zureik, D. Lyon, Y. Abu-Laban (eds.). *Surveillance and Control in Israel/Palestine: Population, Territory and Power*. Routledge studies in Middle Eastern politics. London: Routledge, pp. xxii, 392
- WHO 2014. *Gaza Strip: Joint health sector assessment report*. W. H. Organization, www.emro.who.int/images/stories/palestine/documents/Joint_Health_Sector_Assessment_Report_Gaza_Sept_2014-final.pdf
- Wigoder, M. 2007. Thin white line: Time and testimony at the checkpoints. — *Theory and Criticism*, Vol. 30, pp. 214–216
- Winter, Y. 2015. The siege of Gaza: Spatial violence, humanitarian strategies, and the biopolitics of punishment. — *Constellations*, Vol. 23, No. 2, pp. 308–319
- World Bank 2015. *Economic Monitoring Report*, www-wds.worldbank.org/external/default/WDSPContentServer/WDSP/IB/2015/05/27/090224b082eccb315_0/Rendered/PDF/Economic0monit0oc0liaison0committee.pdf
- Yiftachel, O. 2006. *Ethnocracy: Land and Identity Politics in Israel/Palestine*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press
- Yiftachel, O. 2015. 'Creeping apartheid' in Israel-Palestine. — *Middle East Research*, Vol. 253, pp. 7–15

SAATEKS

Benjamin Netanyahu on vahelduva eduga valitsenud Iisraeli aastatel 1996–1999 ja 2009–2021 ning alates 2022. aastast paistnud silma kõige rahvusradikaalsema valitsuse juhina. Selle aja jooksul on Iisraeli-Palestiina konflikt nihkunud oma keskselt sisepoliitiliselt rõhuasetuselt joonealuste märkuste lahtrisse. Enam ei otsita väljapääsuteid sellisele pikaajalisele lahendamatu konfliktile, vaid keskendutakse sionistliku riigiprojekti sise- ja välisvaenlase määratlemisele ning vajaduse korral ka elimineerimisele. Et Palestiina riigi loomine võiks olla hukatuslik Iisraeli enda “jõest mereni” versioonile,¹ pole enam teab mis uudisnupp. Seda kummastavam on aga leida oma Iisraeli kolleege, nagu Haim Jacob'i või siis Oren Yiftachel, sionistliku valitsusvälise organisatsiooni Im Tirtzu “mustast” nimekirjast.² Sama kehtib ka artikli autori Merav Amiri kohta, kelle süü seisneb BDS (*Boycott, Divestment, Sanctions*) liikumise toetamises.

Belfastis asuva Queeni Ülikooli inimgeograafia lektor ning Iiri Ku-ningliku Akadeemia geograafiateaduste komitee liige, juudisoost teadlane MERAV AMIR (1972) on kirjutanud oma artikli riigitapust ausalt ja parimaid teadustöö põhimõtteid järgides. Kõigile, kes seavad kahtluse alla võime vaadata ennast, oma ühiskonda ja riiki justkui “väljastpoolt” ning ilma igasuguste filtriteta, on Amiri artikli lugemine hea õppetund. Ilmselt ei ole kerge olla tituleeritud “ennastvihkavaks juudiks”,³ “äärmusvasakpoolseks” või “Hamasi poolehoidjaks”. Need on sildid, mis suurima vaevata leiavad ikka koha, kuhu kleepuda. Palju keerulisem on seista teaduspõhiste faktide eest ning avada taustu, mis seavad kangelased ja kurjategijad, mõrtsukad ja nende ohvrid, süüitud ja patused ühele pulgale, et siis arvamusi kujundada või ka kohut mõista, sõltumata kellegi varasemast minevikutraumast või olevikus triivivatest poliitilistest hoovustest. Nagu terroriorganisatsioon Hamas peab kandma vastutust 2023. aasta 7. oktoobri tapatalgute eest, ei vabasta holokaust Iisraeli riiki inimsusevastastest kuritegudest okupeeritud territooriumidel.

¹Vt Likudi partei programmi aastast 1977, www.jewishvirtuallibrary.org/original-party-platform-of-the-likud-party. Sellele osutab ka ajakirjas *The Nation* avaldatud artikkel “It’s time to confront Israel’s version of ‘From the River to the Sea’”, www.thenation.com/article/world/its-time-to-confront-israels-version-of-from-the-river-to-the-sea.

²Organisatsioonist lähemalt vt knowbdsinisrael.com/about.

³Vt Paul Reitter. *On the Origins of Jewish Self-Hatred*. Princeton: Princeton University Press, 2012.

Merav Amiri artikkel on avaldatud seitse aastat tagasi. Suures pildis on konflikti olemus sama: nii Iisraeli juudid kui ka palestiinlased pretendeerivad samale territooriumile “jõe ja mere vahel”; mõlemad pooled on ühtaegu õigustatud maaomanikud ning teineteise vägivalda all kannatavad ohvrid. Konflikti spiraalis keerutab pingeid üles palestiinlaste võitlus rahvusliku enesemääramise eest ning juutide järjepidev põlvest põlve edasikantav ohustatuse tunnetus. Teisisõnu, juudid saavad turvaliselt eksisteerida üksnes ilma palestiinlasteta; Palestiina iseseisev riik aga ei saa eksisteerida Iisraeli riigi arvelt. Mõnevõrra erinev seitsme aasta tagusest ajast on Netanyahu võime sisepoliitiliselt konsolideerida juudi-riiki selle sisemises killustatuses, et üksteisele vastanduvaid poliitilise spektri äärmusi rakendada ühise eesmärgi saavutamiseks. 2018. aasta juulis seadustaski Knesset põhiseadusliku sätte valguses Iisraeli riigi “juudi rahva rahvusliku koduna”.⁴

Lihtsustatuna on konflikt endistviisi toitunud sisepoliitilistest tellimustest: tahad Iisraeli valitseda, kaasa radikaalid ning moodusta laiapõhjaline koalitsioon. Selle hind on ebaseadusliku asustustegevuse laiendamine Jordani jõe läänekaldal ning Gaza blokaad. Hamas lennutab Gazast käsitöönduslikke rakette Iisraeli poole, IDF (Iisraeli kaitsejõud) vastab õhurünnakutega, millega kaasnevad ulatuslikud purustused ning tsiviilohvrid. Välispoliitilised muutujad lisavad värvi ja toetavad sisepoliitilisi heitlusi. Ehk mäletate veel, kui Donald Trumpi administratsioon tunnustas 2017. aasta detsembris Jeruusalemma Iisraeli jagamatu pealinnana⁵ ning 2019. aasta märtsis Süürialt näpatud Golani kõrgendikke Iisraeli jagamatu territooriumina.⁶ Mõni päev enne 2019. aasta valimisi teatas Netanyahu kavatsusest annekteerida kõik Jordani jõe läänekalda juudi asundused juhul, kui valimistel peaks teda saatma edu. Samal ajal distantseerus ta üsna ühemõtteliselt kahe riigi lahendusest.⁷ Palestiina riigitapp sai sisse uue hoo just siis.

⁴“Israel passes controversial ‘Jewish nation-state’ law”. — *Al Jazeera*, 19 July 2018, www.aljazeera.com/news/2018/7/19/israel-passes-controversial-jewish-nation-state-law.

⁵Presidential Documents. “Proclamation 9683 of December 6, 2017.” *Federal Register*.

⁶“Trump formally recognises Israeli sovereignty over Golan Heights.” — *Al Jazeera English*, March 25, 2019, www.aljazeera.com/news/2019/3/25/trump-formally-recognises-israeli-sovereignty-over-golan-heights.

⁷Oliver Holmes, “Netanyahu vows to annex Jewish settlements in occupied West Bank”. — *The Guardian*, April 7 2019,

Merav Amiri artikkel riigitapust vihjab kaude sellele, et seitse aastat hiljem toimunud 7. oktoobri dramaatilised sündmused, mille käigus Hamasi terroristid tungisid Gazast väljapoole ning korraldasid veresauna, ei keeranud Iisraeli-Palestiina konfliktis uut lehekülge, ei olnud epohhi loovad ega kõige vähemalgi määral ootamatud või ettearvamatud. Vägi-vald sünnitab vägivalda ning hammas hamba või silm silma vastu lahendused on varasemate katsumuste ja põhjuse-tagajärje seoste vettpidavaks ilminguks. Sedapuhku siis 40 000 tapetud palestiinlast 1200 tapetud iisraellase vastu. Aga see ei ole mitte ainult öövastav statistika, vaid ka kainestav tõdemus, et tuvastatud tahtlus genotsiidi toimepanekuks⁸ aitab tõepoolest vabaneda konflikti ühest poolest ja jagamatu jagamisest. Sestap pole ka imestada, et Knesseti resolutsioon 18. juulist 2024 välistab Palestiina riigi loomise vaidlustatud territooriumidel, sest “selles aktis nähakse eksistentsiaalset ohtu Iisraeli riigile ja tema kodanikele, samuti Iisraeli-Palestiina konflikti edasikestmise võimalust ning kogu regiooni destabiliseerimist”.

Ja lõpetuseks. Rahvad ilma territooriumita ei suuda rahvuslikku enesemääratlemist iseseisva riigi kujul ellu viia. Territooriumil ilma rahvata ei ole vajalikke riigiehitajaid, kes paneksid aluse iseseisvale riiklusele. Riigitapp osutab mõlema puudumisele. Nüüd, seitse aastat hiljem, võib tõdeda, et Palestiina sünd täieõigusliku iseseisva riigina on välistatud ning Iisrael on teinud kõik selleks, et seda mitte kunagi ei juhtuks. Rahuva hendajate jutud kahe riigi lahendusest praegustes oludes on pelgalt meelepett ning juhib tähelepanu kõrvale Iisraeli sooritatud riigitapust. Aga ei peaks. Merav Amiri artikkel osutab sellele, kuidas elu elamisväärtusetuks muutmine kahandab märkimisväärselt enesemääratlemise võimalusi.

Eiki Berg

www.theguardian.com/world/2019/apr/07/netanyahu-vows-to-annex-jewish-settlements-in-occupied-west-bank.

⁸Law for Palestine Releases Database with 500+ Instances of Israeli Incitement to Genocide — Continuously Updated, law4palestine.org/law-for-palestine-releases-database-with-500-instances-of-israeli-incitement-to-genocide-continuously-updated.

EXPERIMENTUM CRUCIS

KOSMOSEFÜÜSIKAS JA ESTCUBE

Riho Nõmmik

Eksperimente on mõtet teha ainult siis, kui need annavad üheselt mõistetava tulemuse.

Experimentum crucis ja kosmosefüüsika. Mis need on?

Kõigepealt *experimentum crucis*. Ei hakka targutama ja vaatan Vikipeediasse, kus see mõiste on lahti seletatud väga täpselt. Sealt saame teada, et *experimentum crucis* on “otsustav eksperiment” ehk “kriitiline eksperiment”, mille tulemus määrab ühemõtteliselt, kas mingi teooria või hüpotees on õige. Sellise eksperimenti korraldamist peetakse vajalikuks eeltingimuseks, et konkreetne hüpotees või teooria omaks võtta.

Aga kosmosefüüsika? Siin eestikeelne Vikipeedia teid ei aita. Ka Google ei anna eestikeelsele päringule mingit mõistlikku vastust. Eestis niisugust teadust ei tunta, seda teadusala Eestis keegi õppinud ei ole. Aga on kaks eestlast, kes on sellesse teadusharusse oma jälje jätnud. Nad mõlemad on sündinud Tallinnas.

Üks neist oli Rein Silberberg (1931–2001), kes töötas USA mereväe laboratooriumis Washingtonis. Ta arvutas välja galaktiliste kosmiliste kiirte koosseisu kuuluvate raskete osakeste (aatomituumade) muundumise seaduspärasused galaktikas ja oli esimese galaktiliste kosmiliste kiirte mudeli kaasautor (vt Adams jt 1981).

Teine on siinse kirjutise autor, kes 2017. aastani töötas põhiliselt Moskva ülikoolis. Eksperimentidega Aragatsi mäel Armeenias tegi ta satelliitide ja kosmosejaamade sise- ja välispindu uurides kindlaks arvukalt seaduspärasusi, mis on omased suure energiaga osakestele kosmoses. Nende uuringute põhjal töötas ta

välja mitu kosmose radiatsiooniväljade dünaamikat kirjeldavat arvutusmodelit (vt Nõmmik 2023).

Võiks arvata, et tehtud töö maht ja mitmekesisus koos pikaajalise kogemusega selle valdkonna rahvusvahelise teaduskirjanduse analüüsimisel lubab mul anda emakeelsele väljendile “kosmosefüüsika” olemusliku definitsiooni. Inglis- ja venekeelsed seletused Vikipeedias kujutavad endast pikki teadusala kirjeldusi, kuid ei ütle midagi konkreetset uurimistöö objekti kohta. Niisiis võiks see definitsioon kõlada järgmiselt:

Kosmosefüüsika on teadus, mis uurib Päikesesüsteemi kiirgus-, magnet- ja elektrivälja ning plasma- ja neutraalsete osakeste kooslusi.

Kosmosefüüsika algas kosmosest Maa atmosfääri sööstvatest tohutu energiaga tuumaosakestest — kosmilistest kiirtest. Ja pärast seda, kui inimene oli atmosfääri seest välja pääsenud ja leidnud sealt palju sellist, mida Maalt näha ei ole, kujuneski uus teadusala. Kosmosefüüsika on teadus, mis uurib neid kosmosekeskkonna omadusi, mida saab kindlaks teha ainult kohapeal.

Nähtusi, mis toimuvad kosmoses, uurib aga veel teinegi teadus — astrofüüsika. See tegeleb universumi füüsikaga, sealhulgas taevakehade, näiteks tähtede ja galaktikate, ning tähtedevahelise keskkonna omaduste uurimisega. Kosmosefüüsika on astrofüüsikaga tihedalt seotud. Ühest küljest võib teda võtta astrofüüsika spetsiifilise osana, teisest küljest on ikkagi tegu iseseisva teadusega, mis on astrofüüsikaga n-ö abielus. Kosmosefüüsika osaliselt toitub astrofüüsika objektides, Galaktikas ja Päikeses toimuvate protsesside saadustest, milleks on nende genereeritud osakesed ja elektromagnetiline kiirgus. Neid uurides täiendab kosmosefüüsika astrofüüsikaalaseid teadmisi.

MÕNED *EXPERIMENTUM CRUCIS*’ED KOSMOSETEADUSES

Elementaarosakeste jahil atmosfääris tehtud uuringute käigus selgus, et saladuslike kosmiliste kiirte intensiivsus sõltub nii ajast,

kohast, kõrgusest atmosfääris kui ka konkreetsest aparatuurist, millega mõõtmisi tehti.

Kuigi umbmäärane sõltuvus geograafilisest asukohast ja pikemast ajalõigust joonistus mingil määral välja, tekkis ikkagi vajadus otsustavate katsete, *experimentum crucis*'te järele. Seejuures pidi katse olema selline, kus neljast tegurist — mõõtmise geograafiline (geomagnetiline) asukoht, aeg, kõrgus atmosfääris ja aparatuuri iseärasused — kolm oleksid tingimata fikseeritud. Siin teeme juttu kahest niisugusest eksperimendist, mille tegid Teaduste Akadeemia Moskva füüsikainstituudi ja Moskva ülikooli teadlased.

1. Galaktiliste kosmiliste kiirte intensiivsuse sõltuvus ajast

1944. aastal loodi Moskvast paarkümmend kilomeetrit põhja pool asuvas Dolgoprudnõi linnas Teaduste Akadeemia füüsikainstituudi filiaal — kosmoseteaduse keskus. Selleks andis Lavrenti Beria ettepanekul käsu Jossif Stalin. Miks nii? Beria oli nõukogude tuumapommiprojekti poliitiline kuraator ja uurimistöös osalevad teadlased veensid teda, et projekti aluseks olev tuumafüüsika ei saa hakkama ilma saladuslike kosmiliste kiirte uurimiseta.¹

Sellest ajast peale hakati sealt korrapäraselt läkitama stratosfääri Geigeri loenduriga varustatud standardseid instrumente — ja tehakse seda siiani. Tulemus: tehti kindlaks, et galaktiliste kosmiliste kiirte intensiivsus muutub Maa orbiidil koos Päikese 11-aastase aktiivsusperioodiga ja samaaegse Päikese magnetvälja pooluste vahetumisega vastupidiseks. Selle töö eest said minu eakaaslased Juri Stažkov (snd 1938) ja Galina Bazilevskaja (snd 1936) teiste Dolgoprudnõi teadlaste hulgas 1976. aastal Lenini preemia.²

¹Vt selle kohta kohalikku ajalehte *Gazeta Dolgoprudnõi*, 18. ja 25. oktoober 2006. Siin ja edaspidi autori märkused, kui pole öeldud teisiti.

²Dolgoprudnõi teaduskeskus oli 1998. a minu doktoritööd oponeerivaks asutuseks, kus kaitsesin oma väitekirja Juri ja Galina ees mitu tundi. Veel mõned aastad tagasi, juba Tallinnas elades, arutlesin Juri

2. Kosmiliste kiirte intensiivsuse sõltuvus geomagnetilisest laiuskraadist

Siia tõi selguse teine *experimentum crucis*, mille korraldas minu šeff Naum Grigorov (1915–2005) 1940. aastate lõpus. Katse korraldati ionisatsioonikambrite abil stratosfääris, aga seekord tavali-se kaubalaeva pardalt, mis tegi korrapäraseid reise Odessast (46° põhjalaiust) Singapuri (1°) kaudu Vladivostokki (43°) ja tagasi. Kuna mõõtmistulemused, mis olid tehtud samadel geograafilis-tel (täpsemalt geomagnetilistel) laiuskraadidel, langesid kokku, sai galaktiliste kiirte poolt atmosfääris tekitatud radiatsiooni sõl-tuvus magnetväljast ühese tõestuse (Vernov jt 1948). Selle põhju-seks on asjaolu, et läbi Maa magnetvälja saavad atmosfääri tungi-da ainult need galaktiliste kosmiliste kiirte osakesed, mille jäikus ületab geomagnetilise välja jäikuse selles kohas.³

Need olid kaks eksperimenti kosmiliste kiirte uurimisel, mida tehti stratosfääris. Siia sobib lisada veel midagi satelliitide orbiitidelt.

3. Anomaalsete kosmiliste kiirte hapnikuioonide laengu määramisest

1970. aastatel mõõtis üks planeetidevahelise sondi Voyager inst-rumentidest suure energiaga osakeste juures midagi sellist, mil-le energiaspekter erines galaktiliste kosmiliste kiirte ja päikese energiaosakeste spektri omadustest. Need osakesed, mis koosne-sid süsiniku, lämmastiku ja hapniku ionidest, said nimetuseks anomaalsed kosmilised kiired (Cummings jt 2011). Peagi leiti nii-suguseid osakesi ka Maa magnetvälja sügavusest maalähedaste

Stažkoviga e-posti teel oma kahe eksperimendi tulemuste üle. On või-malik, et need viitavad mingi tundmatu, suure energiaga osakeste alli-ka (protsessi) olemasolule meie galaktikas.

³Millalgi 1960. aastatel veetis professor Grigorov, siis juba Vene Föderatsiooni teeneline teadlane ja Stalini preemia laureaat, oma suve-puhkuse Pühajärvel. Seistes Kiigemäel ja jälgides järvel seilavaid pur-jekaid, meenutas ta, et niisugust pilti on ta varem näinud ainult Singa-puris. Võimalik, et see oli kompliment.

satelliitide orbiitidelt. Kuna Maa magnetväli toimib sellisel juhul hiiglasliku magnetina, mida kasutatakse ka osakeste laengu määramisel, siis oletati, et anomaalsete kosmiliste kiirte puhul võib olla tegemist ühekordselt ioniseeritud aatomitega.⁴

See oli hinnang, aga mitte fakt. Asi on selles, et

- Voyageri poolt mitmekümne astronoomilise ühiku kaugusel Maast mõõdetud osakeste voog erineb sellest, mis see on Maa orbiidil sealpool Maa magnetvälja.
- Osakeste tungimise piirid läbi Maa magnetvälja muutuvad sõltuvalt geomagnetilise aktiivsuse tasemest (Nõmmik 1990).

Tekkis vajadus need ebamäärasused osakeste laengu hindamisel kõrvaldada, korraldada *experimentum crucis*. Niisuguse mooduse ma ka välja pakkusin. Nimelt tuleb mõõta osakeste voo-
gude suurust kahel erineva kaldenurgaga satelliidi orbiidil ja teha seda võimalikult üheaegselt. Sel juhul sõltub mõõdetud voogude suuruste suhe ainult osakeste laengust. Magnetvälja muutused on orbiitidel teineteisega proportsionaalsed ning mõõtmise tulemust ei mõjuta.

Aga kuidas niisugust eksperimenti korraldada? Keegi ei anna sulle selleks kahte tehiskaaslast! Seda enam, et mul enesel polnud luba ligipääsuks “riigisaladustele”, sealhulgas satelliitidele (vt Nõmmik 2019), ja ka suhted šefiga instituudis olid selleks ajaks jõudnud sügavasse madalseisu, mistõttu tema toetusele loota ei saanud.

Õnneks oli mul hingamiseks tekkinud teine kanal. Nimelt oli instituudis teaduslikel töötajatel lubatud kord nädalas täiendada oma teadmisi raamatukogus. Aga raamatukogu asemel töötasin ma nendel päevadel Meditsiinilise Bioloogia Instituudis sealse teadlase Albert Marennoi (sünd 1940) uurimisrühmas. Juba olid meil ilmunud ka esimesed ühispublikatsioonid.

Ette rutates märgin, et Albertiga, kes on teaduses siiani aktiivselt tegev, seob meid sügav sõprus, niisugune, et meie doktoriväi-

⁴Ühekordne ionisatsioon tähendab ühe elektroni eemaldumist aatomist või lisandumist sellele. *Toim.*

tekirjades oli mitmeid ühiseid graafikuid ja — paradoks — retsensiooni tema doktoritööle (1996) kirjutasin ametliku oponendi palvel mina, siis veel teaduste kandidaat.

Aga asja juurde! Marennõil oli võimalus aeg-ajalt eksponeerida laetud osakeste detektoreid luuresatelliitide välispinnas olevates konteinerites. Ehkki niisuguse ekspositsiooni kestus (viis ööpäeva) ja konteinerite mõõtmed olid väikesed, mistõttu katsetulemuse oodatav statistiline täpsus oli väike, oli see siiski võimalus. Oli ainult vaja leida luuresatelliidid, mis oleksid startinud võimalikult väikse intervalli tagant. Marennõil õnnestus vajalikud satelliidid leida ja 1987. aasta septembris satelliitidel Kosmos-1882 ja Kosmos-1887 osakeste detektorid eksponeerida. *Experimentum crucis*'e tulemused kinnitasid lõplikult varasemaid, kaudseid tulemusi ning näitasid, et anomaalse komponendi hapnikuioonid on ühekordselt ioniseeritud (Marennõi jt 1990).

Sellega olen küllaldaselt selgitanud *experimentum crucis*'e olemust kosmosefüüsikas ja võime edasi minna selle juurde, mil määral ESTCube'iga tehtud katsed vastavad kosmosefüüsika kui teaduse esitatavatele nõuetele.

TEADUSEST JA ESTCUBE'IST

Kui kusagil valitseb kosmosetegevuse kirjeldamises tohuvabohu, siis just ESTCube'i projekti meediakajastuses. Selle põhjusi on terve hulk, nende seas kosmosekeskkonna vähene tundmine ja kosmose romantiseerimine. Et toimuvast aru saada, on vaja selgust, mis on mis ja kes on kes. Ilma selleta on raske läbi murda ebakompetentsusest ja skolastikast, mis on omased selle probleemi kirjeldamisele meedias.

Kes on teadlane ja kes lihtsalt teadja? Teadja valdab teadmisi, teadlane loob uusi teadmisi. Kõrgkoolilõpetaja (magister), kes valdab teadmisi ja oskab neid kasutada, ei ole veel teadlane, vaid lihtsalt teadja. Teadlane on inimene, kelle saavutusi uue teadmise loomisel on kinnitanud nii teadusajakirjade retsensendid kui ka atestatsioonikomisjon (PhD).

Millega tegelevad astronoomid ning astro- ja kosmosefüüsikud? Mille poolest nende tegevusalad erinevad? Püüan seda selgitada piltlikult, võrreldes teadusi Maast ja taevast!

Maa peal on zooloogia — veterinaaria — botaanika.

Taevas on astronoomia — astrofüüsika — kosmosefüüsika.

Seda, mis toimub Maa peal, teab iga koolijüts, seda segi ei aeta. Selles, mis toimub taevas, valitseb siiani Paabeli segadus. Miks? Sellepärast, et maapealset õpetatakse koolis, sellele komistab inimene iga päev. Aga kosmoseteadust õpetatakse koolis vähe ja sedagi traditsioonilise astronoomia piirides. Nii nagu taevas oli ühiskonna silmis ühest küljest lihtne (Päike, Kuu, planeedid, Linnutee) ja teisest küljest müstifitseeritud, nii on ka teadmised kosmosest suures osas selliseks jäänud. Elu — kui mitte igavene taevas, siis vähemalt väljaspool loodust teistel planeetidel! Inimkonna elu väljaspool loodust! Midagi absurdsemat on raske välja mõelda (vt selle kohta Nõmmik 2020).

Aga nüüd konkreetsemalt astro- ja kosmosefüüsikast. Kosmosefüüsikat õpetatakse Moskva ülikooli füüsikateaduskonna tuumafüüsika osakonnas (selle osakonna on lõpetanud siinse loo autor), astrofüüsikat aga astronoomia osakonnas (selle osakonna lõpetas üheksa aastat hiljem Ene Ergma). Moskva ülikooli kosmosefüüsikud töötavad tuumafüüsika instituudis, astrofüüsikud astronoomia observatooriumis. Ei mäleta, et astrofüüsikud oleksid külastanud kosmosefüüsikaalaseid seminare. Kui seda juhtus, siis üliharva.

Töötasime Ene Ergmaga ühel ajal Moskvas peaaegu 20 aastat, aga ehkki olen teinud ettekandeid konverentsidel ka Moskva ja Pulkovo observatooriumis, pole me konverentsidel kunagi kohtunud. Ka minu esinemisi Eestis pole Ene Ergma pidanud vajalikuks või võimalikuks külastada. Nii erinevad on meie teadusalad! Aga Eestis on saanud kombeks neid, kes tegelevad astronoomia, astrofüüsika või kas või tehnikaga, mis leiab kasutamist kosmoses, sageli nimetada kosmosefüüsikuteks.

Mis on fundamentaal- ja mis rakendusteadus? Fundamentaalteadus uurib olemasolevat reaalsust, rakendusteadus otsib võimalusi fundamentaalteaduse tulemusi inimkonna progressi tarvis ka-

sutada. Rakendusteadus põhineb fundamentaalteadusel. Iseseisvat, fundamentaalteadusest sõltumatut rakendusteadust pole olemas. Kui kuskil arvatakse olevat, siis see ei ole teadus.

Mis vahe on (kosmose)teadusel ja (kosmose)tehnikal? On olemas teadus ja on olemas tehnika, mis teadust teenindab. On olemas tehnikateadus, mis tehnikat arendab. On tähtis rõhutada, et käesolev lugu käsitleb teadust, mitte tehnikat, kuigi loo autorile ei ole võõrad ka autoritunnistused ega teaduse abividinad, millest mõned on olnud ja jäänud suurimateks maailmas (ionisatsiooni kalorimeeter Aragatsi mäel Armeenias ja tuumafotoemulsiooni blokk tehiskaaslasel Interkosmos-6).

Kes on leiutaja? Inimene, kes esitab mingi hüpoteesi (olgu selleks näiteks *perpetuum mobile* või see, mida nimetatakse jalgrattaks), ei ole veel leiutaja. Leiutajaks ta saab siis, kui tema hüpoteesi kinnitab *experimentum crucis*. Soome teadlane Pekka Janhunen, kes on esitanud mõtte elektrilisest päikese(tuule)purjest⁵ ja plasmapidurist, millest peatselt juttu tuleb, niisiis leiutajaks ei kvalifitseeru — ehkki teda sellena publikule vahetpidamata esitletakse.

Mis on päikesetuul ja kus see puhub? Päikesetuul on kiirusega 300–1000 km/s Päikesest katkematult eemalduv madalenergiiline plasma. Maa magnetvälja sügavuses asuvatele maalähedastele tehiskaaslaste orbiitidele päikesetuul tungida ei saa, sest selleks peaks osakeste energia (täpsemalt jäikus) olema ligikaudu viis suurusjärku suurem, kui see tegelikult on. Seetõttu on ka ülimalt kahtlane teatmeteostes, sealhulgas Vikipeedias levitav versioon, nagu saaks päikesetuult Maa peal näha, kui see kutsub esile virtualised või geomagnetilise tormi. Esiteks on päikesetuul pidevalt Päikesesüsteemi päikeselt eralduv plasma, mille kiirus ja tihedus muutub väga aeglaselt, seevastu geomagnetilisi torme ja virtualisi tuleb ette üsna harva. Teiseks öeldakse meile õigesti, et Maa

⁵Elektrilist päikesepurje, mille jõuallikaks on kava kohaselt päikesetuule dünaamiline rõhk, ei maksa segi ajada (tavalise) päikesepurjega, mis saab oma jõu Päikeselt tuleva valguse kiirgusrõhust ja mida praktikas katsetati esimest korda 2010. aastal Jaapani kosmosesondi IKAROS lennul. *Toim.*

atmosfääri kaitseb päikesetuule eest Maa magnetväli, mis suunab suurema osa (?) laetud osakestest eemale. Aga kui ei suunaks? Mis siis? Mitte midagi! Päikesetuule osakeste energia on nii väike, et atmosfääri osakesi ei suuda see kuidagi kiirgama panna.

Mis toimub tegelikult? NASA teatab tulevases tormist ja virralistest ette poolteist-kaks ööpäeva. See juhtub siis, kui on toimunud väga suur päikesepurse, mille tulemusena paisatakse Päikeselt kosmosesse ülisuur hulk suure energiaga osakesi ja kosmoses plasmas tekivad lööklained, mis Maale jõudes kutsuvad esile geomagnetilise tormi. Tormi kestel liiguvad magnetvälja jõujooned järsult üles-alla ja Maa välise radiatsioonivööndi suure energiaga osakesed rebenevad neist lahti ning pudenevad atmosfääri, kus tekitavad valgusmängu. Kõik see on kindlaks tehtud katsetes, mis leidsid aset pool sajandit tagasi (mäletan Moskva ülikooli professorite Aleksandr Lebedinski ja Boriss Tverskoi ettekandeid selle kohta). Aga teatmikud? Need kordavad aastast aastasse selletuse esialgset versiooni, ilma et vahepeal keegi midagi üle kontrolliks või kaasajastaks. Siinkirjutaja on kümnete eksperimentide ja sadakonna teadustrükise autor, mis käsitlevad osakesi maalähedastel orbiitidel, ja võib kinnitada, et päikesetuulest pole seal haisugi!

Mida kujutab endast jääkatmosfäär ja kuidas see mõjutab satelliitide liikumist? Satelliitide orbiidid läbivad ionosfääri ehk jääkatmosfääri, mille koostisest enamiku moodustavad hapniku aatomid ja ioonid. Aerodünaamilised efektid jääkatmosfääris põhjustavad satelliitide kiiruse ja orbiidi kõrguse loomulikku vähenemist.

Niisugused on mõned näpunäited kosmosealase kirjaoskamatuks likvideerimiseks. Nüüd Eesti satelliitide juurde. ESTCube-1 ja ESTCube-2 olid ja on kuulutatud hariduslik-teaduslikeks projektideks. Hariduslikeks sellepärast, et nad on suunatud tehiskaaslaste tehnoloogia õppimisele ja omandamisele — mida on ka tehtud ja tehakse. Projektide väljakuulutatud sihid jäävad rakendusliku kosmosefüüsika valdkonda, sest peaksid tõestama Soome meteoroloogiainstituudi teadlase Pekka Janhuneni kahte hüpoteesi, mille kohaselt elektrilise päikesepurje ja plasmapiduri abil — kasu-

tades ära kosmoseplasma ja laetud keha vastastikmõju — saab muuta kosmoselaeva või satelliidi kiirust (Janhunen, Sandroos 2007; Janhunen 2014).

Siinkohal tahaksin küsida, millist teadusalast, täpsemalt kosmosefüüsikaalast haridust projektides jagati, kui ülikoolis ei olnud ega ole selle ala õppejõude, ja nagu on teadustanud meedia, ülikoolis külalisprofessoriks olnud Pekka Janhunen õpetas Tartus kosmosetehnoloogiat, mitte aga -teadust. Ja nagu peatselt näitan, on ESTCube'i projektide meedia poolt deklareeritud teaduslik siht esimese tehiskaaslase puhul mõttetu, teise puhul aga ei vasta nõudmistele, mida esitatakse teaduseksperimentidele. ESTCube on niisiis tehnoloogia-, mitte teadusalase hariduse projekt ja sellisena ennast ka õigustanud niivõrd, kui ta hõlmab minisatelliitide ehitamist.

MIDA KUJUTAS ENDAST EKSPERIMENT ESTCUBE-1?

Meedias kuulutati, et ESTCube-1 on esimene satelliit maailmas, mis proovib kasutada elektrilist päikesepurje. Tehiskaaslane viidi maalähedasele orbiidile 7. mail 2013. Missiooni lõppedes teatati, et see osutus edukaks. Mil määral see nii oli?

Kui missiooni sihiks oli luua töötav tehiskaaslane (üks ja põhiline tehnoloogiaalane ülesanne), siis see oli tõesti nii, sest õnnestus kokku panna funktsioneeriv minisatelliit. Aga väljakuulutatud ja meedias laialt reklaamitud missiooni eesmärk — elektrilise päikesepurje meetodi katsetamine — jäi saavutamata, sest selleks vajalik tehnika ei hakanud tööle. Ent kui oleks hakanud, mis siis? Ka siis poleks midagi juhtunud. Peaks olema arusaadav, et ükski mõistlik sportlane ei lase oma paati pukseerida Pirita lahele purje katsetama, kui seal tuult ei ole. Päikesetuulega on sama lugu: kui seda ei ole, siis purje katsetada ei saa! Tehiskaaslase orbiidil päikesetuult ei ole, ei ole ka muud, ühes suunas suure kiirusega liikuvat plasmata, mis päikesetuult imiteeriks. See tähendab, et eksperimendi kavandatud siht oli mõttetu.

Siin on siiski üks aga. Projekti eestvedajate hulka kuuluv inimene selgitas mulle hiljuti, et tegemist oli meedia moonutusega.

Nimelt oli meedia projekti väljakuulutatud sihist — proovida kasutada elektrilise päikesepurje tehnoloogiat — projekti populaarsuse tõstmiseks “liigse” sõna “tehnoloogia” välja jätnud ja sellega esialgset mõtet saatuslikult moonutanud, s.o teaduse seisukohast teinud projekti naeruväärseks. Jääb küsimus, miks projekti juhid meedia viga ei märganud ja lasksid sellel moonutusel korduda ka ESTCube-2 puhul.

ESTCube-1 andis kahtlemata olulise panuse tehnoloogia-alasesse haridusse. Eelkõige pean silmas funktsioneerivat mikrosatelliiti, aga ka seda, et uued tehnikateadmised soodustavad nende kasutamist ka muudel tehnikaaladel.

Siin on koht üheks oluliseks järelduseks. Erakordselt populaarseks on viimasel ajal saanud teaduse eetika. Arutatakse, kes on kellelt mõne lause maha viksitud, kes on teenimatult liigse euro taskusse pistnud. Aga eetika vaateväljast on täielikult välja jäänud teaduse suhted meediaga, millel on ühiskonna seisukohalt väga suurt tähtsus eriti siis, kui tegemist on uue, kiiresti areneva teadusalaga kosmosest, mille puhul objektiivne info on ülitähtis. Näib, et siin ootab eetikat eriti lai tööpõld.

MILLEST SAAB RÄÄKIDA ESTCUBE-2?

On loomulik, et kui halvasti, siis uuesti. Aga halvasti ei töötanud mitte ainult tehnika. Kui uskuda ajakirjandust, siis oli Pekka Janhunenile kohale jõudnud teadmine, et seal, kus tuult ei ole, ei ole purje katsetamine just kõige parem mõte. Ja Pekka Janhunen leidis samale eksperimendile uue, plasmapiduri kontseptsiooni (Janhunen 2014).

Paraku kerkib siin esile uus takistus. Ka seda hüpoteesi saab tõestada ainult *experimentum crucis*. ESTCube-2 missioon seda kuidagi olla ei saanud. Siin ei tule arutleda mitte plasmapiduri tõhususe üle, vaid kõrvaldada katses põhilise, aerodünaamilise pidurduse mõju, mis sõltub nii keskkonna kui ka konkreetse satelliidi omadustest. Meenutame, et üheraskused tinahaavel ja udusulg, üheraskused kera ja plaat, pikeeriv ja planeeriv lennuk pidurdavad atmosfääris (ka jääkatmosfääris) erineva kiirusega.

Seega võib öelda, et milline ka poleks olnud eksperimendi ESTCube-2 tulemus, tõestada poleks sellega midagi võimalik olnud. Milline võiks siin olla *experimentum crucis*, mida olen katse korraldajatele ka pakkunud? Tuleb üheaegselt ühele ja samale orbiidile viia kaks identset satelliiti. Ühel tuleb plasmapidur laadida, teisel mitte. Kahjuks ei ole ettepanekule reageeritud.

ESTCube-2 viimases versioonis oli missiooni põhiülesandena esile toodud uus siht: maapinna seire. See kujutab endast ESTCube-1 ühe tehnoloogilise meetodi, purjetõstmise optilise kontrollsüsteemi arendust, mis leiab kasutust ka tulevaste Kuu-operatsioonide juures. Loomulik, sest projekti ESTCube-1 juht Mart Noorma on eelkõige silmapaistev organisaator ja tehnilise optika eriteadlane (PhD tehniliste teaduste alal), aga mitte niivõrd kosmoseteadlane, kes, tuletan meelde, on inimene, kes teeb kosmoses kindlaks midagi sellist, mida varem ei teatud.

Nimetatud meetodi sihiks on vähendada töötavate tehiskaaslaste põkkumise tõenäosust romudega, kiirendades nende lahkumist kosmosest. Paraku on lugu nii, et purjede heiskamine romudele hoopis suurendab põkkumise tõenäosust. Milline on summaarne efekt? Äkki hoopis vastupidine oodatule? Aga liikuvate romude laetud purjed? Mil määral saavad need takistuseks tohutu tehiskaaslaste armee telekommunikatsioonile?

Aeg on edasi liikunud. . . Nüüd teame, et ESTCube-2 õnnetu juhuse tõttu orbiidile ei jõudnud ja uue satelliidi ehitamine võtab mitu aastat aega. Mitu aastat.

Selle osa lõpetuseks on hädavajalik teha sama märkus, mis sai tehtud ESTCube-1 puhul. Selleks et uurida satelliidi pidurdusvõimet, tuleb eelkõige heisata puri. Eelmine kord see ei õnnestunud. Tekib küsimus, kas selle põhjuseks oli tehniline aparatuur või kas purje heiskamise teoreetilist moodust on tänapäeva tehniliste vahenditega üldse võimalik praktikas rakendada? Enne kui rääkida mingi nähtuse uurimisest, tuleks kindlaks teha, kas kasutatav tehniline meetod on teostatav. Ja just selleks on projekt ESTCube-2 vajalik. Aga mitte selleks, et anda põhjust joonistada pilte, kuidas tulevikus kosmost prahist puhastada.

KUIDAS SÜNNIVAD TEADUSKATSED KOSMOSES?

Sellel protsessil on kaks põhietappi.⁶ Esimene etapp on probleemi sõnastamine ja selle lahendamismooduse väljatöötamine (meetod, aparatuur, selle töötamise loogika). Sellega tegelevad ülikooli füüsikateaduskonna kasvandikud — kosmosefüüsikud. Kes need on? Kosmosefüüsikute kasvatamine algab kolmandast kursusest, millest alates läbivad üliõpilased loengu-, seminari- ja praktikumitsükli paarikümnes erialadistsipliinis ning teevad kursustööd. Neid ei juhenda mitte raamatupõhised õppejõud, vaid aktiivselt tegutsevad teadlased.

Teine etapp on katseks vajaliku aparatuuri ehitamine. Siin on kaks võimalust. Kui aparaadid on suured,⁷ siis ehitavad neid teadlaste juhtnööride järgi riiklikud teaduslik-tehnilised korporatsioonid. Kui aparatuur on väike, pannakse see kokku instituudis eneses. Seda teevad insenerid-füüsikud. Kosmosefüüsikud osalevad siin ainult valminud aparatuuride katsetustel. Aga üliõpilased? Mõnikord nad osalevad aparatuuri maketi loomisprotsessis, aga “lahinguinstrumentidest” hoitakse neid eemal. Igal kosmosetehnikaga seotud protsessil peab olema oma professionaalne vastutaja.

Siin põhjalikumalt protsessi esimesest etapist — sellest, kuidas leiavad eksperimendid tee kosmosesse. Oletame, et mõnel teadlasel tekib uue eksperimendi idee. Loomulikult arutab ta selle läbi oma kolleegidega. Seejärel tuleb idee arutlusele erialaseminaril ja võimalik, et mitu korda. Kui suuremad konarused on silutud, seisab ees arutelu instituudi erialanõukogus, mis koosneb valdavalt füüsika-matemaatikadoktoritest.

Kui instituudis on projekt heaks kiidetud, läheb see edasi tippteadlastest koosnevasse akadeemia erialanõukogusse. Kui ka siin saadakse heakskiit, algab sõelumine kõrgemates riigiorganites eksperimendi teostamise tehniliste võimaluste otsingul.

⁶Vaatame neid Moskva ülikooli tuumafüüsika instituudi tegevuse näitel, mille teadlased on praeguseks teinud üle 300 kosmoseeksperimendi.

⁷Moskva ülikooli teadlased olid isegi 15-tonniste teadussatelliitide Proton autoriteks.

Julgen kinnitada, et kumbki projekt, ei ESTCube-1 ega ESTCube-2, poleks isegi instituudi seminaril heakskiitu saanud.

Tartu ülikool ja Euroopa Kosmoseagentuur (ESA) on andnud projektidele rohelise tule. Mille põhjal tegi seda Tartu ülikool, kus pole ühtegi kosmosefüüsikut, on päris huvitav. Millise teadusliku ekspertiisi, kui seda tehti, läbisid projektid ESAs, ei ole kuulda olnud. Tunnen poolt tosinat Euroopa kosmosefüüsikut, aga kahtlen, et keegi neist oleks heaks kiitnud ESTCube'id kui rakendus-teaduslikud eksperimendid.⁸

Veel kord. Hüpoteesi tõesuse üle saab otsustada ainult *experimentum crucis*, mida elektrilise päikesepurje puhul on võimalik korraldada ainult väljaspool Maa magnetvälja, kus päikesetuul puhub, plasmapiduri puhul aga üheaegselt orbiidile viidud kahe identse satelliidi abil. Paneb imestama, et Pekka Janhunen, kes on mõlema ESTCube'i-projekti ideeline juht, soovitab teha katseid, mis tema hüpoteesidele kuidagi kinnitust tuua ei saa.

Muidugi oleksid nii elektriline päikesepuri kui ka plasmapidur kosmonautikas väga tähtsad abivahendid. Aga miks maailma võimsaimad kosmosemaad USA (NASA) ja Venemaa (ROSKOSMOS), kuhu on koondunud põhilised teadmised kosmonautika alal, selle hüpoteesi vastu ise huvi ei näi tundvat — esimene kui kosmosetehnika gigant ja teine, kelle käes on jämedam ots kosmosefüüsikas (vt Nõmmik 2023)?

NASA kohta ei oska midagi öelda, mingist aktiivsest tegevusest pole kuulda olnud. Aga Venemaa kohta võin üht-teist öelda. Kuulnud Pekka Janhuneni elektrilise päikesepurje ideest, trükkisin tema artiklid välja, ja kuna ma ise pole päikesetuulega tegelnud, andsin need lugeda kosmoseplasma tippspetsialistile Jelizaveta Antonovale ja Moskva ülikooli tuumafüüsika instituudi direktorile Mihhail Panasjukile, kes osales Venemaa kosmosetea-

⁸Hiljuti sain teada, et projektid olid heaks kiitnud Soome teadlased. Kui nii, siis on arusaamatu, miks soomlased arvasid, et purje on võimalik katsetada seal, kus päikesetuult ei ole (projekt 1), ja kuidas saab plasmapidurit katsetada nii lihtsalt seal, kus valitseb teine, aerodünaamiline pidurdusprotsess (projekt 2).

duslike programmide suunamises.⁹ Mõne päeva pärast tagastasid mõlemad trükise nagu kokkuräägitult kaastundliku naeratusega ja löid käega.

Muidugi, subjektiivsed arvamused siin midagi ei otsusta. Otustab *experimentum crucis*, kuid kogenud teadlaste arvamusel on samuti mingi väärtus.

KÕIKE TULEB NIMETADA ÕIGETE NIMEDEGA

Et sisukalt lõpetada, tuleb meenutada algust, mis leidis aset 2008. aasta suve lõpus, kui ajakirjandusväljaanded teatasid, et uuel õppeaastal hakkavad Tartu üliõpilased tegema Eestist kosmoseriiki — ehitama tehiskaaslast. Tegema seda, millega maailmas oli tegeldud juba pool sajandit.

Minus, kes ma olin kosmoseteaduse probleemidega tegelnud sisuliselt kogu nn kosmoseajastu, kutsus see esile sügava hämmelduse, millest ma siis ka kirjutasin (vt Nõmmik 2008). Üks peamisi küsimusi oli: milleks? Kõik tehiskaaslased on alati ehitatud selleks, et lahendada mingeid teaduslikke ülesandeid või mingil muul moel ühiskonda teenida.

Meenutagem: Valdur Tiit ja Charles Villmann oma ülesannete lahendamiseks tehiskaaslasi ei ehitanud. Nad kasutasid katseteks juba olemasolevat tehnikat (Dnepropetrovski satelliiti ДЦ-У1 ja orbitaaljaama). Tekib küsimus, milline teaduslik probleem on Eesti teadlaste ette kerkinud, mille lahendamiseks maailmas olemas olevast kosmosetehnikast ei piisa. Ammu oli selgunud, et kui Tõravere teadlastel olekski mingeid probleeme tekkinud, oleks nende lahendamiseks kasutatud hiiglasuuri kosmosesse viidud teleskoope.

Milleks siis? Teaduslikke ülesandeid, mille lahendamine oli ja on vajalik ainult Eestile, pole olnud ega ole. Aga ülesannetega, mis on tähtsad kõigile maailmas, tegelevad edukalt kosmosesuurriigid, mis on kõikvõimalike ülesannete lahendamiseks välja

⁹2020. aastal suri Mihhail koroonasse.

arendanud terve hulga tehiskaaslaste platvorme. Ainult too oma aparaat, kruti platvormi külge ja... aidaa kosmosesse.

Teaduskatsed kosmoses. Kuidas need toimuvad? Protsessi võib jagada järgmisteks etappideks:

1. Teadus- või õppeasutusel on teaduslik probleem.
2. Selle lahendamiseks leitakse meetod
3. ja luuakse aparaat, mille ehitab asutus ise või mõni spetsialiseeritud ettevõtte.
4. Pärast seda leitakse kandja (satelliit, orbitaaljaam või planeetidevaheline sõiduk), mis tagab tingimused aparatuuri tööks kosmoses. Kui niisugune standardne vahend puudub, koostavad teadlased nõudmised teaduslik-tehnilistele ettevõtetele, mis oma kogemuste põhjal sellise aparaadi loovad.
5. Saadud andmete analüüs ja järeldused.

Teadlaste-füüsikute mureks on etapid 1, 2 ja 5. Etapp 3 on kas inseneride või spetsiaalsete teaduslik-tehniliste ettevõtete mure. 4. etapp, kui niisuguse järele on vajadus, toimub alati teaduslik-tehnilistes ettevõtetes.

Selline on loogiline või mõttepõhine kosmosealane teadustöö nn kosmoseriigis. See, mis algas Tartus 15 aastat tagasi, erineb tavateadusest kõikides selle etappides.

- Puudusid ja puuduvad erialateadlased — kosmosefüüsikud — ja seega ka teaduslik probleem.
- Puudusid insenerid-füüsikud, keda peaks kasvatama (ja kasvatab?) Tallinna Tehnikaülikool.¹⁰
- Puudusid satelliidi ehitamiseks vajalikud teadmised, välja arvatud IT.
- Ja kõik see puuduv laenati naabritelt, saamata aru, mida laenatakse. Siit ka konarused, mis peidetakse populistlike loosungite taha.

¹⁰TTÜ loodusteaduskond pakub bakalaureuseõpet rakendusfüüsika õppekava järgi. *Toim.*

Lugenud seda kõike, küsib normaalne lugeja: kus selle loo autor, kes projekti kritiseerib, oli varem? Ja normaalne autor peab vastama ja vastabki ning teeb seda ühe näite põhjal.

Aasta oli vist 2010. Mart Noorma kutsus mind oma tegevusega tutvuma. Tegin Tõraveres ettekande ja kohtusin tema noortega. Olin ülikoolile kaasa võtnud kingituse — minu instituudi koostatud kahekõitelise *Kosmose mudeli* väljaande, mida vabamüügil pole kunagi olnud ja mida jagati vaid erinimestiku alusel.

Palusin mulle korraldada kohtumise ülikooli rektoriga, et tal-le selgitada, kui raske ülesande on ülikool enesele ESTCube'iga seoses võtnud. Selleks puhuks oli mul varukas trumpäss. Mõned aastad enne seda olid Hiina kosmosetehnika taimelava, Harbini tehnoloogiainstituudi teadlased arutanud, kust kutsuda endale kosmosefüüsika lektorit, kas NASAst või ROSKOSMOSest. Ot-sus tuli viimase kasuks ja mõne aja möödudes pidasin kahenädalase igapäevaste loengute seeria Harbini instituudi õppejõududele ja aspirantidele. Poleks olnud midagi lihtsamat kui kursust üli-õpilaste jaoks lihtsustada ja eesti keeles Tartus ette kanda. Paraku jäi see kohtumine ära. Nii sõitiski potentsiaalne abi Tartule koos minuga Moskvasse tagasi.

KOKKUVÕTE EHK MORAAL

Milleks see lugu? Selle küsimuse esitas mulle, lugenud läbi loo esialgse variandi, lugupeetud astronoomiadoktor Tõnu Viik. Vastan. Selleks et selgitada: teaduses tuleb kõike, nii tegevust kui ka tegevuse sihti, nimetada õigete nimedega.

Päris lõpetuseks mõned mõtted.

Esimene on lihtne ja näitlik. Põllumees tuleb töölt ja kuuleb, et ühiselamu aknast kõlab reibas laul “Me lähme rukist lõikama”. Ta arvab, et lõpuks ometi on tulnud abivägi teda tema raskes töös aitama. Võtab aega, enne kui ta aru saab, et tegemist on hoopis teise, inimesele samuti vajaliku tegevusega. Ja et seltskonnale tuleb selgitada: nad osalevad ringmängus, mitte ei lõika rukist.

Teine mõte on samast ooperist. Kui rätsep on otsustanud kingsepaks hakata, tuleb tal kõigepealt uut ametit õppida, mitte kalifeid õmmeldes kuulutada, et ta valmistab säärsaapaid.

Kolmas mõte. Kui tahame, et laps kibeda tableti ära sööks, võime sellele moosi peale määrada. Aga kas selleks, et noori tehnika juurde meelitada, on ikka õige neile ja rahvale muinasjutte pajatada?

Reaalteadus, milleks on kosmosefüüsika, nõuab täpsust, mitte mõistetega žongleerimist. Jällegi, asju tuleb nimetada nende õigete nimedega. Aga selleks tuleb asju kõigepealt teada ja tunda.

Autor tänab Mart Noormat, kes luges artikli käsikirja esialgset versiooni, tegi selle kohta hulga märkusi ja informeeris autorit üksikasjadest, mis ajakirjanduses pole kajastamist leidnud.

Kirjandus

- A d a m s, James H. Jr., Rein Silberberg, Chih-Hong T s a o 1981. *Cosmic Ray Effects on Microelectronics*. Part 1: *The Near-Earth Particle Environment*. Memorandum report 4506. Washington DC: Naval Reseach Laboratory; <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA103897.pdf>
- C u m m i n g s, Austin C., Edward C. S t o n e, Frank B. M c D o n a l d, Bryant C. H e i k k i l a, Nand L a l, William R. W e b b e r 2011. Voyager observations of anomalous cosmic rays in the outer heliosphere. — *Proceedings of the 32nd International Cosmic Ray Conference (ICRC2011), held 11–18 August, 2011 in Beijing, China*. Vol. 11: *SH3-SH4: Solar and Heliospheric Phenomena*, pp. 2–5
- J a n h u n e n, Pekka 2014. Simulation study of the plasma-brake effect. — *Annales Geophysicae*, Vol. 32, No. 10, pp. 1207–1216
- J a n h u n e n, Pekka, Arto S a n d r o o s 2007. Simulation study of solar wind push on a charged wire: Basic of solar wind electric sail propulsion. — *Annales Geophysicae*, Vol. 25, No. 3, pp. 755–767
- M a r e n n y, Albert M., Gennadi P. G u e r t z e n, Riho A. N õ m m i k 1990. Charge state distribution of anomalous oxygen ions in low earth orbit during solar quiescence. — *International Journal of Radiation Applications and Instrumentation*. Part D: *Nuclear Tracks and Radiation Measurements*, Vol. 17, No. 2, pp. 113–115

- Nõmmik 1990 = Ныммик Рихо А. Некоторые вопросы расчета функции проникновения. — *Космические исследования*, т. 28, №2, с. 306–309
- Nõmmik, Riho 2008. Tudengid teevad Eestist kosmoseriigi? — *Tartu Postimees*, 1.08
- Nõmmik, Riho 2019. Maadlus nähtamatute eriteenistustega. — *Samud kosmoses ja Maa peal*. Tallinn: Tammerraamat, lk 97–111
- Nõmmik, Riho 2020. Koloniseerime Kosmose. Laipadega? — *Akadeemia*, nr 10, lk 1751–1774
- Nõmmik, Riho 2023. Kosmoseala rahvusvahelised standardid: Mis need on ja kuidas sünnivad? — *Akadeemia*, nr 10, lk 1797–1812
- Verhovjt 1948 = Вернов Сергей Николаевич, Григоров Наум Леонидович, Савин Ф. Д. Измерение толчков, создаваемых космическими лучами в стратосфере, с помощью ионизационной камеры. — *Доклады Академии наук СССР*, т. 61, № 5, с. 815–816

RIHO NÕMMIK (1936) on lõpetanud Moskva Ülikooli füüsikateaduskonna (1960) ja sama ülikooli aspirantuuri (1963) ning kaitsnud samas kandidaadi väitekirja tuumafüüsika alal (1968) ja doktoriväitekirja kosmosefüüsika alal (1998). Aastatel 1964–1968 osales Tõraveres atmosfäärivälise miniobservatooriumi Kosmos-215 teadusaparatuuri loomiseга seotud uurimistöodes ja aastatel 1969–2017 töötas Moskva Ülikooli tuumafüüsika instituudis. *Akadeemias* on temalt ilmunud artiklid “Teadusega Maalt Marsile: Dokumentaaljutustus” (2020, nr 3, lk 387–416), “Koloniseerime kosmose. Laipadega?” (2020, nr 10, lk 1751–1775), “Reis Marsile. Milleks?” (2022, nr 3, lk 387–397), “Eesti haldusterritoriaalse jaotuse teaduspõhine visioon” (2022, nr 12, lk 2220–2239), “Kosmoseala rahvusvahelised standardid” (2023, nr 10, lk 1797–1812) ning “Edgar Kant ja Salme Nõmmik Eesti inimgeograafia ajaloos: Võrdlev analüüs” (2023, nr 12, lk 2178–2197).

AGATHE VEEBER. Vaikelu valge kindaga (kuivõel, 1946;
TKM kogu)

ARVUSTUS

STRANDMAN SUURTE KANNUL

Kalev Kukk. *Otto Strandman: Elulugu ja elu lugu.* (Riigivane-mad.) Toimetanud Kai Tafenau ja Helina Tamman. Tartu: Rahvusarhiiv, 2024. 856 lk.

Võib öelda pikemata: ilmunud on võimas monograafia. Peategelane Otto Strandman (1885–1941) oli Eesti esimese iseseisvusaja tegusamaid riigimehi. Ta oli poliitiliselt tegev juba riigi loomise päevil: oli 1917–1918 tegutsenud Ajutise Maanõukogu esimees, ja tema juhtimisel oli Maanõukogu ju see, kes 1917. aasta novembris kuulutas end ainsaks kõrgema võimu kandjaks Eestis — see oli akt, mis oli keskseks tähiseks iseseisva riigini jõudmisel. Hiljem oli Strandman mitmekordne minister, ta oli valitud nii Eesti Asutavasse Kogusse 1919–1920 kui ka kõigis-se esimese viie Riigikogu koosseisudesse, seejuures esimeses ja teises koosseisus oli ta ühtlasi Riigikogu esimees. Oma poliitilise karjääri ti-pus oli Strandman kahel korral ka valitsusjuht: esimest korda 1919. aas-ta maist kuni novembrini, kui ta juhtis peaministrina esimest Eesti Va-bariigi parlamentaarset valitsust — see oli erakordne aeg, käimas oli ju Vabadussõda! —, ja teist korda oli ta valitsuse eesotsas riigivanemana keerulistel majanduskriisi aastatel 1929–1931. Eesti riigiloogika järgi täitis Strandman neil kahel perioodil niisiis valitsusjuhina ka Eesti riigi-pea ametikohustusi. Strandman jõudis teenida Eesti riiki ka välisteenis-tuses, olles kahel perioodil, nii 1920. kui ka 1930. aastatel määratud Eesti saadikuks mitmesse Euroopa riiki, sellal juhtis ta Varssavi ja Pa-riisi saatkonna tööd. 6. veebruaril 1941. aastal läks ta vabasurma, soovi-mata langeda Nõukogude Liidu repressiivaparaadi meelevalla alla, mil-lest tal pääsu poleks olnud, nagu näitas teiste Eesti Vabariigi poliitikute saatus. Õieti tabasid esimesed sovetlikud repressioonid teda ju nagu-nii, nagu vara natsionaliseerimine jms, raamatu epiloogis (lk 763 jj) on sellest kõigest täpsemalt juttu.

Kalev Kuke Strandmani-monograafia kuulub riigipeade raamatu-sarja, mida üheskoos annavad juba rohkem kui tosinkond aastat välja Riigikantselei ja Rahvusarhiiv. Raamatusarjas ilmutate monograafiate autoreile on välja pandud ka riiklik stipendium, nii sari kui ka stipen-dium kannavad nime “Eesti riigijuhid 1918–1992”. Rahvusarhiivi kodu-lehel on ettevõtmist kirjeldatud nii:

2007. aastal algatas riigikantselei koostöös rahvusarhiiviga stipendiumikonkursi Eesti riigijuhtide tegevuse uurimise ja tervikbiograafiate koostamise toetamiseks. Stipendiumi eesmärk on meeles pidada Eesti riigi rajajaid, väärtustada meie riikluse ajalugu ning kaasa aidata selle uurimisele.

Selles sarjas on tegu seitsmenda raamatuga, seni ilmunutest annab ülevaate tabel.

<i>Autor</i>	<i>Käsitletav</i>	<i>Ilmumis- aasta</i>	<i>Köidete arv</i>	<i>Lehe- külgede arv</i>
Jüri Ant	August Rei	2012	1	360
Indrek Paavle	Otto Tief	2014	1	400
Toomas Karja- härm ja Ago Pajur	Konstantin Päts	2018	2	1390
Krista Aru	Jaan Tõnisson	2019	2	992
Priit Rohtmets	Friedrich Akel	2021	1	718
Mari-Leen Tammela	Jaan Teemant	2022	1	639
Kalev Kukk	Otto Strandman	2024	1	856

Kui jätame kõrvale “kaks suurt”, Konstantin Pätsi ja Jaan Tõnissoni, keda on kumbagi vääristatud kaheköitelise väljaandega, siis tor-kab silma, et üldiselt on ka käsitluste maht muudkui kasvanud, ja seda märkimisväärselt. Kas võib arvata, et uued autorid on oma tööd järjest suurema süvenemisega teinud?

Praeguseks on välja antud stipendiumid veel seitsme raamatu kirjutamiseks: tulemas on teosed Ado Birgi (autoriteks Mari-Leen Tammela ja Toomas Schvak), Kaarel Eenpalu (autoriteks Ivo Juurvee ja Meelis Saueauk), Jüri Jaaksoni (autoriks Olev Liivik), Juhan Kuke (autoriks Küllö Arjakas), Ants Piibu (autoriks Hent Kalmo), Jüri Uluotsa (autoriteks Marju Luts-Sootak, Hannes Vallikivi, Hesi Siimets-Gross ja Liisi Veski) ning Aleksander Warma kohta (autoriks Helen Rohtmets-Aasa). Latt nende töö ette on seatud kõrgele.

Saajat ootavad veel stipendiumid kahe viimase peaministri presidendid ülesannetes eksiilis, Tõnis Kindi ja Heinrich Marga elu ja tegevuse uurimiseks. Kandideerige, lugupeetud ajaloolased, politoloogid ja biograafid või ka lihtsalt intelligentsed kirjutajad! Nagu geograafihari-

dusega Kalev Kukk on Strandmani monograafiaga tõestanud, saab intelligentne inimene sellise biografiamonograafiaga suurepäraselt hakkama ka siis, kui tal pole klassikalist ajalooteaduskonna tausta.

Võin kinnitada, et “häääl”, mida lugeja Strandmani-raamatut lugedes “kuuleb”, on just Kalev Kuke enda häääl — täpselt selline on tema sõnapruuk ja keelekasutus, niisiis kannab raamat vägagi autori käekirja. Tema teose üheks kaheldamatuks vooruseks on ladusus. Nii pakust köitest poleks halva keele puhul niisama lihtsalt võimalik end läbi närida — seda teeksid vist ainult autori sõbrad või nimikangelase pühendunud uurijad —, siin aga lendavad leheküljed kiiresti ja kaasa haaravalt. See viimane ei pruugi monograafiakirjanduse puhul sugugi enesestmõistetav olla, sageli on lugu suisa vastupidi. Kalev Kukk ei jätta lausumata tänusõnu toimetaja Kai Tafenaule, ja kahtlemata tuleb siin temaga nõustuda. On ju tuntud tõde, et hea toimetaja teeb teksti veelgi paremaks, samas säilitades autori stiili- ja kirjutamisviisi. Kiitus mõlemale! Siinkohal on sobiv sarja raamatute toimetamise eest peale Kai Tafenau tänada ka Katre Kaju ja Helina Tammanit.

Otto Strandmanist pole vähegi võrreldavat ülevaatlikku või kokkuvõtlikku käsitlust varem ilmunud, senisest uurimis seisust, või õieti -seisakust, on Kalev Kukk oma raamatu sissejuhatuses ka põhjaliku ülevaate andnud. Praegune käsitlus on intelligentne ja üldjoontes tasakaalukas (sellest allpool), ülevaatlikkusele on kaasa aidanud raamatu ülesehitus kronoloogilist rada pidi, millest kõrvale kaldub vaid tervikkäsitlus Strandmani välisteenistusest, mille esimene episood aastatel 1927–1929 on tõstetud viimasesse sisupeatükki, kuna kronoloogiliselt peaks ta paiknema kibedate ja magusate kahekümnendate peatüki ning riigivanema peatüki vahel. Isikumonograafia kohta on ehk veidi ootamatult palju tähelepanu pälvinud mõnedki kõrvaltegelased, iseäranis peakangelase vend Andres Strandmann ja tema saatuse, keda käsitletakse eraldi peatükis (lk 200–220), kuid selle põhjendab autor lugeja jaoks veenvalt ära — tegu on vähe tuntud, kuid olulise isikuga Eesti ajaloos, ta tegutses vanglaülemana juba keisririigi aegses Peterburis ning oli hiljem Eesti Vabariigi vanglate peavalitsuse ülem.

Teosest saame teada, et Otto Strandman oli koolilõlves läbini viieline õpilane ja ka hiljem Peterburi ülikoolis määrati talle kui heale õpurile ühena vähestest tudengitest keiserlik stipendium, mille pälvistid vaid väga üksikud parimad üliõpilased. Seda lugedes tundus, et vaevalt autor õpeedukuselt oma kangelasest maha jääda saab, ja põgus kontroll näitaski, et ka Kalev Kukk on 1974. aastal lõpetanud Tartu Riikliku Ülikooli majandusgeograafia *cum laude*.

Raamat koosneb üheksast suuremast temaatilisest osast, mis igaüks on jaotatud kaheks kuni seitsmeks alapeatükiks, ning sissejuhatusest ja epilooigist, lisaks kronoloogiatabel (lk 783–792), muljet avaldav allikate ja kirjanduse nimestik 42 leheküljel (lk 793–834) ning kvaliteetraamatus kohustuslik isikunimede register (lk 835–856). Raamatus on rohkesti asjakohaselt teksti täiendavaid illustratsioone, kuigi autor tunnistas, et Otto Strandmanist on väga vähe pilte: “Perepärimuse kohaselt ei nõustunud ta enda pildistamisega, mistõttu on Strandmanist säilinud väga vähe fotosid, erandiks vaid riigivanema aastad” (lk 11). Esile tuleb tõsta ka autori tööd Strandmani järeltulijate ja sugulastega, sest käsitletava isiku perekonnamaterjalide kasutamine ja informatsioon pereliikmetelt või perekonnaarhiivist ei kuulu mitte iga monograafisti tööarsenali. Piltide hulgas on väga huvitavaid ja enne nägemata ülesvõtteid, sh Kalev Kuke enda pildistatud paiku ja inimesi; on esitatud ka asjakohaseid ja informatiivseid kaarte. Tunnustan siinkohal koos autoriga illustratsioonide toimetaja Helina Tammani tööd.

Peale teksti ladususe märkab lugeja, et autor on seda raamatut kirjutades ja portreteeritavat sügavamalt tundma õppides sattunud oma kangelas lummusesse (sügavalt töösse kaevudes võib kergesti nii juhtuda). Nii hakkab Eesti ajalugu käsiteldaval perioodil saama üldse Strandmani nägu ja tegu — lugejale võib hakata tunduma, et kõik vähegi tähtsamad asjad riigielus sündisid just Strandmani eestvõttel või vähemalt kaastööl. Kui see päriselt ka nii polnud — oli meil ju sellal teisigi olulisi riigimehi —, suudab autor lugejaid ära rääkida või õigemini ära kirjutada, ja kokkuvõttes on valminud haarav Eesti ajaloo ülevaateraamat aastatest 1875–1941, kus ajalugu ja Eesti arengut vaadeldakse nii, et selle keskpunkti on asetatud Strandmani tegevus. See näitab autori pühendumust ainesele ja selle meisterlikku esitamist. Sest me jääme uskuma.

Nagu öeldud, pole Strandmani kohta seni olnud ühtki ligilähedaseltki võrdväärset käsitlust. Et selline nüüd sünniks, on autor pidanud kogu materjali, mis Otto Strandmanist siin-seal laialipillutatuna varem ilmunud, otsast otsani läbi töötama, peale trükkis ilmunu on kasutatud ka avalikes arhiivides, sh Venemaal leiduvaid dokumente, samuti ka tema perekonnaarhiivi. Strandmani perekond ja suguselts on aktiivne ju tänapäevalgi ning sellise isikliku puute lisamine mõjub vägagi usaldust tekitavana. Peale muu on esitatud ka vägagi teisest materjali, mis on ometi üliintrigeeriv, nt A. H. Tammsaare osundamine Max Laossoni sõnade kaudu (lk 20, küll kaheldes vaheallika usaldusväärsuses). Allikaloend hõlmab, nagu öeldud, rohkem kui 40 lehekülge! Lisaks on autor teinud välitöid Kadrinas, Tallinnas ja mujal — seejuures on tema geograafiaust mõnelgi pool kiiduväärselt raamatule põnevat lisavürtsi andnud: seda näitavad nii kaardilehekülgede rohkus kui ka näiteks Strandmani

pagulusaja tausta illustreerivad ülesvõtted, eriti seal, kus autor on ise olnud piltnik (nt lk 194).

Raamatu täielikkuse tagamise juures väärrib kindlasti tunnustamist Ago Pajuri töö retsensendina — töö, mis seesuguste raamatute puhul tehakse varjus, kuid mille tulemus tõstab teose väga usaldusväärsele tasemele.

Kui midagi ette heita, siis vahest seda, et raamat on siiski saanud liiga paks, nii et seda on veidi ebamugav lugeda. See pole aga etteheide ei autorile ega kujundajale. Sarja kujundusest, s.t Kalle Mülleri tööst tuleks eraldi juttu teha, oleks mul vaid piisavalt sulge: Eesti Vabariigi riigimehed on saanud monumentaalse ja ilusa sarja. Riigivanemate väärilise. Mis kõite ja üldse teose suurusesse puutub, siis mainigem, et autor ise alustab raamatut kohe vastandusega — kaks suurt vs. teised Eesti riigimehed. Kahe suure all peab ta Märt Raua jälgedes (aga meie riikluse mõtte peavoolu omas samamoodi) silmas loomulikult Konstantin Pätsi ja Jaan Tõnissoni. Ja pole muidugi üllatav, et ta seab just Strandmani nende kõrvale kolmandaks. Kalev Kukk on selleks kohustatud, ja raamat kipub meid veenma, et tal on õigus. Sellepärast ongi raamat saanud vaat et kahekõitelise väljaande mõõtu — meenutagem, et Pätsi ja Tõnissoni monograafiad ilmusid ju kahekõitelisena.

Teise pisimärkusena võiks soovitada nimeregistris kasutada ristviiteid täielikumalt, s.t kui inimene on abiellumise, eestistamise või muude asjaolude tõttu nime vahetanud, siis võiks uuel nimekujult viidata vanale ja vastupidi, ning loendis võiksid lugejatele kasutajasõbralikult sisalduda mõlemad nimekujud: nt Karl Einbundi / Kaarel Eenpalu või Ernst Rosenbergi / Raatma jmt puhul see nii ongi, kuid nt Arnold Schulbach esineb loendis, aga seesama mees Arnold Süvalep mitte.

Lõpetuseks — kui Riigiarhiivil ja Riigikantseleil on praegu olemas kavatsus ja rahastus, et leida autorid kõiki riigivanemaid, riigipäid ja peaministreid käsitlevatele monograafiatele (sh peaministrid Vabariigi Presidendi ülesannetes eksiilis) kuni 1992. aastani, s.o Heinrich Marga elulooni, siis tuleks juba praegu hakata vaatama ka ajas edasi. Lugejad ja Eesti riikluse loo huvilised jäävad ootama juba uusi kõiteid alates Lennart Mere elulugu esitavast monograafiast ja seejärel teistest iseseisvuse taastanud Eesti Vabariiki juhtinud riigimeestest-naistest.

Toomas Kiho

TOOMAS KIHU (1963) on *Akadeemia* peatoimetaja.

AGATHE VEEBER. Avatud uks (kuivnõel, 1946; EKM kogu)

ABSTRACTS

EERIK LEIBAK. **How mires were traditionally grouped in the Northern Estonian language**

The popular Estonian expression sood ja rabad (literally: 'mires and bogs') is tautological from the geobotanical point of view as it refers to different principles of peatland terminology in academic and popular use. The article is an attempt to bring popular names of mire types into correspondence with the classification of vegetation site types or groups. Authentic mire names have been registered in the onomastic database of the Institute of the Estonian Language. Localization of each placename is largely based on old maps collected in the National Archives of Estonia. Geobotanical data for each mire are based on the database of the Estonian Fund for Nature.

The most widespread determinant soo is common to all Finnic languages and has been used for whatever wetland communities from paludified grasslands to bogs. So, it largely coincides with the use of the same word as the general geobotanical term for the whole mire vegetation. Nevertheless, in some Estonian dialects soo might be the only determinant for fens (minerotrophic mires) while in the eastern dialects it is the main word referring to bogs (ombrotrophic mires).

The determinant raba corresponds to bogs in the central dialect and has been fixed as a geobotanical term in the same meaning. In peripheral dialects, the word refers to quagmire habitats of both minerotrophic, mixotrophic and ombrotrophic mires. This meaning relates much better to other meanings of this word in the Estonian language and might be primary. In Western Estonia, the determinant sam(b)lik was also used to name bogs.

There are more determinants for minerotrophic fen communities since these were of higher economic importance during the last centuries, especially for making hay. The most widespread was padu ~ paju in western and central dialects;

similar habitats were named sannik and uigam in eastern dialects. All three determinants were also used for paludified grasslands with thin peat. Fens dominated by the bog-myrtle (Myrica gale) could separately be called as porsik.

The determinants katk (in western and central dialects) and lodu (in eastern dialects) were used for denoting swampy and/or spring-fed mires, the first one also for paludifying hollows and other small waterholes. A specific word pari in the eastern dialect especially corresponds to marginal lagsgs. A similar determinant parg was used on Hiiumaa Island, but its exact meaning remains unclear. (Auth.)

EHA VALGE. “No one can describe this terrible longing for the homeland and for all of you”: Diary. 19 September 1944 – 9 July 1946

The diary of Eha Valge (Altement), a 17-year-old schoolgirl at the beginning of writing, covers the period from 19 September 1944 to 9 July 1946. Geographically, her writings range from the pre-departure preparations in Kehra, Estonia, to the Geislingen refugee camp in Germany where the refugees stayed for a longer period. Between these places, the escape route led from Tallinn to the port of Neufahrwasser (Nowy Port) in Poland and further via Danzig (Gdansk), Berlin and Merseburg to Schafstädt. In the latter, a place for accommodation has apparently been agreed upon, but the refugees were not particularly welcome there.

Written first in ink, then in pencil, the diary consists of letters addressed to Eha's friend Saima who remained in Estonia. After the years of deportation, Saima became a well-known paediatrician and university lecturer; she never saw the texts written to her and never met their author. While at the beginning of the diary, the entries are daily, then later there are increasingly longer breaks, and some pages are missing.

The people most often mentioned in the diary are the friend Saima and Eha's brother Harry, who stayed in Estonia with the German army, as well as Eha's family (mother, father, sis-

ter Helgi) with whom she fled and close relatives. In addition, there are several others, some of whom cannot be precisely identified. Sometimes, the diary reflects the tense relations between the refugees themselves and between them and the locals.

An important part of the diary belongs to the writer's emotional assessments of the situation, which show her deep depression and sense of hopelessness. Along with them, however, there are also more dispassionate descriptions of the town Schafstädt, the life there and the refugees' everyday activities and family events. Again and again, the author recalls her hometown Kehra and the life in Estonia before the escape. Rarely, but still, the hope that the former life in Estonia will be restored shines through her pessimism.

The war also caught the refugees in Schafstädt: first the town and its surroundings were bombed, then the Americans arrived. The fear of bombing was replaced by the fear that the allies might reach an agreement to extradite the refugees to the Soviet Union. There is constant concern for the homeland and those who remained there and anger against those who caused the tragedy (Stalin, the Germans). News about the events in Estonia, including the death of close people, pour salt on the wounds.

The last pages of the diary describe the transfer via Wörm-litz and Würzburg to Geislingen. They reflect two important events in the author's personal life: marriage and pregnancy.

The diary was found among Eha Altement's documents after her death by Jüri Valge who rewrote it and donated the original to the Estonian Literary Museum. (Jüri Valge.)

HELGA AND ENN NÕU. The beginning: Letters from 30 October to 28 November 1956

The candid love letters published here reflect the fiery love story of two future Estonian writers, Helga and Enn Nõu, almost seventy years ago in Stuvsta, a suburb of Stockholm, and the university town of Uppsala in Sweden. The Estonian exiles had their heyday then, and social customs were quite

different from today: correspondence was the main way of keeping in touch because long-distance phone calls were expensive, movie censorship for children under 15 was applied in cinemas, greater freedom in erotica and sexuality was still emerging, and the authors of the letters were 22 and 23 years old. The letters acquaint the reader with the circumstances and yearnings of those times — the writers were longing for each other and the lost homeland. (Edit.)

ROBERT H. SHARF. The rhetoric of experience and the study of religion

The essay explores how “experience” became central to both theological and secular understandings of religion in the modern period, particularly as a response to the challenges posed by empiricism and cultural pluralism. For theologians, focusing on the experiential aspects of religion allowed them to bypass the need for empirical verification of religious truths, situating these truths in a realm beyond the reach of scientific inquiry. For secular scholars, the concept of religious experience provided a way to claim a distinct domain of study that was not reducible to other disciplines like sociology or psychology, which claimed to possess the requisite tools for the analysis of religion and hence threatened to put the religion specialist out of a job.

Sharf critically examines the appeal to religious experience, particularly mystical experience, as a universal phenomenon across different religious traditions. He gives an account of “perennial philosophy’s” understanding of mystical experience and discusses how scholars like William James and Rudolf Otto attempted to identify a core, transcultural religious experience that could be distinguished from its cultural expressions. But Sharf points out that this approach has been heavily critiqued, as it is often impossible to separate a “pure” experience from its cultural articulation.

In exploring the role of mystical experience in both Western and Asian traditions, Sharf challenges the notion that Asian religions are more experientially rooted than their Western counterparts. It is a common truism, but in premodern Asian

sources the evidence is ambiguous at best. Sharf argues that this perception is largely a modern construction, influenced by Western interpretations of Asian religious practices. He illustrates this by examining the ways in which authors like D. T. Suzuki and Sarvepalli Radhakrishnan reinterpreted their own traditions to align with Western notions of religious experience and with the interests of a transparently nationalist discourse. Sharf uses examples from vipassana and zen traditions to suggest that what scholars often take as descriptions of mystical or religious experiences might not refer to actual phenomenal events at all but are rather products of complex historical, social, and rhetorical processes. He also draws parallels between religious experiences and contemporary phenomena like alleged alien abductions, arguing that both may be better understood as cultural narratives rather than as direct reports of actual events.

Sharf does not want to deny subjective experience as such, but he encourages a more critical and reflective approach to the study of religious experience, urging scholars to consider the ideological implications of their use of the term and to be wary of assuming that religious experiences have a fixed, determinate referent. (Transl.)

MÄRT SEPPER. Smell of rain

MERAV AMIR. Revisiting politicide: State annihilation in Israel/Palestine

State annihilation is a persistent concern in Israel/Palestine. While the spectre of Israel's destruction increasingly haunts Israeli public political debates, the actual materialization of Palestinian statehood seems to be permanently suspended, caught in an ever-protracted process of state-building. The current paper claims that to understand the unfolding of the discursive formations, as well as the spatial dimensions of conflict and control in Israel/Palestine, we should explicate the workings of the processes of politicide. Politicide, in this regard, denotes the eradication of the political existence of a

group and sabotaging the turning of a community of people into a polity. This analysis suggests that the insistence that the State of Israel is under threat of extinction should be understood as a speech act, a performative reiteration, which allows for the securitization of Israeli rule in the occupied Palestinian territory, a securitization which then serves to rationalize the ongoing concrete politicide of the Palestinians. Elaborating on the concept of politicide, and diverging from defining it solely through the use of brute violence, this examination suggests that what is often overlooked in discussions of politicide are the seemingly more benign means of its implementation, the micro-power mechanisms of spatial control, prohibitions and regulations. (Auth.)

RIHO NÖMMIK. *Experimentum crucis* in space physics and ESTCube

An experimentum crucis is an experiment that provides an unambiguous answer about the validity of a hypothesis or theory. Conducting such an experiment is considered a necessary prerequisite for accepting a particular hypothesis or theory.

The article provides examples of historical space physics experiments that gave a single answer to the question how the intensity of cosmic rays in the atmosphere depends on time (the level of solar activity) and the geomagnetic latitude of the location, and what is the charge of the oxygen ions included in the so-called anomalous cosmic rays.

The author shows that the research tasks of the experiments planned for the satellites ESTCube-1 and ESTCube-2 built by the students of the University of Tartu did not meet the requirements of an experimentum crucis. The purpose of the experiments was to find confirmation to the two hypotheses of Pekka Janhunen, a researcher at the Finnish Meteorological Institute, according to which the speed of a spacecraft or satellite can be changed with the help of an electric solar sail and a plasma brake using the interaction of space plasma and a charged body. The experiments failed due to technical

problems, but even if they had succeeded, they would not have been able to achieve their aim. (Auth.)

Review

TOOMAS KIHU. **Strandman following the great ones**

Kalev Kukk. Otto Strandman: Elulugu ja elu lugu. [Otto Strandman: Biography and the Tale of His Life.] (Riigivandemad.) Ed. by Kai Tafenau, Helina Tamman. Tartu: The National Archives of Estonia, 2024. 856 pp.

AUTHORS

MERAV AMIR (1972), reader of Human Geography in Queen's University Belfast

TOOMAS KIHU PhD (1963), Editor-in-Chief of *Akadeemia*

EERIK LEIBAK (1960), conservationist and ornithologist

RIHO NÕMMIK PhD (1936), space physicist

ENN NÕU MD (1933), writer and doctor

HELGA NÕU (1934), writer and schoolteacher

MÄRT SEPPER (1991), mediator and writer

ROBERT H. SHARF PhD (1953), Professor of Buddhist Studies at the University of California, Berkeley

EHA VALGE (1926–1994), bank employee

AGATHE VEEBER (1901–1988), graphic artist